



TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI VAKFI

TÜRK DÜNYASI AKADEMİK BAKIŞ

ULUSLARARASI SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

Journal of Turkish World Academic Perspective

"DİLDE, FİKİRDE İŞTE BİRLİK"

İSMAİL GASPRALI

CİLT 2 • SAYI 3 • YIL 2022



TÜRK DÜNYASI AKADEMİK BAKIŞ

Journal of Turkish World Academic Perspective

YAYIN DÖNEMİ
PUBLICATION PERIOD
BAHAR / SPRING

YIL	CİLT	SAYI
YEAR	VOLUME	ISSUE
2022	2	3

E-ISSN: 2791- 8270
DOI: 10.52703/ay

YAYINCI / PUBLISHER

Akademik Yorum

<https://www.akademikyorum.com/>

SAHİBİ/ OWNER

Prof. Dr. Mehmet YÜCE

profdrmehmetyuce@gmail.com

Bursa Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Maliye Bölümü 16059

Görükle/Bursa

EDİTÖR/EDITOR

Prof. Dr. Mehmet YÜCE

profdrmehmetyuce@gmail.com

Bursa Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Maliye Bölümü 16059

Görükle/Bursa

EDİTÖR YARDIMCISILARI/ DEPUTY EDITORS

Arş. Gör. Muhammed ÇELİK

celikmuhammedd@gmail.com

Bursa Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Maliye Bölümü 16059

Görükle/Bursa

Proje Asistanı Nilay AKBULUT

nnilayakbulut@gmail.com

Bursa Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Maliye Bölümü 16059

Görükle/Bursa

ALAN EDİTÖRLERİ/SECTION EDITORS

Prof. Dr. Dossay Kenzhetayev

Ahmet Yesevi Üniversitesi- Kazakistan

Prof. Dr. Ferhat PİRİNÇİ

Bursa Uludağ Üniversitesi- Türkiye

YABANCI DİL EDİTÖRÜ / FOREIGN LANGUAGE EDITOR

Prof. Dr. Muhtarhan OROZBAY

BM Kültür Çeşitliliği Örgütü Genel Sekreteri- Kazakistan

Doç. Dr. Shurubu Kayhan

Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi- Türkiye

PUBLICATION BOARD / YAZI KURULU

Arş. Gör. Muhammed ÇELİK
Proje Asistanı Nilay AKBULUT

YAYIN KURULU / EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Ahmet Vecdi CAN	Sakarya Üniversitesi- Türkiye
Prof. Dr. Kutluk Kağan SÜMER	İstanbul Üniversitesi- Türkiye
Prof. Dr. Hayati BEŞİRLİ	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi- Türkiye
Prof. Dr. Bolat MİRZALİYEV	Miras Üniversitesi- Kazakistan
Prof. Dr. Köksal ŞAHİN	Sakarya Üniversitesi- Türkiye
Prof. Dr. Abdulmecit NUREDDİN	Uluslararası Vizyon Üniversitesi- Makedonya
Doç. Dr. Kürşad GÜLBAYAZ	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi- Türkiye
Doç. Dr. Davran YOLDAŞEV	Uluslararası K. Ş. Toktomamatov Üniversitesi- Kırgızistan
Doç. Dr. Geray MUSAYEV	Devlet İktisat Üniversitesi- Azerbaycan
Doç. Dr. Oktay KULİYEV	Devlet İktisat Üniversitesi- Azerbaycan
Doç. Dr. Erdem ÖZDEMİR	Bursa Uludağ Üniversitesi- Türkiye
Doç. Dr. M. Hanifi ERCOŞKUN	Atatürk Üniversitesi- Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Çağrı ERGEZER	Uluslararası K. Ş. Toktomamatov Üniversitesi- Kırgızistan
Dr. Muzaffarkhon JONİEV	İmam Tirmizi U. Bilimsel Araştırma Merkezi- Özbekistan

DANIŞMA KURULU / SCIENTIFIC ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Fadıl HOCA	Uluslararası Vizyon Üniversitesi- Makedonya
Prof. Dr. Cengiz ALYILMAZ	Bursa Uludağ Üniversitesi- Türkiye
Prof. Dr. Veysel BOZKURT	İstanbul Üniversitesi- Türkiye
Prof. Dr. Mensur NUREDDİN	Uluslararası Vizyon Üniversitesi- Makedonya
Prof. Dr. Recai COŞKUN	İzmir Bakırçay Üniversitesi-Türkiye
Prof. Dr. Elmira HURİBAEVA	Uluslararası K. Ş. Toktomamatov Üniversitesi Kırgızistan
Prof. Dr. Muhtarhan OROZBAY	BM Dünya Kültür Çeşitliliği Örgütü Gen. Sek.-Kazakistan
Doç. Dr. Fariz AHMEDOV	Devlet İktisat Üniversitesi- Azerbaycan
Doç. Dr. Maria KOÇKORBAEVA	Kyrgyz Economic University- Kırgızistan
Doç. Dr. Atilla JORMA	Uluslararası Vizyon Üniversitesi- Makedonya
Doç. Dr. Raqif KASIMOV	Devlet İktisat Üniversitesi- Azerbaycan
Dr. Öğr. Üyesi Muhittin ZÜGÜL	Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi- Türkiye
Öğr. Gör. Yusif ALİYEV	Devlet İktisat Üniversitesi- Azerbaycan
Közhan YAZGAN	Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Başkanı -Türkiye
Abdirimov Bekzod MURATOVİÇ	Özbekistan Cumhuriyeti Maneviyat ve Marifet Merkezi Harezmi Bölgesi Başkanı- Özbekistan

BU SAYININ HAKEMLERİ/ REFEREES FOR THIS ISSUE

Prof. Dr. Ferhat PİRİNÇCİ	Bursa Uludağ Üniversitesi- Türkiye
---------------------------	------------------------------------

Prof. Dr. Ahmet Vecdi CAN
Prof. Dr. Murat ÇERKEZ
Prof. Dr. Amirzhan ALPEİSSOV
Doç. Dr. Shurubu KAYHAN
Doç. Dr. Davran YOLDASHEV
Doç. Dr. Doğan YAVAŞ
Doç. Dr. Ongaigul TURZHAN
Dr. Öğr. Üyesi Tunç DEMİRTAŞ
Dr. Öğr. Üyesi Fatih ASLANTAŞ

Vizyon Üniversitesi- Makedonya
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi- Türkiye
L.N. Gumilev Avrasya Milli Üniversitesi- Kazakistan
Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi- Türkiye
Uluslararası Toktomamatov Üniversitesi- Kırgızistan
Bursa Uludağ Üniversitesi- Türkiye
L.N. Gumilev Avrasya Milli Üniversitesi- Kazakistan
Mersin Üniversitesi- Türkiye
Kars Kafkas Üniversitesi- Türkiye

İNDEKSLER ve DİZİNLER / INDEXES and PLATFORMS

Dergi adresinden ulaşılabilecektir.

YAYIN HAKLARI/ PUBLICATION RIGHTS

Bu dergide yayımlanan yazılarda ileri sürülen görüşler yazarlara aittir. Articles published in this journal represent only the views of the contributors.

Copyright © 2020.

Tüm hakları saklıdır. Bu yayının hiçbir bölümü, Akademik Yorum platformu'nun yazılı izni olmadan, fotokopi yoluyla veya elektronik, mekanik ve sair suretlerle kısmen veya tamamen çoğaltılamaz, dağıtılamaz, kayda alınamaz.

All rights reserved. No part of this publication may be copied, reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by means, without the prior expressed permission in writing of the Akademik Yorum platform.

Copyright © 2020.

Dergi açık erişimlidir (CC BY-NC)./ The journal is open access (CC BY-NC).
Derginin hiçbir aşamasında yazarlardan hiçbir ad altında ücret talep edilmemektedir./
No fee is charged to the authors under any name at any stage of the journal.
Dergi tamamen ücretsizdir./ The journal is completely free.

İLETİŞİM / CONTACT

Akademik Yorum
info@akademikyorum.com
<https://www.akademikyorum.com/>

TABLE OF CONTENTS / İÇİNDEKİLER

Araştırma Makalesi/Research article

KAZAKİSTAN EKONOMİK YAPISI VE TÜRKİYE İLE EKONOMİK İLİŞKİLERİ

KAZAKHSTAN ECONOMIC STRUCTURE AND ECONOMIC RELATIONS WITH TURKEY (1- 32)

Mehmet YÜCE- Dilşad KELEŞ

Araştırma Makalesi/Research article

GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE TARİHİ DOKUSUYLA HİVE VE TÜRK KÜLTÜRÜNE KATKILARI

CONTRIBUTIONS TO HİVA AND TURKISH CULTURE WITH ITS HISTORICAL TEXTURE FROM PAST TO PRESENT (33- 75)

Surayyo KHODJOEVA- Mehmet YÜCE

Araştırma Makalesi/Research article

SOVYET SİSTEMİ SONRASI KIRGIZİSTAN'DA SINIR SORUNU: MUHTEMEL ÇÖZÜM ÖNERİLERİ

BORDER PROBLEMS IN KYRGYZSTAN AFTER THE SOVIET SYSTEM: POSSIBLE SOLUTIONS (76- 99)

Mehmet YÜCE- Cholpon KAMBAROVA

Araştırma Makalesi/Research article

KARABAĞ ZAFERİNDEN SONRA AZERBAIJAN DIŞ POLİTİKASININ ÖNCELİKLERİ

PRIORITIES OF AZERBAIJAN FOREIGN POLICY AFTER THE VICTORY OF KARABAKH (100- 141)

Mehmet YÜCE

Araştırma Makalesi/Research article

МОҢҒОЛДЫҢ ҚҰПИЯ ШЕЖІРЕСІ ҚОЛЖАЗБАСЫ НЕГІЗІНДЕ 13. ҒАСЫРДАҒЫ МОҢҒОЛДЫҢ КИІМ-КЕШЕГІНДЕГІ ЫҚТИМАЛДЫ ЭТНИКАЛЫҚ ІЗДЕР

BASED ON THE SECRET HISTORY OF THE MONGOLS POSSIBLE ETHNIC TRACES IN THE 13TH CENTURY MONGOL CLOTHING AND ADORNMENT (142- 172)

Gul Khanys ARYSTANOVA

KAZAKİSTAN EKONOMİK YAPISI VE TÜRKİYE İLE EKONOMİK İLİŞKİLERİ

Mehmet YÜCE* 

Dilşad KELEŞ** 

Özet

Türkiye, Kazakistan'ın bağımsızlığını ilk tanıyan ülkedir ve iki ülke arasındaki ilişkilerin temelinde kan bağı, akrabalık ilişkileri yatmaktadır. Bu bağlamda, ekonomik çıkar amacı gözetmeyen Türkiye-Kazakistan ilişkisinin barışçıl bir ortamda sürdüğünü söylemek mümkündür. Barışçıl ortamda süren, sosyal, kültürel, siyasi ilişkilerin, ekonomik ortama taşınması ve hukuki zemine dayandırılması amacıyla, ekonomik işbirliğini oluşturan birçok anlaşma yapılmıştır. Ticari ilişkilerin sürdürülmesi noktasında geçmişten günümüze bakıldığında, Türk-Kazakistan ticaret hacmi belirli bir noktaya gelindiği görülmektedir. Bu çalışmada Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından bağımsızlığını kazanan Kazakistan ve Türkiye arasındaki ticari, ekonomik ilişkiler incelenmiştir. Öncelikle Kazakistan ekonomisi hakkında genel bilgiler verilmiştir. Ardından Türkiye-Kazakistan ticari ilişkileri değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kazakistan, Ülke Ekonomisi, Dış Ticaret, Türkiye-Kazakistan.

KAZAKHSTAN ECONOMIC STRUCTURE AND ECONOMIC RELATIONS WITH TURKEY

Abstract

Turkey is the first country to recognize the independence of Kazakhstan and the basis of the relations between the two countries lies in blood ties and kinship relations. In this context, it is possible to say that the relationship between Turkey and Kazakhstan, which does not pursue economic interests, continues in a peaceful environment. In order to bring the social, cultural and political relations in a peaceful environment to the economic environment and to base them on a legal basis, many agreements that constitute economic cooperation have been made, and when we look from the past to the present, it is seen that a certain point has been reached. In this study, the commercial and economic relations between Kazakhstan and Turkey, which gained their independence after the dissolution of the Soviet Union, were examined. First of all, general information about the economy of Kazakhstan was given. Then, Turkey and Kazakhstan trade relations were evaluated.

Keywords: Kazakhstan, Country Economy, Foreign Trade, Turkey-Kazakhstan.

* Prof. Dr. Bursa Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü, Mali Hukuk Anabilim Dalı, myuce@uludag.edu.tr.

** Öğrenci, Bursa Uludağ Üniversitesi Maliye Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi, dilsadkeles16@gmail.com.

GİRİŞ

Kazakistan ile diplomatik ilişkiler 2 Mart 1992'de kurulmuştur. Ülkemiz ile Kazakistan arasındaki ortak tarihi bağlar, ikili ilişkilerin hızla gelişmesinin temelini oluşturmuştur. Kazakistan'ın bağımsızlığından sonra imzalanan çok sayıda anlaşma ve protokol ile çeşitli alanlardaki ilişkilerimiz ve işbirliği ilkelerimiz düzenlenmiştir. Kazakistan ile siyasi ilişkilerimize paralel olarak Kazakistan, bölgedeki en önemli siyasi ve ekonomik ortaklarımızdan biri haline gelmiştir.

Türkiye-Kazakistan ilişkileri çok yönlü ve stratejiktir. Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev'in Ekim 2009'da ülkemizi ziyareti sırasında imzalanan “Stratejik Ortaklık Anlaşması” ikili ilişkileri yeni bir boyuta taşımıştır. Ayrıca ülkemiz ile Kazakistan arasındaki bölgesel ve uluslararası işbirliği hızla gelişmektedir.

İki ülke arasındaki ekonomik ilişkiler temel olarak ekonomik ve teknik işbirliği, yatırımın karşılıklı teşviki ve korunması ve çifte vergilemenin önlenmesine ilişkin anlaşmalara dayanmaktadır. Ayrıca, özel sektör arasındaki ilişkileri düzenlemek amacıyla 1992 yılında kurulan Türk-Kazak Ekonomik Konseyi, iki ülke arasındaki ekonomik ilişkilerde önemli bir unsuru teşkil etmektedir. Kazakistan'a ilk ithalat ve ihracat 1992 yılında başlamıştır. Son yıllarda ikili ilişkilerin gelişmesi ve Kazakistan'ın ekonomik büyümesinin yoğunluğu göz önüne alındığında, bugünkü hedef iki ülke arasındaki ticaret hacmini genişletmektir. Türkiye Cumhuriyeti, bölge devletleriyle olan bağlarını ve ilişkilerini geliştirmek için ekonomik, sosyal ve kültürel destekler sağlayarak gücünü artırmak istemektedir.

Yapılan açıklamalar kapsamında bu çalışmada, Kazakistan ekonomisinin genel görünümü hakkında bilgiler verilerek, Kazakistan ekonomisinde önemli sektörler incelenecektir. Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde ise Kazakistan'ın dış ekonomik ilişkileri değerlendirilerek, bahsi geçen çalışmanın temel konusu olan Türkiye ile ekonomik ilişkiler açıklanacaktır.

1. GENEL AÇIKLAMA

Kazakistan Orta Asya coğrafyasında stratejik bir konuma sahip ülkelerden biridir. Çağdaş Kazakistan Cumhuriyetine ilişkin yapılacak bir incelemede konuları SSCB dönemi ve SSCB sonrası dönem şeklinde ele alınması sağlıklı bir analiz için kaçınılmazdır. Zira

günümüzde Kazakistan'ın sosyo-ekonomik yapısının şekillenmesinde ve yaşanan bir çok sorunun kökeninde SSCB dönemi uygulamaların izi belirgin bir şekilde görülmektedir. Kazakistan Cumhuriyeti, SSCB sonrası dönemde kolektivist sistemden serbet piyasa sistemine geçmek üzere bir çok reformu hayata geçirmiştir. Ancak bağımsızlık sonrası ilk sekiz yılında reform uygulamalarının yetersiz kalması yanında ülkenin yapısal olarak Rusya'ya olan ekonomik bağımlılığı Kazakistan'ın 1990'lı yıllar boyunca istikrarsız bir dönem geçirmesine neden olmuştur. Rusya'nın ağır sanayi üretimini azaltması sonucu, bu ülkeye ağır sanayi hammadde ihraç eden Kazakistan'ın gelirleri azalmış, bu durum da Kazakistan ekonomisini daraltmış, sektörler olumsuz etkilenmiştir. Ayrıca Asya ve Rusya Krizlerinden sonra karşı karşıya gelinen birtakım ekonomik zorluklar da istikrarsızlığı derinleştirmiştir (Alagöz ve diğerleri, 2011: 52-53). Tüm bu zorlukların üstesinden gelmek için ülkede birtakım reformlar uygulamaya konulmuştur. Söz konusu reformlar sonucu ülkede ekonomik anlamda bir toparlanma görülmüştür. Bu kapsamda oluşturulan güçlü ekonomik alt yapı, Kazakistan ekonomisinin uluslararası piyasalara uyumunu hızlandırmıştır.

Küreselleşen dünya düzeninde ülkelerin temel görevi, ülkenin yüksek düzeyde rekabet edebilirliğini inşa etmek ve sürdürmek yönünde politikalara işlerlik kazandırmaktır. Bu bağlamda, modern pazarın gereklerine uygun olarak, devletin yurtiçi ekonomik potansiyelini ve üretim koşullarını iyileştirmek için üretime yeniden yön vermenin ve ürünlere olan talebin artmasının önemi belirlenmektedir. Kazakistan'ın kurucu ilk Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev bir konuşmasında;

“Biz bir aileyiz ve sadece bir anayurdumuz var. Her birimizin kaderi Kazakistan'ın kaderinde. Birlikte kaostan refaha geçtik. Sovyet sisteminden piyasa ekonomisine, demokrasiye ve yeni bir etnik uyuma geçebildik. İlk uzun vadeli Strateji olan "Kazakistan-2030" u benimseyerek, kararlılıkla sürdürülebilir kalkınma yolundayız. Ülkemiz 1997-98 "Asya krizi" ni atlattı. Zorluklara rağmen tüm Kazakistanlıların gururu olan yeni başkentimiz Astana'yı inşa etmeye başladık. Devlet inşasının potansiyeli, 2007-2009 küresel ekonomik krizinin zorluklarının başarıyla aşılmasıyla kanıtlandı. Kazakistan, diğer ülkelerden farklı olarak ekonomik büyümesini sürdürdü ve vatandaşlarımızın yaşam standartlarını düşürmedi. 2012 itibariyle Kazakistan, dünyanın en rekabetçi 50 ekonomisi arasında yer aldı. Orta gelirli bir ülkemiz. Dünyanın en büyük 50 ekonomisinden biriyiz. "Kazakistan-2030 Stratejisi

hedefine ulaştı" diyerek dünya pazarında gelişme hedefini belirtmiştir. (Кенжиева ve diğerleri, 2015: 127).

Kazakistan ekonomisinin yeniden yapılandırılarak dinamizm kazandırılması fikri yeni değildir. Yetkililer uzun zamandır bu tür adımlar için yoğun çabalar sarfetmektedirler. Bununla birlikte, Cumhurbaşkanı tarafından benimsenen programlar daha net ve daha gerçek hale gelerek, imalat sanayinde, tarımda ve altyapı sorunlarının çözümünde daha da büyük bir modernizasyonun yolunu açmıştır. İhracat altyapısı, yolların, limanların inşaatı Kazakistan için büyük önem taşımaktadır. Avrupa'nın Çin'e entegrasyonu, transit devletin rolünün artırılması yoluyla dünya ekonomisinin entegrasyonu, yalnızca küresel hedefler açısından değil, aynı zamanda hammadde ve işlenmiş ürünlerin ihracatının geliştirilmesi açısından da önem arz etmektedir (Ақмағанбетова, 2010: 103). Nitekim tüm bu gelişmelerin makroekonomik gelişmelere de yansıdığını görmek mümkündür.

Tablo 1: Kazakistan'ın Bazı Makro Ekonomik Göstergeleri(1992- 2000)

	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Nüfus(milyon)	16,4	16,4	16,2	15,9	15,6	15,4	15,1	14,9	14,9
GSYH(milyar TL)	24,9	23,4	20,3	20,4	21,07	22,1	22,2	16,9	18,3
Kişi başı GSYH	5,9	5,5	11,9	16,6	21,07	22,1	22,2	16,9	18,3
Büyüme oranı	-%5,3	-%9,2	-%12,6	-%8,2	%0,5	%1,7	-%1,9	%2,7	%9,8
Dış borç/GSYH	-2,2	10,2	17,2	28,7	27,5	35,0	44,7	71,4	69,3
İşsizlik	0,4	1,1	7,5	10,1	13,0	13,01	13,1	13,4	12,8
Enflasyon	1,472	1,243	1,546	176,3	38,9	17,4	5,7	13,2	17,4
Dış ticaret dengesi (milyon)	-0,33	-2,07	-2,14	-0,93	-0,15	-0,56	-1,0	-0,40	-1,37
Cari hesap/GSYH	-51,7	-8,6	-7,7	-1,3	-3,6	-3,6	-5,5	-1,0	2,0
Bütçe açığı/GSYH	-1,3	-2,4	-4	-2,6	-3,8	-4,2	-3,5	-0,1	-0,2

Kaynak: The World Bank, 2021: 17.05.2021, Trading Economics, 2021:17.05.2021, IMF,2021: 17.05.2021, National Bank of Kazakhstan, 2021: 17.05.2021.

Tablo 2: Kazakistan’ın Bazı Makro Ekonomik Göstergeleri (2001-2009)

	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Nüfus(milyon)	14,8	14,9	15,0	15,1	15,1	15,4	15,7	15,9	14,9
GSYH (milyar)	22,4	24,4	29,8	40,7	56	77,1	94,30	113,0	115,31
Kişi başı GSYH	1,49	1,66	2,06	2,86	3,71	5,10	6,60	7,15	7,16
Büyüme oranı	%13,5	%9,8	%9,2	%9,0	%9,4	%10,6	%8,7	%3,4	%1,20
Dış borç/GSYH	67,6	74,8	76,9	78,4	74,1	99,8	102	93	109,7
İşsizlik	10,4	9,3	8,8	8,4	8,1	7,8	7,0	6,9	6,5
Enflasyon	8,4	5,8	6,4	6,9	7,6	8,6	10,8	18,6	4,7
Dış ticaret dengesi (milyon)	0,98	1,98	3,68	6,78	10,32	14,60	15,14	25,50	14,79
Cari hesap/GSYH	-	-8,6	-7,7	-1,3	-3,6	-3,6	-5,5	-1,0	-4,7
Bütçe açığı/GSYH	2,7	1,4	2,9	2,7	5,8	7,4	-1,7	-2,1	-0,2

Kaynak: The World Bank, 2021: 17.05.2021, Trading Economics, 2021:17.05.2021, IMF,2021: 17.05.2021, National Bank of Kazakhstan, 2021: 17.05.2021.

Kazakistan yer altı kaynaklar yönünden zengindir. Ülkede hammadde yanında zengin metalurji kaynakları da mevcuttur. Son on yılda ekonomik kalkınmada kayda değer sonuçlar elde eden Kazakistan’da, stratejik planların yetkin ve tutarlı bir şekilde uygulanması nedeniyle, ülkenin ekonomik potansiyeli artmıştır ve küresel mali krizden etkili bir şekilde dışarı çıkmayı mümkün kılmak için gerekli kaynaklar da biriktirilmiştir (Акмағанбетова, 2010: 103).

Bağımsızlık döneminden sonra Kazakistan birçok açıdan diğer Orta Asya cumhuriyetlerine göre ön plana çıkmayı başarmıştır. Son yıllarda yaklaşık yüzde 10’luk büyüme ekonomisi ile ülke, Bağımsız Devletler Topluluğu'nun eski Sovyet cumhuriyetleri arasında piyasa ekonomik reformlarını takip etmede lider olmuş ve yatırım yapılabilir seviyeye gelmiştir (Brauer, 2007: 189).

Kazakistan ekonomisinin 1992-2008 yıllarına ait verilerin yer aldığı tablolardan da görüleceği üzere, son yıllarda uygulanan sosyo-ekonomik politikalarının ülke ekonomisini olumlu etkilediğini söylemek mümkündür. 2000 yılında hem dış hem de iç faktörler

Kazakistan için olumlu gelişmelere sebep olmuştur. Kazakistan parasının (Tenge'nin) devalüasyonundan sonra yerli üreticilerin rekabet gücü artmış, yatırım faaliyeti artmış ve işletmelerin finansman koşulları da iyileşme göstermiştir. 2000 yılı sonunda, 1991'den bu yana ulaşılan en yüksek ekonomik büyüme oranı elde edilmiştir. Ayrıca bu yıllarda madencilik, işleme endüstrileri ve elektrik, gaz ve su üretimi ve dağıtımında sırasıyla % 21,5, % 15,6 % 5,5 ile sanayi üretimindeki yıllık artış % 14,6 olmuştur. Ayrıca ithal ikamesi programının uygulanması, gıda, tekstil ve deri endüstrilerinde üretilen fiziksel hacimlerin sırasıyla % 8,9, % 19,2 ve % 28,7 oranında büyümesini teşvik ederek ülke ekonomisine olumlu katkılar sağlamıştır (National Bank, 2000: 4).

2009' un 3. çeyreğinden itibaren Kazakistan Cumhuriyeti'nde ekonomik büyümede bir miktar toparlanma gözlenmektedir. Bu dönemlerde Hükümet, Ulusal Banka ve Mali Piyasaların ve Mali Kuruluşların Düzenlenmesi ve Denetlenmesine İlişkin Ajansın 2009-2011 dönemi için ekonomi ve mali sistemin istikrarı için Ortak Eylem Planının bir parçası olarak uygulanan bir dizi düzenleme, ekonomik büyümenin desteklenmesine yardımcı olmuştur. Ortak Eylem Planı doğrultusunda bankacılık, inşaat ve tarım-sanayi sektörlerine sağlanan finansal destek ve yatırım projelerinin hayata geçirilmesi, küresel krizin ekonomi üzerindeki olumsuz etkisini azaltarak istikrar sürecine önemli bir destek sağlamıştır (National Bank Of The Republic Of Kazakhstan, 2010: 4). Özetle, 2000'li yıllardan itibaren ülke ekonomisini güçlendirmeye yönelik yapılan reformlar ile makroekonomik göstergelerde olumlu gelişmelerin izlendiği görülmektedir.

Tablo 3: Kazakistan'ın Bazı Makro Ekonomik Göstergeleri (2010-2019)

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Nüfus (milyon)	16,32	16,56	16,80	17,03	17,28	17,54	17,80	18,03	18,30	18,51
GSYH (milyar TL)	148,04	192,63	208,0	236,6	221,4	184,40	137,30	166,9	179,3	181,7
Kişi başı GSYH	9,07	11,6	12,3	13,9	12,9	10,5	7,7	9,2	9,8	9,8
Büyüme oranı	%7,3	%7,4	%4,8	%6,0	%4,2	%1,2	%1,1	%4,1	%4,1	%4,5
Dış borç/GSYH	92,6	75,4	75,3	70,8	79,4	88,7	132	106,9	99,8	98,3
İşsizlik	5,8	5,4	5,3	5,2	5,1	4,9	5,0	4,9	4,8	4,8
Enflasyon	19,5	20,5	4,8	9,5	5,8	1,8	13,6	11,2	9,2	9,2

Dış Ticaret Dengesi (milyon)	15,00	28,50	44,84	38,14	38,1	11,62	9253,4	16,7	14,8	14,9
Cari hesap/GSYH	1,8	10,2	2,2	1,9	6,1	-6,01	-8,1	-5,1	-138,0	-7,2
Bütçe açığı/GSYH	-4,3	-4,1	-4,0	-3,8	-3,0	-2,0	-2,0	-3,0	-1,0	-2,0

Kaynak: The World Bank, 2021: 17.05.2021, Trading Economics, 2021:17.05.2021, IMF,2021: 17.05.2021, National Bank of Kazakhstan, 2021: 17.05.2021, National Bank of Kazakhstan, Statistical Bulletin, 2021: 17.05.2021, National Bank of Kazakhstan, Annual Report, 2021: 17.05.2021.

2010-13'teki makroekonomik durum, küresel ekonomideki toparlanma ve Kazakistan'ın temel ihraç mallarına yönelik artan talebin bir sonucu olarak kademeli olarak istikrar kazanmaya başlamıştır. 2014'ten günümüze, Kazakistan ekonomisi düşen petrol fiyatları, azalan ihracat ve ulusal para birimindeki değer kaybı nedeniyle önemli şoklar yaşamıştır. Durum, jeopolitik krizler ve Kazakistan'ın ana ticaret ortaklarının, özellikle Rusya, AB ve Çin'in yavaşlayan ekonomileriyle daha da kötüleşmiştir. 2016'da reel yıllık GSYİH, 2009 krizinden sonra ilk kez % 0,1 daralma yaşamıştır (Akishev, 2017). Ancak, hükümetin krizle mücadele programları çerçevesinde ekonomiyi canlandırmak ve çeşitlendirmek için aldığı önlemler, şokların etkisini kısmen telafi ederek, istihdamı sürdürerek ve petrol dışı sektörlerin gelişmesine katkıda bulunmuştur. İnşaat sektörü, tarım, imalat, ulaştırma gibi sektörler GSYİH'nın pozitif dinamiklerine önemli katkılar sağlamıştır. Buna ek olarak, hem hükümet hem de özel sektör tarafından finanse edilen sabit sermaye yatırımlarının büyümesi yüksek olmaya devam etmektedir. İç tüketimin dinamikleri, nüfusun ve işletmelerin yeni ekonomik koşullara kademeli olarak uyum sağladığını göstermektedir. Genel olarak, ekonominin kademeli olarak toparlanmasına geçişten bahsetmek mümkündür ancak bu eğilim istikrarsızdır ve büyük ölçüde dış ekonomik çevrenin istikrarına bağlıdır (Akishev, 2017).

2. KAZAKİSTAN CUMHURİYETİ'NİN GENEL EKONOMİK GÖRÜNÜMÜ

2.1. Kazakistan Cumhuriyeti Ekonomisine Genel Bakış

Kazakistan'ın ekonomik dönüşümünün zorluklarını anlamak için, öncelikle bağımsızlık arifesinde ülke ekonomisinin temel özelliklerini tanımak önemlidir. Sovyetler

Birliği'nin ekonomik sistemi altında, Kazakistan başta tahıl olmak üzere malzeme ve tarım ürünleri üretmekteydi. Sovyetler döneminde, mineraller Kazakistan'ın en baskın hammaddeleriydi. 1989'da Kazakistan, Sovyetler Birliği'ndeki tüm kömürün % 19'unu ve tüm demir cevherinin % 10'unu üreten Kazakistan, 1990'ların başında yeni petrol ve gaz sahalarını keşfetmeye başlamıştır (Wandel ve diğerleri, 2009: 2)

Kazakistan ekonomisinin piyasa ekonomisine geçiş sürecinde başlangıç koşullarının ortaya konması açısından referans noktası, 1991-1995 dönemidir (Togay, 2009: 208). Hükümet, Ocak 1992'de hızlı bir şekilde fiyat liberalizasyonuna yönelmiştir, ancak iyi işleyen bir piyasa ekonomisi için gerekli kurumları takip edememiştir. Böylece, merkezi planlamanın koordinasyon mekanizmaları, verimsiz de olsa, işleyişinin yerini bir koordinasyon boşluğuna bırakmıştır. 1992-93 hiperenflasyonunu orta enflasyon seviyelerine indirmedeki yavaşlama olgusu, piyasa ekonomisinin kötü işleyişine sebep olmuştur. Sovyet cumhuriyetleri arasında Kazakistan, birlik ekonomisine en sıkı şekilde entegre olmuş ülkelerden biri olduğu için fiziksel parçalanma daha da şiddetlenmiştir. Özellikle, maden zenginliği, Sovyetler Birliği'nin (genellikle Rusya'da) başka yerlerdeki tedarikçilerini, tesislerini ve son kullanıcıları içeren üretim zincirlerine bağımlı olan teşebbüslerle ilişkiliydi. Batı Kazakistan'daki yeni doğan petrol endüstrisi Rus boru hatlarına dayanmaktaydı, ancak Kazakistan'ın kuzeydoğudaki Pavlodar ve güneydeki Çimkent'teki ana rafinerileri boru hattıyla Sibiryaya petrol sahalarına bağlanmıştı (Pomfret, 2005: 861).

Bağımsızlık döneminde nüfusu 17 milyondan on yıl sonra 15 milyonun altına düştüğü için Kazakistan, 1990'larda yüksek göç yaşamıştır. 1989'daki son Sovyet nüfus sayımına göre nüfus kabaca beşte ikisi Kazak, beşte ikisi Rus ve beşte biri diğer etnik gruplardan oluşmaktaydı. On yıl önce cumhuriyetin en büyük grubu olan Ruslar, başkent Almatı'da ve Rusya Federasyonu sınırındaki kuzey ve doğu bölgelerinde yoğunlaşmıştı. Diğer gruplar arasında, batıdan ve doğudan gelen işgalcileri destekleyen beşinci kol olma potansiyellerinden korkan Stalin tarafından Kazakistan'a gönderilen büyük etnik Alman ve Koreliler bulunmaktaydı. Almanların çoğu 1990'ların başında Almanya'ya göç etmek için Alman vatandaşlık kanunlarından yararlandı. Her ikisi de orantısız sayıda ülkenin iyi eğitimli ve yetenekli insanlarını içeren, bağımsızlık sonrası ilk yıllarda önemli bir beyin göçünü teşkil etmekteydi. Göç, Kazakistan'ın ekonomik performansını olumsuz yönde etkileyen diğer etmenler arasındaydı. Ancak diğer refah göstergeleri, Kazakistan'ın GSYİH tahminlerinin öne sürdüğü kadar kötü performans göstermediği ve tahminlerle gerçek arasındaki bu uçurumun

komşu Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) ülkelerine göre Kazakistan için daha büyük olduğu izlenimini güçlendirmektedir. Yine de, mutlak veya göreceli büyüklüğü ne olursa olsun, Kazakistan'ın 1990'lardaki üretim performansı potansiyelinin çok altındaydı. Bu bağlamda, söz konusu makro göstergeler itibarıyla ortaya çıkan büyüme sürecinin sağlıklı bir büyüme süreci olmadığı ve bu yıllarda rekabet gücü yüksek bir ekonomik yapı yaratılmadığı söylenebilir. 1990-2000 dönemi sonrasında ise Avrasya ekonomik entegrasyon projesi kapsamında Rusya ile bir birlik her zaman resmi bir öncelik olsa da, diğer ticari entegrasyon alternatifleri de ülke tarafından takip edilmiştir. Kazakistan'ın küresel pazarlarla entegrasyonunu ilerletme ve ülke ekonomisini daha rekabetçi hale getirme amacına yönelik çeşitli reformlar yapılarak, ülke ekonomisine dinamizm katılması amaçlanmıştır. Bu bağlamda, bir ekonominin istihdam ve dış ticaret yapısının, temel olarak, üretim yapısına bağlı olarak şekillendiği göz önünde bulundurulduğunda, üretim yapısının nasıl bir değişim gösterdiği, ekonomik sektörlerin büyümeye katkısının incelenmesi, dinamizme katkı sağlamak açısından ülkenin öncelikli ekonomi politikası halini almıştır. (Pomfret, 2005: 862).

Tablo 4: Ekonomik sektörlerin GSYH büyümesine katkısı (%), 2016– 2020

	2016	2017	2018	2019	2020
GSYH	1,1	4,1	4,1	4,5	-2,6
Tarım	5,4	3,2	3,8	-0,1	5,6
Sanayi	1,1	6,8	4,4	5,5	1,6
Hizmet	0,9	2,5	3,9	4,4	-5,6

Kaynak: Asian Development Bank, 2021.

Kazakistan, dünyanın önde gelen hububat ve un ihracatçı ülkesidir. Kuzeydeki ekilebilir alanın %70'i buğday, arpa, darı ile ekilmektedir. Kazakistan'da ekonomik sektörlerin büyümeye katkıları başlıklı tablo bu durumu destekler niteliktedir. Ülkenin güneyinde pirinç, pamuk ve tütün yetiştirilmektedir. Kazakistan'da ayrıca meyve bahçeleri, üzüm bağları da mevcuttur. Başlıca ihraç kalemleri, madencilik, enerji, metalurji ve kimya endüstrilerinin yanı sıra tahıl ürünleridir. Günümüzde ülke ürünleri 120 ülkeye ihraç edilmektedir. Ülkenin baş ticaret ortakları: Rusya, Çin, Avrupa devletleri'dir (Nogayeva, 2019: 349).

Ülkenin petrol rezervleri doğal gaz rezervlerine göre daha fazladır ve eski Sovyet Cumhuriyetleri içinde Rusya'dan sonra ikinci büyük petrol üreticisi konumundadır. Günümüzde sanayi sektörünün büyük bir bölümünü petrol sanayi oluşturmaktadır. Ülke ekonomisi büyük ölçüde petrol ihracatı gelirlerine dayalıdır (Kazakistan Ülke Raporu, 2019: 7). Kazakistan'da 2020 yılının Ocak-Ekim döneminde 6,5 trilyon tenge (15,4 milyar dolar) değerinde 61,2 milyon tonluk ham petrol üretiminin yapılması bu durumun en açık örneğidir. Ayrıca Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) ülkelerine 120,3 milyon dolar değerinde 439,4 bin tonluk ham petrol ihracatı yapılmakta ve bu ülkeler arasında Özbekistan, Kazakistan petrolünün ana ithalatçısı olarak yerini korumaktadır (Казахстан занял 11 место в рейтинге стран по запасам нефти, 2020). Petrol sektörü ile hız kazanan ekonomik büyüme ülkedeki diğer sektörlerin gelişimine de yardımcı olmuştur. Bu noktada, hizmet sektörü ülkede en fazla istihdam sağlayan sektör konumundadır. Ancak 2020 yılında dünya genelinde yaşanan salgın krizi, söz konusu sektörün gelişimini olumsuz etkilemiş olup tarım ve sanayi sektörü, hizmet sektörü kadar olumsuz etkilenmemiştir.

Tablo 5: Net Doğrudan Yabancı Yatırım Girişleri(2016-2020, Milyon Dolar)

2016	2017	2018	2019	2020
17,22	4,71	83,41	3,37	-

Kaynak: World Bank, 2021.

Bölgeye gelen doğrudan yabancı yatırımlarının %80'ni çeken Kazakistan'a son 5 yılda 80 milyon ABD dolarının üstünde yatırım yapılmıştır. Kazakistan, Beş Halk Reformlarını uygulamak için temel dönüşümler öngören “Ulusların Planı- 100 Somut Adım” uygulanmasına başlamış, bununla profesyonel bir devlet idaresinin oluşturulması, hukukun üstünlüğü, sanayileşme ve ekonomik büyüme ile birliğin sağlanması, halka hesap verebilir bir devletin oluşturulması öngörülmüştür. Ayrıca ekonomik çeşitliliğin sağlanması ve bir sanayi altyapısının oluşturulması amacıyla politikalar uygulanmaya devam edilmektedir (Nogayeva, 2019: 349).

Ülkede tahmini maliyeti on trilyon dolar olarak değerlendirilen 5 binden fazla maden kaynak yeri de bulunmaktadır. Kazakistan, çinko, volfram ve barit rezervlerinde-dünyada birinci, gümüş, kurşun ve kromitlerde ikinci, bakır ve florit rezervleri açısından üçüncü, altın rezervleri açısından ise dünya altıncısıdır. Ayrıca, Kazakistan Cumhuriyeti kömür rezervleri bakımından 8., uranyum rezervleri bakımından 2. sırada yer almaktadır (Nogayeva, 2019:

349). Bu kapsamda, dünyanın beşinci en büyük bakır rezervlerine sahip olduğu tespit edilmiştir (Wandel ve diğerleri, 2009: 4).

Tablo 6: Petrol ve Petrol Dışı GSYİH Değişikliği(%), (2017-2021)

	2017	2018	2019	2020	2021
GSYH	4,1	4,1	4,5	-2,6	-3,8
Petrol	8,7	8,4	-0,3	0,0	1,4
Petrol Dışı	2,7	2,7	5,6	4,8	4,5

Kaynak: International Monetary Fund, Republic of Kazakhstan: Staff Report: 2020.

Kazakistan, 2020 yılında dünyanın en çok petrol rezervine sahip olan ülkeler arasında dünya petrol rezervi sıralamasında yıllık 30 milyar varil üretim hacmiyle 11. sırada yer almaktadır (Казахстан занял 11 место в рейтинге стран по запасам нефти, 2020).

Kazakistan’da petrol üretimi, işlenmesi ve nakliyesinin muhasebeleştirilmesinin otomatikleştirilmesi amacıyla Enerji Bakanlığı, bilgi sistemi oluşturmaktadır. Bu amaca yönelik olarak 2020 yılında petrol ve gaz yoğunlaşmasının muhasebeleştirilmesi için bilgi sistemi pilot modda başlatılmıştır. Bilgi sistemindeki veriler, petrol ve gaz sektörünün öznelere tarafından kurulan ticari ölçüm cihazları ve yazılımlar sayesinde, şirketlerin bilgi sistemlerinin petrol ve gaz piyasasında uygulanmalarına olanak sağlayacaktır (Казахстан занял 11 место в рейтинге стран по запасам нефти, 2020).

Günümüzde Kazakistan’da yürütülen ekonomi politikalarının temel amacı ekonominin petrole ve dünya petrol fiyatlarındaki dalgalanmalara olan bağımlılığını azaltmak ve 2050 yılında dünyanın rekabet gücü en yüksek 30 ülkesi arasında yer almaktır. Bu amaca yönelik, Cumhurbaşkanı Sayın Nursultan Nazarbayev tarafından 14 Aralık 2012 tarihinde açıklanan ve sürdürülebilir kalkınmayı amaçlayan Kazakistan – 2050 Stratejisi başlıklı programa göre, 2050 yılına gelindiğinde petrol dışı sektörlerin ekonomideki payının % 32’den yüzde 70’e çıkarılması ve Kazakistan’ın iş yapma kolaylığı listesinde ilk 20 üke arasına girmesi öngörülmektedir (Deik / Türkiye-Kazakistan İş Konseyi, 2018: 1).

2.2. Kazakistan Ekonomisinde Önemli Sektörler

2.2.1. Sanayi ve Hizmetler

Ekonomisinin petrol ve madenlerin çıkarılması ve bu ürünlerin ihracatına dayanan Kazakistan’da, güçlü sanayi altyapısının oluşturulması amacıyla politikalar uygulanmaktadır. Bunun yanında üretime yönelik yatırımlar da çoğunlukla petrokimya ve metalürji sanayine dayanmaktadır. Ekonomide sektörel çeşitliliği sağlamak ve yer altı kaynaklarından oluşan ekonomik yapının geliştirilerek sanayi üretiminin geliştirilmesini amacıyla, Özel Ekonomik Bölgeler kapsamında çeşitli kolaylıklar sağlanmaktadır. Sağlanan teşvikler kapsamında ülkede 14 Özel Ekonomik Bölge bulunmakta olup, yatırımcı firmalara çeşitli vergi muafiyetleri, uygun faizli kredi tahsisleri başta olmak üzere çeşitli teşvikler sağlanmaktadır (T.C. Ticaret Bakanlığı Dış Temsilcilikler ve Uluslararası Etkinlikler Genel Müdürlüğü, 2020: 25).

2.2.2. Hafif Sanayi

Kazakistan’da hafif sanayi alanında hammadde işleme teknolojilerinin geliştirilmesi, yüksek katma değerli ürünler üretilerek iç pazarın ihtiyaçlarının karşılanması ve ihracatın artırılması başlıca stratejik hedefler odak noktası olarak belirlenmiştir. Günümüzde Kazakistan’da öncelikle tekstil sektörü olmak üzere, hafif sanayi ürünlerine olan ihtiyaç çoğunlukla ithalat aracılığıyla karşılanmaktadır (T.C. Ticaret Bakanlığı Dış Temsilcilikler ve Uluslararası Etkinlikler Genel Müdürlüğü, 2020).

Kazakistan’da küresel krizden en çok etkilenen, neredeyse durma noktasında gelen sektörlerin başında hafif sanayi gelmektedir. Kazakistan’ın toplam sanayi üretiminde hafif sanayinin payının sadece % 0,9 düzeyinde olması, hafif sanayi üretiminin yaklaşık yüzde 38’inin tekstil ve hazır giyime, yüzde 11’inin ise deri mamullerine yönelik olması bu durumu destekler niteliktedir. Bu alandaki ithalatla ise tekstil ve hazır giyimin payı yüzde 75’tir. Ancak ayakkabı ve diğer deri mamuller, tekstil ve hazır giyim üretimi için yeterli hammaddeye sahip olan Kazakistan, önümüzdeki yıllarda bu potansiyelini kullanarak ithalatın önüne geçerek, rekabetçi, kaliteli ürünler üreten ulusal hafif sanayi sektörünün şekillendirilmesini amaçlamaktadır (T.C. Ticaret Bakanlığı Dış Temsilcilikler ve Uluslararası Etkinlikler Genel Müdürlüğü, 2020).

2.2.3. Madencilik ve Metalürji

Madencilik sektörünün, stratejik amacının rekabet gücünü yükseltmek, ürün çeşitliliğini sağlamak ve işlenmiş, yüksek katma değerli mamullerin toplam üretimdeki payını artırmak olması sebebiyle, söz konusu sektör hammadde ihtiyacının karşılanması açısından Kazakistan ekonomisinde büyük öneme sahiptir. Kazakistan'ın sahip olduğu zengin maden kaynakları sektöre ilgi duyan potansiyel yatırımcılar açısından başlıca teşvik edici bir unsurdur. İstatistiki verilere bakıldığında, Kazakistan'ın dünya rezervlerindeki payının; %30 ile krom, %25 ile manganez, %10 ile demir, bakır, kurşun ve %13 ile çinko şeklinde olduğu görülmektedir. Ülke uranyum rezervleri açısından dünyada ikinci sırada olmakla birlikte, üretimde ve ihracatta ilk sırada yer almaktadır (T.C. Ticaret Bakanlığı Dış Temsilcilikler ve Uluslararası Etkinlikler Genel Müdürlüğü, 2020).

Kazakistan, uluslararası ortak yatırımları teşvik etmek amacıyla ülkede ilerleyen yıllarda gerçekleştirilmesi planlanan madencilik, demir-çelik, kimya, turizm, hayvancılık gibi alanlarda yatırıma uygun projelerin listesini yayınlamıştır. Farklı alanlardan birçok projeyi bünyesinde bulunduran proje havuzunda madencilik ve metalürji projelerinin yoğunluğu dikkat çekerken proje havuzunda yer alan ilgili projeler şu şekilde sıralanmıştır (Madencilik Türkiye Dergisi, 2020).

- Mangistau Bölgesinde Bulunan Zhezdybassay Bakır Yataklarının Geliştirilmesi
- Koktenkol Sahasında Tungsten Cevherlerinin Geliştirilmesi
- Karaganda Bölgesindeki Besshoky Meydanı'nda Bir Madencilik ve Metalürji Kompleksi İnşaatı
- Tobolsk Sahasında Kaynak Geliştirme ve Altın Üretimini Arttırma Çalışmaları
- Karaganda Bölgesinde Refrakter Ürünlerin Üretim Organizasyonu
- Kulan-Ketpes Florit Cevheri Yataklarının Geliştirilmesi
- Pavlodar Bölgesinde Ferrosilikon Alüminyum Üretim Organizasyonu
- Tymlai Madencilik, Kimya ve Metalurji Kompleksi İnşaatı
- Mangystau Bölgesinde Demir Üretimi İçin Bir Metalurji Kompleksi İnşaatı

• Madencilik ve İşleme Kompleksinin İnşası ve Aidarly Bakır Yatağının Endüstriyel Gelişimi

• Doğu Kazakistan Bölgesi'ndeki Demir Dışı ve Değerli Metal Yataklarının Endüstriyel Gelişimi

- Zhaissan Bakır Yatağının Ticari Olarak Geliştirilmesi
- Kül Prosesi İçin Bir Hidrometalurji Tesisinin İnşası
- Kalay Cevherlerini Çıkarmak ve İşlemek İçin Maden ve Metalurji Tesisinin İnşaatı
- Batalinskoye ve Krasnoarmeyskoye Bakır Cevheri Yataklarının Geliştirilmesi
- Nurbay, Besshocky ve Sarybulak Bakır Cevheri Yataklarının Geliştirilmesi
- Alaigyr Kurşun-Gümüş Yatağının Geliştirilmesi
- Katot Bakır Üretimi İçin Hidrometalurji Tesisi İnşaatı
- Drozhilov Sahasında Nadir Metal Cevherlerinin Üretimi ve İşlenmesi
- Güney Zhaur Tungsten Cevheri Yatağının Geliştirilmesi
- Karaganda Bölgesinde Bulunan Mayataş Sahasında Altın ve Kurşun Kaynaklarının Geliştirilmesi

• Doğu Kazakistan Bölgesi'ndeki Chumekskaya Sahasında Demir Cevheri Kaynaklarının Geliştirilmesi

• Maksut Yatağında Madencilik ve Bakır-Nikel Cevherlerinin İşlenmesinin Genişletilmesi

- Aktobe Oblast'taki Velikhovskoye Yatağında Çelik Üretimi İçin Tesis İnşası
- Shevchenkoye Kobalt-Nikel Sahasında Cevher Çıkarılması ve İşlenmesi
- Mangystau Oblast'ta Barit Konsantresi Üretimi İçin Maden Kompleksi İnşaatı
- Aktobe Oblast'ta Demir Üretimi İçin Bir Metalurji Kompleksi İnşaatı
- Samarskoye Yatağından Koklaşabilir Taş Kömürü Çıkarılması ve İşlenmesi
- Bogetkol Nikel-Kobalt Sahasında Cevherin Çıkarılması ve İşlenmesi
- Shokpar ve Gagarin Yataklarında Altın İçeren Cevherlerin Çıkarılması ve İşlenmesi

- Kogadyr-6 Altın Yataklarında Kanıtlanmış Altın Cevheri Yataklarının Çıkarılması ve Altın Geri Kazanım Tesisinin İnşası
- Manganez Konsantresi Üretimi İçin Bir Maden Sahası ve Cevher İşleme Tesisi İnşaatı
- Shoyimbai Sahasında Altın İçeren Cevherlerin Çıkarılması ve İşlenmesi
- Kokbulak Demir Cevheri Yatağının Geliştirilmesi ve Konsantre Zenginleştirme Tesisi Kurulması
- Tokhtar, Güney Tokhtar ve Güney-Tokhtar-Barambayev Yataklarındaki Bulunan Önemli Ölçülü Kaynaklardan Altın Cevherinin Çıkarılması
- Doğu Kazakistan Bölgesinde Bulunan Alexanderovskoye Çinko-Bakır Sahasının Geliştirilmesi

2.2.4. Makine

Kazakistan makine sektörünün temel amacı iç pazarın ihtiyaçlarının azami ölçüde karşılanması ve yüksek katma değerli ürün ihracatının artırılmasına olanak sağlayacak üretim yapısının şekillendirilmesidir. Makine ve ekipman ithalatı Kazakistan'ın genel ithalatı içerisinde ilk sırada yer almakta olup, ihtiyaç büyük ölçüde ithalat yoluyla karşılanmaktadır (T.C. Ticaret Bakanlığı Dış Temsilcilikler ve Uluslararası Etkinlikler Genel Müdürlüğü, 2020).

Makine mühendisliğinde son 10 yılda sanayileşme ve yatırım hacmi 2,9 kat artış göstermiştir. Kazakistan, sanayileşme yılları boyunca dünya endüstri liderleri olan General Electric, General Motors, Toyota, Alstom ve Talgo'nun yatırım alanı haline gelmiştir. Makine mühendisliğinde son 10 yılda sanayileşme, üretim hacmi 4,8 kat, yatırım 2,9 kat azalmış, ihracat hacmi 3,5 kat artmıştır. Ocak-Aralık 2020 döneminde makine-inşaat sektöründe üretim hacmi 1.807 olarak gerçekleşmiştir. Aynı zamanda, makine imalatının payı, Kazakistan'ın imalat sanayiinde %14 ve tüm sanayiinde %7 oranındadır. Ocak-Nisan 2021'de makine mühendisliğinde üretim hacmi parasal olarak 648,2 milyar tenge'ye ulaşmıştır ve Ocak-Nisan 2020'ye (517.1 milyar tenge) göre %25,4 artış göstermiştir (Association of Kazakhstan Machinery Industry, <https://smkz.kz/en/about-us-2/>, 27.06.2021).

2.2.5. İnşaat

İnşaat sektöründeki gelişmeler ekonominin bütününe etkilerken, ciddi sosyal sonuçlar da doğurmaktadır. Kazakistan devleti sektörün dengeli gelişimini ve üretim kalitesinin yükselmesini sağlayacak politikalara ağırlık vermektedir. İnşaat alanında başlıca stratejik hedefler sektörde üretilen brüt katma değerin ve iş verimliliğinin artırılması ve inşaat malzemeleri pazarında yerli üretimin payının yükseltilmesi olarak özetlenebilir. Söz konusu alanlarda önemli yatırım potansiyeli mevcuttur. Ülkede inşaat malzemeleri üretiminde kullanılacak zengin hammadde kaynakları bulunmasına rağmen, mevcut yatakların sadece yarısında üretim yapılmaktadır. Bu çerçevede, hemen hemen bütün inşaat malzemeleri çeşitlerinin üretilmesinin mümkün olduğu değerlendirilmektedir (T.C. Ticaret Bakanlığı Dış Temsilcilikler ve Uluslararası Etkinlikler Genel Müdürlüğü, 2020).

2019-2023 tahmin dönemi boyunca, endüstrinin çıktısının, hükümetin ülkenin ulaşım altyapısını ve konut sektörünü geliştirme çabalarıyla desteklenmesi beklenmektedir. Ulusal 2025 Stratejik Kalkınma Planı kapsamında hükümet, ülkenin genel altyapısını geliştirmeyi ve sürdürülebilir ekonomik büyüme sağlamayı planlamaktadır. Plan, 2018-2025 döneminde %4,5-5 arasında bir GSYİH büyümesi elde etmeyi hedefleri arasına eklemiştir (Global Information, 2020).

Global Data, hükümetin ülkenin ulaşım altyapısını geliştirme planının etkisiyle altyapı inşaat pazarının 2023'te sektörün toplam değerinin %35'ini oluşturmasını beklemektedir. Plan, 2025 yılına kadar ulusal yolların %100'ünün ve devlet yollarının %95'inin tatmin edici ve iyi bir duruma getirilmesidir. Bu hedefe ulaşmak için hükümet, 10.000 km'lik yolu yeniden inşa etmeyi ve 11.000 km'lik ulusal yolları onarmayı planlamaktadır (Global Information, 2020).

2.2.6. Nükleer Endüstri

Kazakistan'da nükleer endüstrinin öncelikli sektörler arasında bulunmasının temel nedeni ülkenin sahip olduğu zengin uranyum rezervleridir. Uluslararası Atom Enerjisi Ajansı'nın verilerine göre, dünyada kanıtlanmış uranyum rezervlerinin %19'u Kazakistan'da bulunmaktadır. Ülke 2009 yılında 14.214 ton ile dünyanın en büyük uranyum üreticisi konumuna gelmiştir. 2010 yılında ise uranyum üretimi 17.803 tona çıkmıştır. 2019'da 2018 yılına göre %5 artarak 22.742 ton uranyum üretilmiştir (T.C. Ticaret Bakanlığı Dış Temsilcilikler ve Uluslararası Etkinlikler Genel Müdürlüğü, 2020). Ancak ülkenin tek nükleer santrali olan Aktau nükleer reaktörü Haziran 1999'da kapatıldığı için Kazakistan şu anda nükleer enerji üretim kapasitesine sahip değildir (Nuclear Power in Kazakhstan, 2020).

2.2.7. Kimya Sektörü

Kimya sektörü Kazakistan sanayiinin diğer sektörlerinin hammadde, yarı mamul ve malzeme ihtiyacının karşılanması açısından önemli bir sektördür. Sektörde öncelikli hedefleri teknolojik, inovatif ve ihracata dönük yüksek katma değerli ürünlerin üretiminin sağlanması ve ulusal kimya sanayiinin rekabet gücünün artırılmasıdır. Kazakistan'ın ithal ettiği kimya sanayi ürünleri içerisinde gübreler, temizlik kimyasalları vs. katma değeri yüksek mamuller ağırlıktadır. Bu çerçevede, sektörde önemli yatırım potansiyeli bulunmaktadır. Zengin hammadde kaynakları kimya sanayiinin gelişmesi için elverişli zemin oluşturmaktadır (T.C. Ticaret Bakanlığı Dış Temsilcilikler ve Uluslararası Etkinlikler Genel Müdürlüğü, 2020).

Kazakistan'da kimya sektörü, diğer birçok sanayi, tarım ve hizmet sektörü için hammadde ve kaynak sağlayan öncelikli ve çeşitli bir sektördür. Kazakistan'da kimya sektörünün başlıca avantajları şunlardır (Chemical Industry Trends, 2016: 7):

- Kimya sektörünün gelişimine temel oluşturan önemli enerji, su ve doğal kaynak rezervleri,
- Halihazırda ithalat yoluyla sağlanan büyük ve hızlı büyüyen iç pazar,
- Kimya endüstrisinin çeşitli alt gruplarının üretiminde kapsamlı deneyim,
- İstikrarlı makroekonomik ortam,
- Yabancı yatırımı çekmek için elverişli bir arka plan,
- Çin'e ve kimyasallar için hızla büyüyen diğer pazarlara coğrafi yakınlık.

2.2.8. Petrol ve Doğalgaz Sektörlerinin Altyapısının Geliştirilmesi ve Petrol İşleme

Kazakistan petrol endüstrisinin gelişimi açısından petrol ürünleri üretim hacminin artırılması ve kalitesinin yükseltilmesi, dünya pazarlarında talep gören yüksek katma değerli petrokimya ürünlerinin üretimi, yüksek katma değerli petrokimya ürünleri üretimi için hammadde tedariki gibi stratejik hedefler belirlenmektedir. Ancak ülkede hidrokarbon hammaddesinin tam olarak işlenmesini sağlayacak teknolojik üretim süreçleri mevcut değildir. Kazakistan'ın petrol ve doğalgaz ihracatının %79'u boru hatları, yüzde 13'ü deniz

yolu ve yüzde 8'i demiryolu ile taşınmaktadır. Kazakistan'da 1991'den bu yana toplam 1,5 milyar tondan fazla petrol ve 741 milyar metreküp doğal gazı üretilmiştir. 2025 yılında yıllık petrol üretim hacminin 105 milyon tona çıkarılması ve orta vadeli süreçte petrol ve doğal gaz sektöründe 75 milyar dolar değerinde yatırım projelerinin uygulanacağı öngörülmektedir (T.C. Ticaret Bakanlığı Dış Temsilcilikler ve Uluslararası Etkinlikler Genel Müdürlüğü, 2020).

Oil & Gas Journal (OGJ) 'a göre, Kazakistan, Ocak 2018 itibariyle 30 milyar varil ham petrol rezervini kanıtlamıştır. Kazakistan, Hazar Denizi bölgesinde kanıtlanmış en büyük petrol rezervlerine sahiptir. Ülke, Pavlodar tesisi, Atyrau ve Shymkent rafinerilerinde üretimi hızla genişletmekte olup modernizasyonlarını tamamlamıştır. Hükümet, rafineri kapasitesini ve hafif petrol ürünleri ve yakıtlarının üretimini daha da genişletmek için dördüncü bir rafineri inşa etme planlarını açıklamıştır (International Trade Administration, 2021).

Kazakistan, önemli bir doğal gaz potansiyeline sahiptir. Kanıtlanmış gaz rezervleri 3 trilyon metreküp ve öngörülen rezervleri ise 5 trilyon metreküptür. Doğal gaz üretimi, ihracat ve iç tüketimi karşılamak için kullanılmaktadır. Petrol fiyatlarının toparlanması, Kazakistan'ın ekonominin ana itici gücü olan petrol ve gaz sektörünü canlandırmasına yardımcı olmuştur. Kazakistan'daki büyük hidrokarbon kaynakları ve büyük üretim ve ulaşım altyapı projelerine yapılan mevcut yatırımlar, ABD şirketleri için önemli ticari fırsatlar sunmaktadır (International Trade Administration, 2021).

2.2.9. Yenilenebilir Enerji

Kazakistan ekonomisinde su, rüzgar ve güneş gibi yenilenebilir enerji kaynakları alanında büyük potansiyellerin mevcut olması, öncelikli sektörler arasında özel bir yeri olan yenilenebilir enerji sektörünün geliştirilmesinde öncü olmuştur. Ayrıca ülkede rüzgar santrallerinin kurulması için incelenen 10 bölgenin bu amaç için uygun olduğu sonucuna varılmıştır. Bahse konu bölgelerde kurulabilecek rüzgar santrallerinin toplam kapasitesinin 1000 Mega watt (MW), yıllık üretim hacminin ise 2-3 milyar KW olabileceği öngörülmektedir. Kazakistan devletinin yenilenebilir enerji yatırımlarına sağladığı özel destekler aşağıdaki gibi özetlenebilir (T.C. Ticaret Bakanlığı Dış Temsilcilikler ve Uluslararası Etkinlikler Genel Müdürlüğü, 2020):

- Tesis inşaatı için arsa temininde öncelik

- Enerji dağıtımını yapan kuruluşların yenilenebilir kaynaklardan elde edilen enerjiyi öncelikli satın alma zorunluluğu
- Yenilenebilir kaynaklardan üretilen enerjinin dağıtım ağları üzerinden nakli sırasında ücret muafiyeti
- Yenilenebilir enerji tesislerinin dağıtım kuruluşunun ağına bağlanması sırasında Kazakistan'daki hizmetler sektörü 20 yıl içerisinde GSYİH'deki payını 59%, sanayi sektörü ise %36 seviyelerine çekmiştir.

Kazakistan Cumhuriyeti, fosil bazlı enerjiden düşük karbonlu güce enerji geçişine başlamıştır. Kömür, 2019 yılında öngörülen toplam üretimin %64,7'sini ve termal üretimin %74,0'ını oluşturan ülkedeki baskın enerji kaynağıdır. Kazakistan, 2020 yılına kadar %3 ve 2030 yılına kadar %10 ara hedefi ile 2050 yılına kadar toplam enerji dengesinde yenilenebilir enerji kaynaklarının (YEK) %50'sine ulaşmayı planlamaktadır (International Trade Administration, 2021).

3. KAZAKİSTAN'IN DIŞ EKONOMİK İLİŞKİLERİ

2020 yılı verilerine göre, ülkenin dış ticaretinde Rusya (%35), Çin (% 17), İtalya (% 15), Hollanda (% 7) ve Fransa (% 4) ilk 5 sırayı almaktadır. İthalat ve ihracat açısından ayrı ayrı bakarsak, 2020 yılında toplam ithalatı Rusya Federasyonu yüzde 35'lik payla en fazla ithalat yapılan ülke konumundadır. Çin (% 17), Almanya (% 5), ABD (% 3) ve İtalya (%2) Kazakistan'ın ithalatında ilk sıraları paylaşmaktadır. Türkiye ise yüzde 2 payla 7'nci sırada bulunmaktadır. İhracatta ise İtalya (% 14), Çin (% 19), Hollanda (% 7), Rusya Federasyonu (% 10) paya sahiptir. Türkiye ise Kazakistan'ın en fazla ihracat yaptığı ülkeler arasında yüzde 5'lik paya sahiptir (International Trade Center, 2021). Veriler ışığında, Kazakistan'ın dış ticaretinin Sovyet ülkeleri dışındaki ülkelere yöneldiğini görmek mümkündür. Bu durumda, Kazakistan'ın gelişmiş ülkelere gerçekleştirmiş olduğu petrol ihracatından elde ettiği gelirlerin rolü yadsınamaz bir gerçektir.

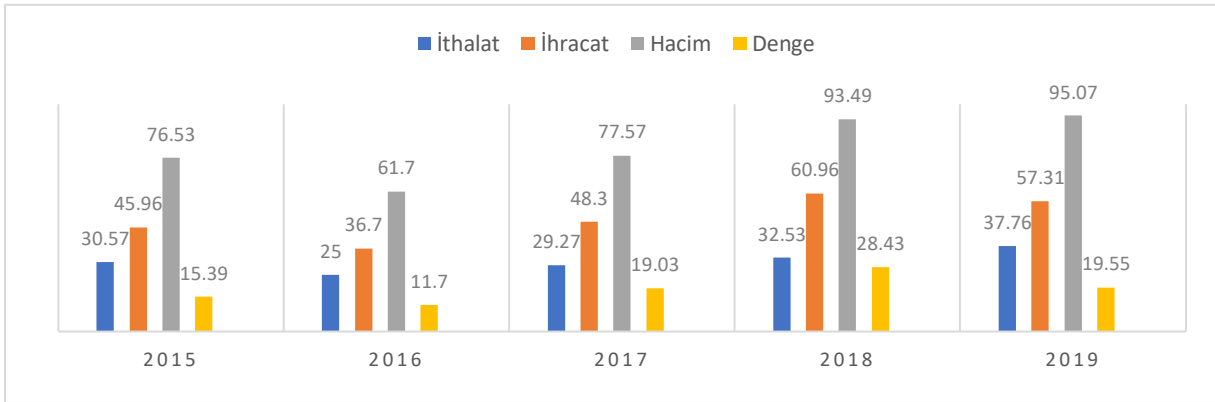
Rusya, Kazakistan'ın ithalatından en fazla pay alan ülkedir. Bunda iki ülke arasındaki ticareti kolaylaştırıcı uygulamalar ve anlaşmalar rol oynamaktadır. Rusya, Kazakistan'a petrol ve petrol ürünleri, gıda sanayi ürünleri ve gıda hammaddeleri, makine ve ekipman, motorlu

taşıt araçları tedarik eden başlıca ithalatçı olma özelliğini korumaktadır DEİK /Türkiye-Kazakistan İş Konseyi, 2018: 3).

3.1. Kazakistan Dış Ticareti

2015-2019 yıllarında Kazakistan'ın dış ticaret hacmi artan bir seyir izlemiştir. İhracatta başlıca kalemlerin, petrol ve petrol yağları, doğalgaz, metal cevherleri ve metalden mamul ürünler, buğday ve diğer tarım ürünleri, mineral yakıtlar, mineral yağlar ve bunların damıtılmasından elde edilen ürünler, inorganik kimyasallar, bakır, ithalatta makine ve ekipmanlar, taşıt araçları, metal mamuller, kimya ve gıda sanayii ürünleri ,uçak, uzay aracı ve bunların parçaları, elektrikli makine ve teçhizat ve bunların parçaları, eczacılıkla ilgili ürünler olması ticaret hacminde artışı sağlayan unsurlardır. Ekonomisi günümüzde büyük ölçüde petrol ve madenlerin çıkarılması ile bunların ihracatına dayanan Kazakistan'da, üretime yönelik yatırımlar da çoğunlukla petrol sanayisine gelmektedir. İhracatının çoğunluğu petrol ve metallere dayandığından ihracat gelirleri, dünya piyasasındaki değişikliklerden dolayı sürekli sabit kalamamaktadır.

Grafik 1:Kazakistan'ın Dış Ekonomik İlişkileri (2015-2019)



Kaynak: T.C. Ticaret Bakanlığı, 2021.

3.1.1. Kazakistan'ın İthalatı

Kazakistan dış ticarete en çok hammadde ihracatçısı olmasıyla beraber büyük ölçüde ithalatçı da bir ülkedir. İthalatında en büyük payı makine ve teçhizatları almaktadır. Ülkenin en önemli sektörlerinden olan petrolün çıkartılması ve taşınması için altyapı tesislerinin kurulmasına, mevcut tesislerin iyileştirilmesine ihtiyaç duyulmaktadır. Ayrıca ülke çoğunlukla makine ithal etmektedir. Bu noktada ülkenin ithalatında yatırım ve tüketim malları önemli yer tutmaktadır. Makinalar, mekanik cihazlar ve aletler, elektrikli makine ve cihazlar, demiryolu veya tramvay vagonları, demir veya çelikten eşya, eczacılık ürünleri, mineral

yakıtlar ve yağlar, plastik ve bunlardan eşya, optik malzemeler ülkenin ithalatında başlıca ürün gruplarıdır DEİK /Türkiye-Kazakistan İş Konseyi, 2018: 2).

3.1.2. Kazakistan'ın İhracatı

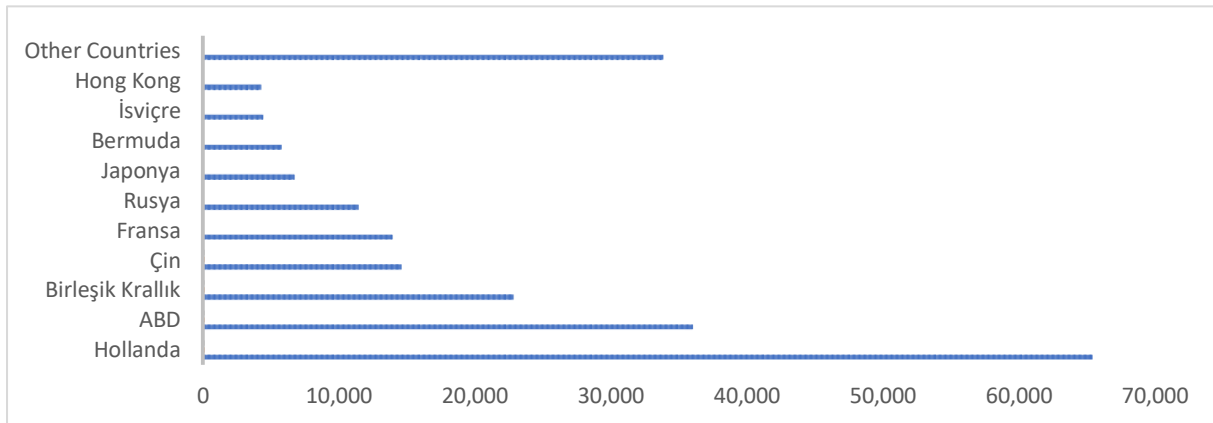
Kazakistan'ın dış ticaret yapısının belirgin özelliklerinden biri petrol, gaz ve demirli metaller gibi sektörlerin toplam ihracat hacmindeki payının yüksek olmasıdır. Kazakistan'ın ihracatının yaklaşık %65'ini petrol ve petrol ürünleri oluşturmaktadır. Bu durum, dünya petrol fiyatlarındaki artış sonrasında Kazakistan'ın dış ticaret hacmindeki önemli artışın nedenini de açıklamaktadır. Bununla birlikte, Kazakistan'ın petrol ve petrol ürünleri ihracatına yüksek bağımlılığı, bu ürünlerin fiyatlarının uluslararası piyasalarda düşük seyrettiği yıllarda Kazakistan ekonomisi için önemli bir sorun oluşturmaktadır (DEİK /Türkiye-Kazakistan İş Konseyi, 2018: 2).

Ülkenin ihracatında mineral yakıtlar ve yağlar, demir ve çelik, cevherler, bakır ve bakırdan eşya ve inorganik, hububat, çinko ve çinkodan eşya, alüminyum ve alüminyumdan eşya önem arz eden ürün gruplarıdır.

3.2. Kazakistan'ın Yatırım İlişkileri

Kazakistan, bağımsızlıktan bu yana doğrudan yabancı yatırım çekmekte başarılı olmuştur. 2020 yılı itibarıyla yatırım yaptığı ilk 10 ülke arasında, Hollanda, Birleşik Krallık, Çin, Fransa, Rusya gibi lider ülkelerin gözde yatırım merkezi niteliğinde olduğu görülmektedir.

Grafik 2: Kazakistan'ın Ülkeler İtibarı ile Doğrudan Yabancı Yatırımları (2020)
(Milyon Dolar \$)



Kaynak: National Bank of Kazakhstan, 2021.

Kazakistan, Rusya, Çin, Kırgızistan, Türkmenistan ve Özbekistan ile sınırlarını paylaşan, Hazar Denizi'nde denize kıyısı olmayan bir Orta Asya ülkesidir. Enerji kaynaklarının cömert bağışları büyük bir ticaret fazlasıyla sonuçlanırken, katma değerli üretimin gelişimini azaltarak, Kazakistan'ı istikrarsız emtia fiyatlarına maruz bırakmıştır. Ürün çeşitlendirme eksikliğine ek olarak, ihracat pazarları Çin'de ve birkaç Avrupa ülkesinde oldukça yoğunlaşmıştır. Bu arada ithalat ağırlıklı olarak Rusya ve Çin'den gelmektedir. Rusya-Beyaz Rusya-Kazakistan Gümrük Birliği bölgesel ticaret fırsatlarını artırması gerekse de, Kazakistan daha geniş bir pazar sektörüne erişim sağlamak amacıyla DTÖ üyeliğini sonuçlandırmak için çaba sarf etmelidir. Ticarete rekabet gücünü artırmak için Kazakistan, doğal kaynaklara bağımlılığı, düşük üretkenlik, yetersiz bölgesel ve küresel entegrasyon, KOBİ'ler için sınırlı finansal erişim, yetersiz ticaret lojistiği ve zayıf kaliteli yönetim altyapısı ile ilgili sorunları ele almalıdır (International Trade Center, 2021).

4. TÜRKİYE İLE KAZAKİSTAN ARASINDAKİ TİCARİ VE EKONOMİK İLİŞKİLER

4.1. Kazakistan- Türkiye Dış Ticaret İlişkileri

Türkiye, Kazakistan'ı tanıyan ilk ülkedir. Türkiye ile Kazakistan arasındaki ortak tarihi ve kültürel bağlar, hızla gelişen ilişkilerimizin temelini oluşturmaktadır. Kazakistan'ın bağımsızlığının ardından, bu ülke ile imzalanan birçok anlaşma ve protokolle çeşitli alanlardaki ilişkilerimizin ve işbirliğimizin temeli kurumsallaşmıştır. Nitekim, Kazakistan, Türkiye'nin bölgedeki en önemli siyasi ve ekonomik ortaklarından biri haline gelmiştir. Ekim 2009'da Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev'in Türkiye ziyareti sırasında imzalanan Stratejik Ortaklık Anlaşması, ilişkilerimize yeni bir boyut getirmiştir (Republic Of Turkey Ministry Of Foreign Affairs, 2021).

Türkiye ile Kazakistan arasında Kazakistan'ın bağımsızlık kazandığı tarihten itibaren yakın ilişkiler kurulmuştur. İki ülke arasında ticari ve ekonomik işbirliğinin hukuki zeminini oluşturan temel anlaşma ve protokoller geçtiğimiz yıllarda imzalanarak yürürlüğe girmiştir (Deik / Türkiye-Kazakistan İş Konseyi, 2018: 3).

Tablo 7: İki Ülke Arasında Ticaretin Altyapısını Oluşturan Anlaşma ve Protokoller

Anlaşma Adı	İmza Tarihi	Resmi Gazete Tarihi ve Sayısı
Ticaret ve Ekonomik Teknik İşbirliği Anlaşması	10.09.1997	02.06.1998/23360
Gümrük Konularında Karşılıklı İdari Yardım Ve İşbirliği Anlaşması	22.05.2003	31.07.2008/26953
Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması Anlaşması	01.05.1992	11.02.1995/6460
Çifte Vergilendirmeyi Önleme Anlaşması	15.08.1995	05.11.1996/8664
Uzun Vadeli Ticari ve Ekonomik İşbirliği Anlaşması	22.05.2003	
Uzun Vadeli Ticari ve Ekonomik İşbirliği Programı ve İcra Planı	13.12.2007	20.03.2008/13357
Türkiye Cumhuriyeti Gümrük ve Ticaret Bakanlığı ile Kazakistan Cumhuriyeti Maliye Bakanlığı Arasında Ortak Gümrük Komitesi Kurulmasına İlişkin Mutabakat Zaptı	23.12.2007	13.09.2019/30887
KEK XI. Dönem Toplantısı Protokolü ve Eylem Planı	11.11.2019	17.06.2020/31158
Yeni Sinerji Ortak Ekonomi Programı 2019-2020 Eylem Planı	11.11.2019	

Kaynak: T.C. Ticaret Bakanlığı, 2021.

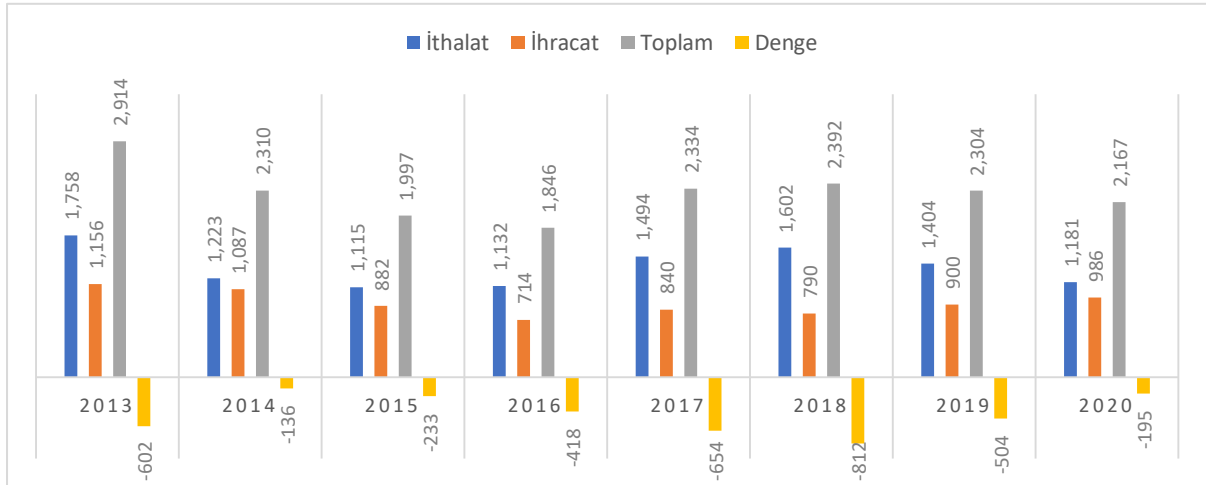
Kazakistan ve Türkiye arasındaki ticari ilişkiler, “Ticari ve Ekonomik İşbirliğine Dair Protokol” ile başlamış ve daha sonra birkaç anlaşma imzalanmıştır. Ayrıca iki ülke arasındaki ekonomik ilişkiler temel olarak, Uzun Vadeli Ticari ve Ekonomik İşbirliği Anlaşması, Ekonomik ve Teknik İş birliği, Yatırımların Karşılıklı Teşvik ve Korunması, Çifte Vergilendirmeyi Önleme Anlaşmaları (DPT, 2000: 33), Yeni Sinerji Ortak Ekonomi Programı 2019-2020 Eylem Planı’na dayanmaktadır. Özetle, iki ülke arasındaki ticari ilişkiler, temel olarak ortak Ticaret Anlaşmaları üzerinden sürdürülmektedir.

Tablo 8: Türkiye-Kazakistan İlişkilerinin Temel Göstergeleri(2020)

	Türkiye'den Kazakistan'a	Kazakistan'dan Türkiye'ye
Toplam Ticaret(Milyon Dolar)	2.166,2	3.058,9
İhracat(Milyon Dolar)	985,7	2.131,5
İthalat(Milyon Dolar)	1.180,5	927,4
İhracatın Ticarettteki Payı (%)	%1	%5

Kaynak: Trademap, 2021.

Türkiye ile Kazakistan arasındaki ticari ve ekonomik ilişkiler göstergeleri incelendiğinde, Kazakistan'ın Türkiye'ye ihracatının, Türkiye'nin Kazakistan'a ihracatından yaklaşık 1,2 kat fazla olduğu görülmektedir. İhracatın ticarettteki payı açısından Türkiye'nin Kazakistan'a ihracatı % 1, Kazakistan'ın Türkiye'ye ihracatı ise toplam ihracat miktarının % 5'ini oluşturmaktadır. Ayrıca Türkiye'nin Kazakistan'dan ithalatında özellikle bakır ve bakır menşeli ürünlerin ağırlıklı olması ve Türkiye'nin petrol ithalatçısı bir ülke olması nedeniyle, Kazakistan ile yapılan ticarete açık verildiği söylenebilir.

Grafik 3: Türkiye – Kazakistan İkili Ticareti (Milyon dolar \$)

Kaynak: TÜİK.

Grafik incelendiğinde, Türkiye'nin Kazakistan ithalatındaki payının ihracata göre daha yüksek olduğu görülmektedir. Son yıllarda ise ithalatı istikrarsız bir durum mevcuttur. Nitekim 2006 yılında Türkiye'nin ithalatında 31. sırada yer alan Kazakistan, 2012'de 26. sıraya yükselmiştir. 2017 yılında 42. sırada yer alırken, 2020 yılında 79.sıraya gerilemiştir. İhracata gelince, 2006 yılında 28. sırada yer alan Kazakistan'ın, 2012 yılında 30, 2017'de 43 sırada yer almaktadır. 2020'de ise 79.sırada olduğu görülmektedir (TÜİK).

4.1.1. Türkiye'nin Kazakistan'dan İthalatı

Türkiye'nin Kazakistan'dan ithalatında bakır ve bakırdan eşya, nikel ve nikelden eşya, alüminyum ve alüminyumdan eşya, kurşun ve kurşundan eşya, çinko ve çinkodan eşya gibi adi metallerden çeşitli eşya ürünleri en önemli payı almaktadır. Bu bölümü oluşturan malların ithalatı, Türkiye'nin Kazakistan'dan ithalatının en önemli ve en büyük kısmını oluşturmaktadır. Bu bölümün en önemli ithal kalemi bakır ve bakırdan eşya olmuştur.

Görüldüğü üzere Kazakistan'dan yapılan ithalatın genelini değerli ve işlenmiş maden ürünleri ve malzemeleri oluşturmaktadır. Türkiye- Kazakistan ithalatı, 2020 yılı mal grupları itibariyle incelendiğinde, % 9'luk bir payla kurşun ve kurşundan yapılmış eşya birinci sırayı alırken %7'lik bir payla çinko ikinci sırada, % 6'lık payla alüminyum üçüncü sırada yer almakta, bunu % 4'lük payla yenilebilir sebzeler ve % 2'lik payla mineral yakıtlar izlemektedir(TÜİK).

4.1.2. Türkiye'nin Kazakistan'a İhracatı

2020 yılı mal grupları itibariyle ülkemizin Kazakistan'a yaptığı ihracatın önemli bir bölümünü ilaç sektörü oluşturmaktadır. Söz konusu sektör, 2019-2020 yılları arasında %71,85 oranında artış göstermiştir. Bu ürünlerin yanı sıra, ihracatın % 3'ünü optik, fotografik, sinematografik, hassas ölçüm cihazları, kontrol, tıbbi ve cerrahi malzemeler, % 2'sini ise ayakkabı vb.ürünler oluşturmaktadır. 2020 yılı verilerine göre, Türkiye ve Kazakistan'ın aralarındaki dış ticaret hacmi, Kazakistan'ın toplam dış ticaret hacminin % 5'i iken, Türkiye'nin toplam dış ticaret hacminin % 1'i kadardır (TÜİK).

Türkiye, Kazakistan'ın ihracatında ilk 10 ülke arasında olsa da, dış ticaretinde Türkiye'nin kapladığı alanın düşük bir dilime sahip olması, iki ülke arasındaki dış ticaret hacminin düşük seyirle ilerlediğini ve ticaret hacminin yavaş yavaş düşüşe geçtiğini söylemek mümkündür. Bu bağlamda Türkiye-Kazakistan ekonomik ilişkilerinin ülke ekonomilerini etkileyecek derecede yüksek pozisyonda olmadığı söylenebilir.

İkili ticaret hacmimiz 2020 yılında yaklaşık 3 milyon dolara ulaşmıştır. Kazakistan'da Türk girişimciler özellikle gıda, ilaç-kimya sanayi, inşaat, otelcilik ve imalat sektörleri oldukça aktiftir. Kazakistan'daki Türk inşaat firmaları 2019 yılına kadar 23,5 milyar dolarlık projeleri tamamlamıştır (Republic Of Turkey Ministry Of Foreign Affairs, 2021). Türkiye her ne kadar rakamsal olarak Kazakistan ile ticari ilişkilerini geliştirmiş olsa da oransal açıdan

bakıldığında aslında durağan ve ciddi şekilde geliştirilmesi gereken bir seyrin olduğu görülmektedir. Özetle, Kazakistan ile Türkiye arasındaki ikili ticaret hacminin, coğrafi uzaklık, ulaştırmada kullanılan nakliye masraflarının yüksek olması gibi nedenler göz önünde bulundurulduğunda, arzu edilen seviyenin altında kaldığını söylemek mümkündür (Batmaz, 2004).

4.2. Kazakistan- Türkiye Yatırım İlişkileri

Kazakistan, bağımsızlıktan bu yana doğrudan yabancı yatırım çekmekte başarılı olmuştur. Ülke, Orta Asya'daki toplam doğrudan yabancı yatırımların %80'den fazlasını çekmiştir. Doğrudan yabancı yatırım artışı başta Kaşagan yatakları olmak üzere hidrokarbon alanlarındaki gelişmeler sayesinde olmuştur. Petrol dışında ülkede yabancı yatırımlar Kazakistan'da Türk yatırımları ilk sırada yer almaktadır. Girişimciler telekomünikasyon, bankacılık, finansal kiralama, inşaat ve taahhüt, kitle iletişim araçları, eğitim, ulaşım, petrol gibi imalat sanayi ve hizmet sektörünün hemen hemen tüm alanlarında faaliyet göstermektedir (Imanbekova, 2014: 311).

Kazakistan Doğrudan Yabancı Yatırımlar (DMS) Yasası'nın kabul edildiği ve 1 Ocak 1995 tarihinde yürürlüğe girdiği bu ülkeye DMS'nin yaptığı yatırımlarda büyük artışlar olmuştur. 1990-2000 döneminde bu yatırımların tutarı 8,2 milyar dolara ulaşmış ve ülkenin yıllık GSYİH'sı %5,6'sına denk gelmektedir. 2019 yılında ise GSYH'nın %1.8'i olmuştur (TÜİK).

Kazakistan'daki Türk yatırımları ülkedeki petrol dışında yabancı yatırımlar içinde ilk sırada yer almaktadır. Girişimcilerimiz telekomünikasyon, bankacılık, finansal kiralama, inşaat-taahhüt, basın-yayın, eğitim, ulaştırma, otomotiv, imalat sanayi, petrol ve hizmet sektörü gibi neredeyse tüm alanlarda faaliyet göstermektedirler (Batmaz, 2004: 89).

Ekonomik ilişkiler alanında finansman sıkıntısı yaşanmasına rağmen, Türk bankaları şubeler açmış, ortak bankalar kurmuş, birçok projede alınan enerji alanında, özellikle tüketim ürünlerinde, geniş bir yelpazede üretim tesisleri kurmuştur. Türkiye ile Kazakistan arasında en hızlı büyüyen ekonomik işbirliği alanı inşaat sektörü olmuştur. 1992-2000 döneminde bu ülkede toplam müteahhitler projeye göre 2,5 milyar dolar düzeyinde taahhütte bulunmuştur. Türkiye müteahhitleri aynı dönemde dünya çapında toplam değeri 1,27 milyar dolar olarak üstlendikleri proje tutarının %9,2'sini bu ülkede gerçekleştirmişlerdir (Imanbekova, 2014: 311).

Kazakistan sağlamış olduğu birçok avantaj ile Türk işadamları tarafından yatırım ve ticari faaliyette bulunma açısından tercih edilen bir ülke olmuştur. Bu itibarla birçok Türk şirketi Kazakistan'da müşterek kurum kurmuş, şube ve temsilcilikler açmıştır. Ancak, son yıllarda müteahhitlik hizmetlerinde Türkiye'nin ülke pazarındaki payının gittikçe azalması, doğrudan yatırımların da hızla düşmesine neden olmuştur. Başta enerji sektörü olmak üzere, petrol ve petrol dışı sektörlerin de uluslararası konsorsiyumlar tarafından yönlendirildiği dikkate alındığında, Türkiye'nin ülke pazarındaki yerinin küçüldüğünü görmek mümkündür (Batmaz, 2004: 90-91).

SONUÇ

Zengin doğal kaynaklara ve petrol rezervlerine sahip olan Kazakistan, Orta Asya Türk Cumhuriyetleri içinde kalkınma potansiyeli en yüksek ülkedir. Ülkedeki gelişmeler ışığında, 1991-2002 döneminde istikrarsız bir durum mevcut olsa da 2008 krizi sonrasında nispeten dinamik büyüme oranlarını yakaladığını söylemek mümkündür. Ancak Kazakistan ile Türkiye arasındaki ticari ve ekonomik ilişkiler incelendiğinde ise, siyasi ve kültürel alanlarda yaşanan olumlu gelişmelerin tam anlamıyla ticari ilişkilere yansıdığını söylemek güçtür. Türkiye-Kazakistan yatırım ilişkileri, ticari alanda kaydedilen gelişmeler henüz istenilen seviyeyi yakalayabilmiş değildir. Kazakistan'ın yıllık dış ticaretinde Türkiye'nin payının sadece yaklaşık % 5 civarında olması bu durumun en açık örneğidir. Ayrıca Türkiye, Kazakistan'ın doğrudan yabancı yatırım yaptığı ilk 10 ülke arasında yer almamaktadır. Hatta iki ülke arasındaki yatırım ilişkileri ticari ilişkilerin de gerisinde kalmıştır. Bu bağlamda, her iki ülkenin ticari ilişkilerinin gelişmesinin önündeki engellerin hızlı bir şekilde çözüme ulaştırılması gereklidir. Türkiye'nin Kazakistan'ın doğrudan yabancı yatırım yaptığı ülkeler arasında ilk sıralarda olmaması, yatırım ilişkilerinin ticari ilişkilerin de gerisinde kalması, siyasi ilişkilerin Türkiye-Kazakistan ekonomik ilişkilerine yansımadığını açık şekilde gözler önüne sermektedir. Fakat bağımsızlık tarihinden bu yana günümüzde geline durumun azımsanacak boyutta olmadığı da bir gerçektir.

Sonuç olarak; Türkiye ile Kazakistan arasındaki ticari ve ekonomik ilişkiler incelendiğinde, söz konusu ilişkilerin beklentinin altında kaldığı görülmektedir. Yakın siyasi, kültürel ilişkilerimizin olduğu Kazakistan ile yaptığımız ticari ilişkilerimizin hedeflenen noktaya varması için iki ülkenin imkanları daha rasyonel şekilde değerlendirilmeli, ilişkilerin

somut ve sağlam temeller üzerinde planlanmasına özen gösterilmelidir. Kalıcı ve tutarlı ekonomi politikaları sayesinde kültürel, siyasi ilişkilerimiz; ticari ve ekonomik faaliyetler ile bir bütün halini arz edecek ve rasyonel ilişkiler kurulması sağlanabilecektir.

EXTENDED SUMMARY

Since the late 1980s, there has been a rapid globalization event in the world. With the developments in communication and communication technologies, the removal of the barriers and restrictions placed on the domestic markets by the countries has had a unifying effect on all markets. Globalization has emerged in the form of the transfer of production to foreign countries and liberalization of financial markets by multinational companies, which we can also call the globalization of production, rather than the liberalization of trade.

In a world where economic globalization has reached extreme dimensions, countries have to accelerate their development by using the benefits of globalization in the best way, not by staying out of it. In this context, the share of Turkey and Kazakhstan in world foreign trade in today's societies where commercial competition is adopted as an economic system is an issue that should be emphasized.

Kazakhstan, with its rich natural resources, is the country with the most strategic and development perspective among other Turkic Republics. Since its independence, liberalization of domestic and foreign trade, privatization of small companies, price and interest rates, and foreign direct investment investments, especially in the energy sector, have been followed closely by other countries with a radical liberalization and open development movement.

In the light of the developments in the country, when he examined the commercial and economic relations between Kazakhstan and Turkey in the 1992-2002 period; It is seen that the positive developments in the political and cultural fields are not exactly reflected in the trade and economy. In this direction, the following problems, which constitute a major obstacle to the development of trade and economic relations between the two countries, need to be resolved quickly.

Our investment relations in Kazakhstan remained at a lower level compared to the developments in the commercial field. Although there is very little potential in the field of industrial cooperation and there are projects for this potential, a large part of the project objectives could not be implemented due to the difficulties in obtaining financing, concrete

cooperation could not be achieved except for the construction of some textile, paper and sugar production facilities.

Our relations in the energy field, where Kazakhstan has a significant potential, have been limited to the shares held in projects carried out by international consortia in the field of oil and natural gas and some fields allocated to our country individually.

Since the transportation problem to Kazakhstan has not been resolved yet, the transportation process is prolonged and the cost is quite high. It is necessary to make joint investments in the direction of revising the transportation system between the two countries, determining alternative routes, channeling the existing transportation based on road transportation, especially railway and air transportation. In order to improve the commercial relations between the two countries, promotion activities should be focused on; fairs, fairs, exhibitions, etc. The participation of our companies in organizations should be encouraged.

As a result; when we look at the commercial and economic relations between Turkey and Kazakhstan, it is possible to say that the point reached is below our expectations, but the fact that this point has been reached is a success that cannot be underestimated. In this context, first of all, it should be noted that by evaluating the possibilities of our country more realistically, attention should be paid to ensure that the economic commitments to this country are in a size that can be met. For our country, it has become a necessity to develop our relations with this country, which is of great importance in every field, on realistic and concrete foundations, and to determine a permanent and consistent economic policy.

KAYNAKÇA

Акмаганбетова, А. (2010). Қазақстан Экономикасын Дамытудың Тиімді.

Asian Development Bank, (2021). *Asian Development Outlook 2021: Kazakhstan*
Механізм. *Экономика. Общеобразовательные И Фундаментальные*, 103-106.

Alagöz, M., Erdoğan, S., Saçık, S. Y. (2011). “Kazakistan Cumhuriyeti’nin Ekonomik Performansının Ölçümü: 1992-2008”. *T.C. Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı*, 49-75.

- Batmaz, N. (2004). “Türkiye - Kazakistan Arasındaki Ticari-Ekonomik İlişkiler, Türk Mütteşebbislerinin Bu Ülkede Yaptıkları Yatırımların Boyutu ve Karşılaştıkları Sorunlar” . *Bilig*, 83-104.
- Brauer, B. (2007). “Kazakhstan’s Economic Challenges: How To Manage the Oil Boom?” *Transition Studies Review*, 188-194.
- Chemical Industry Trends. (2016). Research and Knowledge Management, 1-27.
- Deik / Türkiye-Kazakistan İş Konseyi. (2018). *Kazakistan Ekonomisindeki Gelişmeler Ve Türkiye – Kazakistan Ticari Ve Ekonomik İlişkileri*.
- Devlet Planlama Teşkilatı (2000), *Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri ve Bölge Ülkeleri İlişkileri Özel İhtisas Komisyonu Raporu*. Ankara.
- Imanbekova, M. (2014). “Some Problems of Turkish Investments in Kazakhstan (The Example Of Turkish Firms In Almaty)” . *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 309-313.
- International Monetary Fund, Republic of Kazakhstan: Staff Report (2020). Article IV Consultation, Washington DC.
- Kazakistan Ülke Raporu*(2019). Adana.
- Кенжиева, А., Адиетова, Э. (2015). Әлем Сахнасында Қазақстан Экономикасының Бәсекеге Қабілеттілігінің Дамуы. *Х.Досмұхамедов атындағы Атырау МУ Хабаршысы* , 126-131.
- National Bank of Kazakhstan. (2010). “*The Annual Report*” . Kazakhstan.
- National Bank, (2000). *The Annual Report*. Kazakhstan.
- Nogayeva, A. (2019). “Geçmişten Günümüze Kazakistan”. *Asya Araştırmaları Dergisi*, 347-353.
- Pomfret, R. (2005). “Kazakhstan's Economy since Independence:Does the Oil Boom Offer a Second Chance For”, *Europe-Asia Studies*, 859-876.
- Ticaret Bakanlığı Uluslararası Anlaşmalar ve Avrupa Birliği Genel Müdürlüğü (2020), *Kazakistan Pazar Bilgileri*. T.C. Ticaret Bakanlığı.
- Togay, S. (2009). “Kazakistan Ekonomisinin Petrole Bağımlılığının Azaltılmasında Para Politikasının Rolü” . *Bilig*, 207-240.

Wandel, J. (2009). “Kazakhstan:Economic Transformation and Autocratic Power. *Mercatus Policy Series*”, *Country Brief*, 1-48.

İNTERNET KAYNAKLARI

Akischev, D. (2017), “Saving Grace”, <https://www.thebusinessyear.com/kazakhstan-2017/saving-grace/vip-interview>, (Erişim Tarihi: 17.05.2021).

Durmaz, S. (2020), “Kazakistan Hükümeti 100 Milyar Dolarlık Proje Havuzunu Onayladı”, *Madencilik Türkiye Dergisi*, <https://madencilikturkiye.com/kazakistan-hukumeti-100-milyar-dolarlik-proje-havuzunu-onayladi/>, (Erişim Tarihi: 13.06.2021).

Global Information. (2020), <https://www.giiresearch.com/report/gd780690-construction-kazakhstan-key-trends-opportunities.html>, (Erişim Tarihi: 27.06.2021).

IMF. (2021), <https://www.imf.org/en/Countries/KAZ#countrydata>, (Erişim Tarihi:17.05.2021).

International Trade Center. (2021), <https://www.intracen.org/country/kazakhstan/>, (Erişim Tarihi: 27.06.2021).

International Trade Administration. (2021), Energy Resource Guide, <https://www.trade.gov/energy-resource-guide-oil-and-gas-kazakhstan>, (Erişim Tarihi: 20.06.2021).

Kassenova, N. (2019), *Kazakhstan: Tested by Transition*. Chatcam House, <https://www.chathamhouse.org/2019/11/kazakhstan-tested-transition/7-relations-russia-and-china>, (Erişim Tarihi: 20.06.2021).

Казахстан занял 11 место в рейтинге стран по запасам нефти. (2020), <https://www.kazpravda.kz/news/ekonomika/kazahstan-zanyal-11-e-mesto-v-reitinge-stran-po-zapasam-nefti>, (Erişim Tarihi: 27.06.2021).

Macrotrends, “Kazakhstan Trade Balance 1992-2022”, <https://www.macrotrends.net/countries/KAZ/kazakhstan/trade-balance-deficit>, (Erişim Tarihi: 18.05.2021).

National Bank of Kazakhstan. (2021), <https://www.nationalbank.kz/en/page/statistika>, (Erişim Tarihi: 17.05.2021).

- National Bank of Kazakhstan.* (2021), Statistical Bulletin, <https://nationalbank.kz/en/news/statisticheskij-byulleten/rubrics/422>, (Erişim Tarihi: 17.05.2021)
- National Bank of Kazakhstan.* (2021), Annual Report, <https://nationalbank.kz/en/news/godovoy-otchet>, (Erişim Tarihi: 17.05.2021).
- Nuclear Power In Kazakhstan.* (2020), http://factsanddetails.com/central-asia/Kazakhstan/sub8_4e/entry-4675.html, (Erişim Tarihi: 17.05.2021).
- Orta Asya Araştırmaları Merkezi.* (2020), <http://orasam.manas.edu.kg/index.php/tr/kazakistan/2867-kazakistan-in-hafif-sanayi-rnleri-ithalat-rakamlari-a-iklandi>, (Erişim Tarihi: 17.05.2021).
- Republic Of Turkey Ministry Of Foreign Affairs.* (2021), <https://www.mfa.gov.tr/relations-between-turkey-and-kazakhstan.en.mfa>, (Erişim Tarihi: 17.05.2021).
- The World Bank.* (2021), <https://data.worldbank.org/indicator/IQ.CPA.FINQ.XQ>, (Erişim Tarihi: 17.05.2021).
- Trading Economics.* (2021), <https://tr.tradingeconomics.com/kazakhstan/government-budget>, (Erişim Tarihi: 17.05.2021).
- Trading Economics,* “Kazakistan - Devlet Bütçesi GSYİH Oranı”, <https://tr.tradingeconomics.com/kazakhstan/government-budget>, (Erişim Tarihi: 27.06.2021).

GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE TARİHİ DOKUSUYLA HİVE VE TÜRK KÜLTÜRÜNE KATKILARI*

Surayyo KHODJOEVA** 

Mehmet YÜCE*** 

*Samarqand sayqali ro'yi zemin ast,
Buxoro quvvati islomu din ast,
Hazarasp qal'aiy xo'b mahkam,
Hiva firdavsil rabbil olÂmin ast.*

Özet

Yaşayan tarihin en önemli kalıntılarından olan, dönemin ve bölgenin kültürünü yansıtan sanatsal eserler bölge toplumunun kültürü ve yaşayış şekillerini anlamak açısından oldukça önemlidir. Sanatsal yapılar aynı zamanda bölgelerin toplum çeşitliliğiyle ve tarih boyunca yaşanan birçok olayla ilgili canlı tanık niteliğindedir. Bu özelliği bünyesinde barındıran ülkelerden birisi de Orta Asya'da tarihi İpek Yolu üzerinde bulunan Özbekistan Cumhuriyetidir. İpek yolu üzerinde ve Orta Asya'nın merkezinde yer alması nedeniyle kültürel geçiş güzergâhında olan ve birçok medeniyete ev sahipliği yapan bu ülkede yer alan Hiva, Buhara, Semerkand ve Şehr-i-Sebz şehirleri oldukça zengin bir kültüre sahiptir. Kadim Türk medeniyetine ev sahipliği yapan, müze-şehir görüntüsüyle tüm Dünya'nın ilgisini çeken bu şehirler, UNESCO tarafından incelenmiş ve Hiva, 1991 yılında Orta Asya'daki ilk "Dünya Mirası Alanı" olarak kabul edilirken, 1993 yılında Buhara, 2000 yılında Şehr-i-Sebz ve 2001 yılında ise Semerkand Dünya Kültür Mirası Listesi'ne alınmıştır. 1997 yılında ise UNESCO önderliğinde Hiva ve Buhara'nın 2500.yıl dönümü dünya çapında kutlanmıştır. Harezmi kültüründe önemli bir yer tutan Hiva folkloru "Harezmi Lezgisi"de UNESCO Dünya Kültür Mirası Listesinde yer almaktadır. İslam'ın Altın Çağı'nda Buhârî, Tirmizî, Maturudî, Birûnî ve İbn-i Sina gibi dönemin önde gelen din ve bilim adamları bu şehirlerde yetişmiştir. İlbars Han, Şir Gazi Han, Timur Gazi Han ve Muhammed Rahim Han gibi birçok Hiva Hanları, ilim adamlarını ve sanatkarları himayelerine alarak bölge kültürü ve sanatının gelişimine katkıda bulunmuşlardır. Özellikle Hiva Hanlığı ve Timurlu İmparatorluğu döneminde, bölgede dönemin mimari anlayışını yansıtan birçok ihtişamlı sanat eseri yapılmıştır. Ortaya konan eserler, başta Selçuklu mimarisi olmak üzere çeşitli kültürlerin mimari anlayışını yansıtmaktadır. Bu çalışmada, Hiva'daki medrese, minare ve camiler gibi tarihi eserlere yer verilerek Özbekistan'ın kültürel ve mimari değerleri ile kadim Türk kültürüne katkısı açıklanacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türk Dünyası, İslam Medeniyeti, Özbekistan Kültürü, Özbekistan Mimarisi, Hiva.

Jel Kodu: I30, O10, N90, Z10.

* Bu makalenin özeti 19. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresinde sunulmuştur.

** Doktora Öğrencisi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Üniversitesi, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, surayyoxodjoyeva@gmail.com.

*** Prof. Dr. Bursa Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü, Mali Hukuk Anabilim Dalı, myuce@uludag.edu.tr.

CONTRIBUTIONS TO HİVA AND TURKISH CULTURE WITH ITS HISTORICAL TEXTURE FROM PAST TO PRESENT

Abstract

The artistic works reflecting the culture of the period and the region, which are one of the most important remnants of living history, are very important for understanding the culture and ways of life of the regional society. At the same time, artistic structures are vivid witnesses of the diversity of society of the regions and many events that have taken place throughout history. One of the countries that embodies this feature is the Republic of Uzbekistan, located on the historical Silk Road in Central Asia. Hiva, Samarkand and Şehr-i-Sebz, which are also located in this country that is home to many civilizations, have the appearance of an open-air museum. Home to the ancient Turkish civilization, the Museum of the city, this city that attracts the whole world with the image and the Hiva were examined by UNESCO in 1991, first in Central Asia, "World Heritage Site" are considered, while in 1993 Bukhara in 2000, Sehr-i-Sebz and 2001, on the World Heritage List Samarkand is received. In 1997, under the leadership of UNESCO, the 2500th Anniversary of Hiva and Bukhara was held. The anniversary is celebrated around the world. His folklore, which occupies an important place in the culture of Khwarezm, is also included in the UNESCO World Cultural Heritage List in the "Khwarezm Exhibition". Hiva, Bukhara, Samarkand and Şehr-i-Sebz, which are on the cultural transit route due to their location on the silk road and being located in the center of Central Asia, have a very rich culture. In the Golden Age of Islam, prominent scientists and scholars of the period such as Bukhari, Tirmidhi, Maturudi, Biruni and Ibn Sina grew up in these cities. The majority of KHiva Khans in these lands contributed to the development of the culture and art of the region by taking under their patronage such scholars and artisans as Ilbars Khan, Shir Ghazi Khan, Timur Ghazi Khan and Muhammad Rahim Khan. Especially during the Khanate of KHiva and the Timurid Empire, many magnificent works of art reflecting the architectural understanding of the period were left in the region. The works contain remnants of Seljuk architecture and other Turkish cultural properties in the first place, as well as the architectural understanding of various cultures due to the fact that they are on the cultural transit route of the region. In this study, the cultural and architectural values of Uzbekistan and its contribution to the ancient Turkish culture will be explained by including historical and architectural monuments such as madrasas, minarets and mosques in Hiva.

Keywords: Turkic World, Islamic Civilization, Culture of Uzbekistan, Architecture of Uzbekistan, Hiva.

Jel Code: I30, O10, N90, Z10.

GİRİŞ

Dünya tarihinin önemli bir kısmını kapsayan Orta Asya Türk mimarisi, kültürü ve medeniyeti tarihi, birçok açıdan yerli ve yabancı araştırmacıların dikkatini çekmiştir. Orta Asya'nın kalbinde yer alan ve Türk halkının ata yurdu olan Özbekistan, yalnızca Orta Asya'ya değil, Türk Dünyası kültür ve medeniyetine de katkı sağlamış bir uygarlık beşiği olarak bilinmektedir. M.Ö. I. bin yılın ilk yarısında Baktriya, Harezmi, Sogd, Parfiya devletlerinin hüküm sürdüğü topraklar, günümüzdeki Özbekistan sınırları içinde yer almaktadır (D.D.Vasiliyev, 2013:10). Türkistan'ın en eski ve önemli şehirlerinden Hiva, 2500 yıllık tarihi geçmişe sahiptir. Hiva Hanlığı döneminde yapılan İchan-Kaledeki Türk İslam mimarisini yaşatan yapılar, camiler, medreseler, hanlar, kervansaraylar, han sarayları ve sokaklar, geçmişten günümüze kadar tarihi değerini korumuş eserlerdir. Hiva, Türk Dünyasının kültürü ve medeniyetini yüzyıllar boyunca yaşatan mücevheri ve açık hava müze şehridir.

Hiva, Özbekistan Cumhuriyeti'nin batısında Harezmi bölgesinde bulunmaktadır. Amu-Derya ırmağının batısında yer alan Hiva, Orta Asya'nın antik şehirlerinden biri olup, çöller ve bozkırlarla çevrili vaha şehirdir. Güneybatıda Kızıl kum ve güneyde Karakum çölleri ile sınırı olan Harezmi bölgesi, tarımda gayet verimli topraklara sahip olup İpek Yolu üzerindeki en önemli ticaret güzergâhlarından biri olmuştur. (Özaydın, 1997: 217, Saray, 1993: 24, Şeşen, 1985: 261).

1. HİVE ŞEHRİNİN ORTAYA ÇIKIŞI

Hiva'nın ortaya çıkışı hakkında bugüne kadar söylenen birçok efsane ve rivayetler vardır. Bu efsanelerden birine göre, Nuh'un oğlu Sam, Harezmi vahasının çevresinden geçerken bir gecelik dinlenmek için izin isteyerek gemiden inmiştir. Gece rüyasında onun etrafında binlerce meşe ağacının yanmış halde görmüş ve sabah rüyasının anlamını babası Hz. Nuh'a sormuştur. Hz. Nuh, oğluna, bu toprakların çok değerli olduğunu, surlarla çevresini ve ahalinin burada yaşaması için evler yapılmasını söylemiştir. Sam babasının öğütlerini dikkate alarak burada cenneti temsil eden şehri inşa etmiştir. Kervan yolu olduğu için tüccarlar buradan sık sık geçerken buradaki kuyunun suyundan içmiştir. Suyu içen her bir yolcu, öncesinde böyle bir lezzetli su içmediği için heyecanlanarak “Hey-vah” diye seslenmiştir. Zaman geçtikçe mahalli kişiler şehir adının “Hey-voh”, “Hayva” ve “Hivak” diye başlamışlardır (Абдурашулов, 1997: 5). İchan-Kala'da bu kuyunun bugün de bulunduğu yerel halk tarafından söylenmektedir. Kaynaklarda Hiva şehrinin antik adı Hivak (Bregel, 2003: 84) olarak yer almaktadır. Hiva şehrinin VI. ve VIII. yüzyıllar arasında Hristiyan döneminde kurulduğunu arkeolojik kalıntılar göstermektedir (Barthold and Brill. 1986: 24).

Hiva şehri hakkındaki ilk bilimsel bilgi X. yüzyıldan itibaren Arap-Fars dillerindeki kaynaklarda görülmektedir ve “Hiva” ismi kullanılmaya başlanmıştır (Saray, 1998;167). Hiva, Arap coğrafyacısı Ebu İshaq el-İstakhri tarafından dönemin en büyük 30 şehriden biri olarak kayıt edilmiştir (Я.Г.Гулямов,1957;150.). XVII. yüzyılın birinci yarısında Muhammed Tahır'ın “Ajoyib at-tabaqat” (Harika bir şifa) adlı kitabında'da Hiva hakkında bilgi verilmiştir (Б. Ахмедов, 141-142).

Orta Asya'daki Ortaçağ mimarisinin en güzel örneklerinden olan Hiva İchan-Kale adeta “Açık hava müzesi”dir. Hiva'daki İchan-Kala surlarının yapılış tarihi milattan önce VI-V. yüzyıllara dayanmaktadır (В.А.Булатова и И.И.Ноткин,1963:5-16). İchan-Kala'nın surları tuğladan yapılmıştır. Hiva, İchan-Kala'daki mimari şaheserlerinin çoğu, 600 metre

boyuna, 450 metre enindeki alan içerisinde yer almakta olan Türk-İslam yapılar, Hiva'nın müze şehir bölümünü oluşturmaktadır. İchan-Kala, yaklaşık 10 metre yükseklikte ve 6-7 metre kalınlığındaki güçlü sur duvarlarıyla çevrili ve iç meydanı 26 hektar alanlı bir kale olarak “şehir içinde şehirdir” (Абдурасулов, 1997:9). İchan-Kale'nin yaklaşık 2.200 metre uzunluğundaki sur duvarında 40 adet burç bulunmaktadır. Burçlar dışa taşkın biçimde olup dairesel formda ve genişliği 4-5 metre olarak tasarlanması dikkat çekmektedir (Polat, 2019: 36). 1969'da Hiva şehrinin “İchan- Kale” bölgesi mimari müze olarak ilan edilmiş ve 1990'da Orta Asya'da ilk olan UNESCO listesine dünya kültür mirası olarak dâhil edilmiştir.

İpek Yolu'nun ilk güzergâhı Çin'in Şian şehrinden başlayıp Özbekistan, Türkmenistan, Kırgızistan'dan geçerek Anadolu'ya ulaşmış ve buradan da Avrupa'ya kadar uzanmıştır. Bu yol, ticaret merkezi olmasının yanı sıra doğu-batı arasında kültür ve sanat alışverişi, gelenek ve görenekleri, yenilikleri, inançların birbirine taşınmasında önemli rol üstlenmiştir. Tüccarlarla birlikte sanatçılar, mimarlar, zanaatkârlar, bilim insanları, elçiler ve din adamları da İpek Yolu üzerinde yolculuk yapmışlardır. İpek Yolu'nun merkezinde bulunan ve özellikle Orta Asya'da İslam ve Türk Dünyası Kültürünü yansıtan mimarisinin eşsiz güzelliğini kendinde barındıran Hiva da, tarih ve bugünü birleştiği masalsi bir şehirdir. Hiva, içerisindeki kervansaraylar, türbeler, medreseler ve camilerin tarihi, kendine özgü mimarisinin korunması, abidelerin toplu bir şekilde bir yerde olmasıyla Türk şehirleri arasında Ortaçağa ait eserleriyle tarihi dokusunu koruyan şehirlerden biridir. Sanki her şey yapıldığı zamanda nasılsa aynı biçimde korunmuş, nerdeyse orijinal halinde saklanmıştır.

İpek Yolu sayesinde şehir canlanmış, genişlemiş ve zenginleşmiştir. Ticaret kervanları şehrin içinden doğudan batıya doğru kaymıştır. Kervanlarda tüccarların yanı sıra misyonerler ve gezgin bilim adamları da bulunmaktaydılar. Şehirdeki kültürlerin ve halkların karışması sonuç vererek Zerdüşterin tapınakları, Budist tapınakları, sinagoglar gibi ilk ibadethaneler ortaya çıkmıştır. VII-VIII yy.da, Arapların- Orta Asya'nın fethi ile camiler ve medreseler ortaya çıkmıştır. Camiler, mescide ek olarak, aynı zamanda bir ilköğretim okulu ve bir medrese, ikincil bir ihtisas ve yüksek eğitim merkezi olarak hizmet vermiştir.

Hiva'da, Türkmenler, Kazaklar, Özbekler, Karakalpaklar, Yahudiler ve Sartlar yaşamışlardır. Özbekler idari, Sartlar ise iktisadi ve ticari hayatta söz sahibi olmuşlardır.

2. HİVA HANLIĞI KURULUŞU

Harezm, 1510 yılında Şaybani Han'ın vefatından sonra İran şahı İsmail tarafından ele geçirilmiş ve 1510-1512 yıllar arasında İran kontrolü altında kalmıştır (Hayrunusa Turan,). Hiva hanlığı kuruluşuna ilişkin yeterli sayıda kaynak bulunmamaktadır.

1.Fotoğraf: Hiva Hanlığı Bayrağı (1917-1920)



Kaynak: Geografiya.uz: 08.09.2021.

Bazı kaynaklarda 1512'de (XVI. yüzyılda) Harezm bölgesindeki iç siyasi boşluktan yararlanan halk, İranlılara karşı ayaklanmıştır. Bu ayaklanmalara, Vezir şehrinin kadısı Umar Şeyh'in önderlik ettiği bilinmektedir (Bohodir Eshov, 2012). Ayaklanmalar sonucunda isyancılar Ürgenç, Vezir, Hazarasp şehirlerinin yönetimi ele geçirerek (V.T. İshquvatov, 2014;.12), Harezm tahtını İlbars Han'a teklif etmişlerdir. Bunun üzerine Yedigâr Hanın soyundan olan İlbars Han ve Balbars Hanlar Harezm'i ele geçirerek Hiva Hanlığını kurmuşlardır.

1. Harita: Hiva Hanlığı Haritası



Kaynak: Polat, 2019: 10.

İlbars Han'ın döneminde ülke sınırları günümüzdeki Türkmenistan'ın güney kısmı ve İran'ın kuzeyi Serahs Vilayeti, Abulhan, Durun ve Mangışlak şehirlerine kadar uzamıştır. Hanlığında kısa sürede başlayan iktidar mücadelesi sonucu iç siyasi birliği zayıflamasını fırsat bilen Buhara Emiri Şeybani Ubaydullah Han, 1537- 1538 yıllarda Harezm'i ele geçirmiştir. Hiva Hanı Avaniş Hanı ve ailesini katletmiştir (Ishquvatov, 2014: 12). Sonraki yıllarda Anuşa Han'ın varisleri önderliğinde isyan başlatılması üzerine Buhara Emiri Şeybani Ubaydullah Han, 1538 yılında tekrar sefer düzenlemiş ancak Kardaranhas'ta ordusu yenilmiştir. Merkeze bağımlılığı azalmaya başlayan şehirler Ürgenç, Yenişehir, Hazarsp, Kat ve Hiva gibi şehirler kendilerini bağımsız olarak görmüşlerdir. Bu durumun ilginç bir yanı da bir şehrin iki yönetici tarafından yönetilmesi olmuştur. Hiva tarihçilerinden olan Abdülгази tarafından yazılan bilgilere göre XVI. yy.'da kısa zaman içerisinde onlarca Han değişmiştir (O'zbek Xalqining Kelib Chiqishi, İlmiy-Metodologik Yondashuvlar, Etnogenetik va Etnik Tarix Mavzusidagi Respublika İlmiy-Nazariy Materiallari, 2004: 13).

1512 yılında İlbars Handan tarafından kurulan Hiva Hanlığı'nın varlığı, Kızıl Ordunun Cunaid Han ordusu yenilmesiyle sona ermiştir. 2 Şubat 1920'de Sovyet Rusya'nın egemenliği altına girmesi nedeniyle Seyid Abdullah Han'ın tahtan indirilerek yönetim tamamen Sovyet Rusya'nın eline geçmiştir (Vladimirovich, 2018: 39). 1512-1920 yıllar içerisinde başkent

Hiva’da birçok medrese, mescit, makbara (türbe), saray, hamam ve kervansaray gibi yapılar inşa edilmiştir.

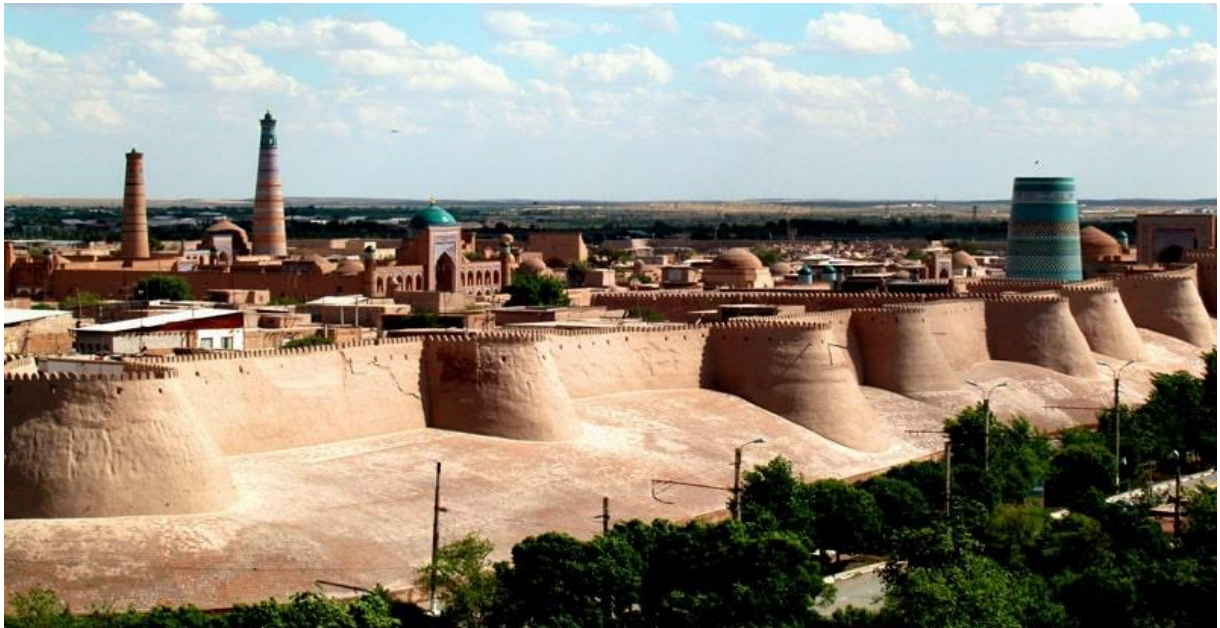
Günümüzde bu tarihi yapılar, Türk Dünyasının en güzel örnekleri olarak görülmekte ve açık hava müzesi olarak herkesi kendine hayran bırakmaktadır. Türklerin ata yurdu olan bu diyardaki sanat eserleri orijinale yakın şekliyle günümüze ulaşmıştır. İnsanın çok az onarım görmüş tarihi yapılar arasında yürürken her bir sokakta tarih kokusunu hissetmesi mümkündür. İchan-Kala, medreselerin, camilerin, minarelerin, sarayların ve kervansarayların bir arada yerleştiği labirent bir yapı arz etmektedir. Bu çalışmada, Hiva İchan-Kala’da bulunmakta olan Türk Dünyasının nadide örnekleri hakkında kısa olsa da bilgi verilecektir.

3. HİVA İCHAN-KALA’DEKİ TÜRK KÜLTÜRÜNÜ YANSITAN YAPILAR

3.1. İchan Kala Surları

Ortaçağ mimarisinin Orta Asya’da bugüne kadar ayakta kalan, şehristan olarak adlandırılan en nadir yapılarından biri olan Hiva İchan-Kala surlarının, bazı kaynaklarda milattan önce VI.-V. yy.da (В.А.Булатова и И.И.Ноткин, 1963: 5- 16) bazı kaynaklarda ise milattan önceki V.-IV. yüzyılda inşa edildiği söylenmektedir (Polat, 2019: 35).

2. Fotoğraf: İchan-Kale Surları



Kaynak: Silkadv.com, 21.09.2021.

Türk kültürü mimarisini yansıtan bu kale duvarları 40x40x10 cm tuğla, çamur ve topraktan yapılmıştır.

2 a. Fotoğraf: İchan-Kale Surları



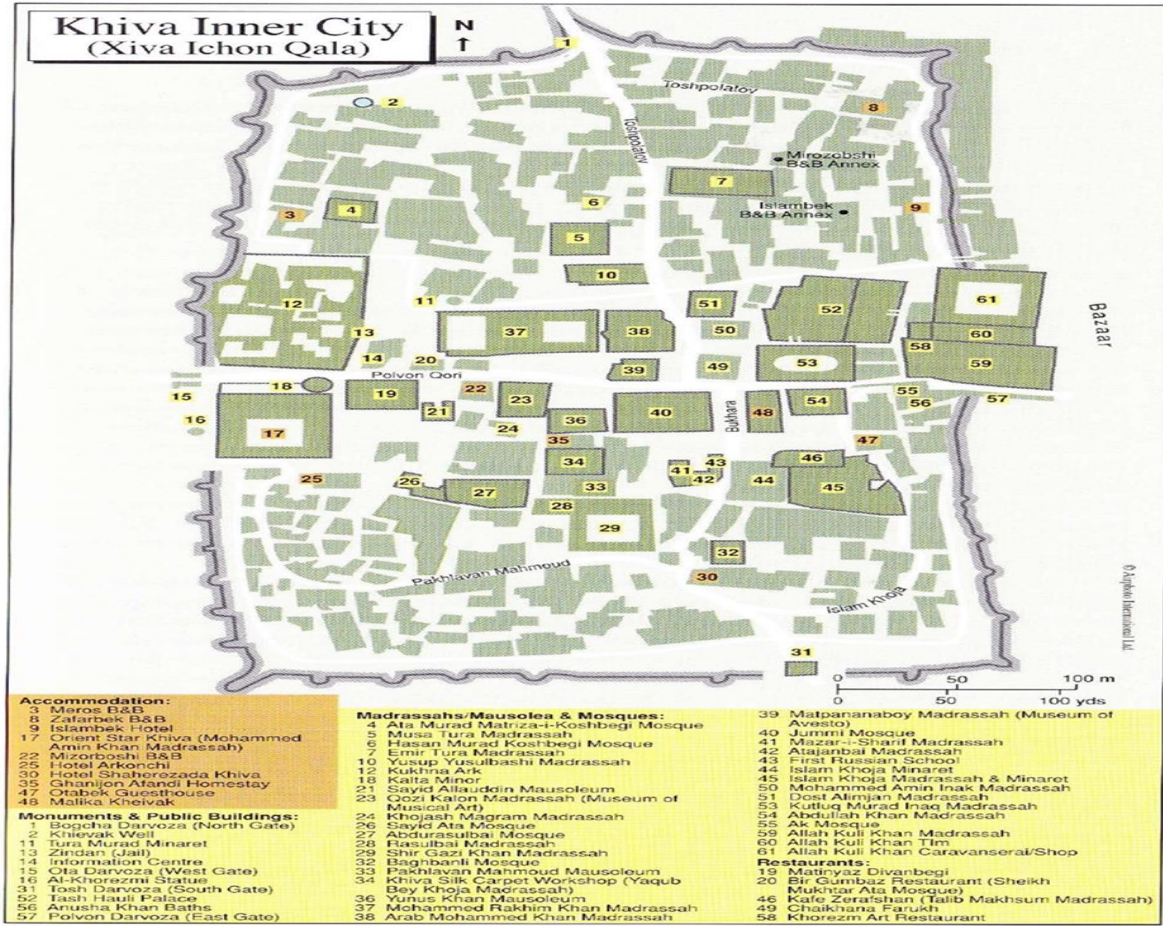
Kaynak: Khivamuseum.uz, 21.09.2021.

2.Harita: Hiva İchan-Kala Haritası Çini Pano



Kaynak: Tarafimca ulaşılmıştır.

3. Harita: Hiva İçhan- Kala planı



Kaynak: Eurasia.travel/uzbekistan, 03.11.2022.

Hiva'daki mimari şaheserlerinin çoğu, 2200 metre uzunluktaki kale duvarı ile çevrilmiş olup 26 hektarlık alanda yer alan şehir içinde şehirdir. Kuzeyden güneye 600 metre ve doğudan batıya 450 metre genişliğindedir. İçhan-Kala yaklaşık 10 metre yükseklikte 6-7 metre kalınlığında güçlü sur duvarlarıyla çevrilidir. İçhan-Kale surları Doğudan Batıya 450 metre ve Kuzeyden Güneye 600 metre olan alanadır. Kalenin 2.200 metre uzunluğundaki sur duvarlarında 40 adet burç bulunmaktadır. Burçların dışa taşkın biçimde olup dairesel formda ve genişliği 4-5 metre olarak tasarlanması dikkat çekmektedir (Polat, 2019: 36). Sur duvarlarındaki burçların her birinin aralık mesafesi 30 ile 50 metre arasında yapılmıştır. İçhan-Kala duvarları o kadar geniş ve dayanıklı yapılmıştır ki, eni 2-4 metre arasında değişmekte olup atlı arabaların çıkması için imkân sağlanmıştır. Kalenin üst kısmının bu kadar geniş olmasının nedeni, alt kısmının oldukça geniş olmasıdır. Yani alt kısmın genişliği 7-12 metre genişliğinde yapılmıştır. Bazı araştırmalar sonucunda İçhan-Kala surları yüksek

topraklar üzerine yapıldığı için yüksek ve alt kısımlarının geniş olduğu iddia edilmiştir (Худойбергенов, 2012: 21-22).

İchan-Kala surlarında, tıpkı Osmanlı İmparatorluğunun surlarında olduğu gibi savunma için kuleler yapılmıştır. Duvarların ve kulelerin tepesinde, bir kuşatma sırasında düşman saldırılarını püskürtmek için dar boşluklara sahip pürüzlü korkuluklar mevcuttur. Gördüğümüz kadarıyla Orta Asya ve Anadolu'daki Türk mimarisi birbirine çok yakındır.

İchan Kale'nin dört kapısı vardır: doğuda- Palvon-Darvoza, kuzeyde- Bahcha-Darvoza, güneyde- Taş-Darvoza ve batı kapısı- Ata-Darvozasıdır. Toplamda 51 adet anıt yapını barındırmakta olan ve Türk kültürüne katkısı olan İchan-Kala sadece Türk Dünyasından değil diğer ülkeden gelen turistler için de çok değerlidir.

3 a. Harita: Hiva İchan- Kala planı

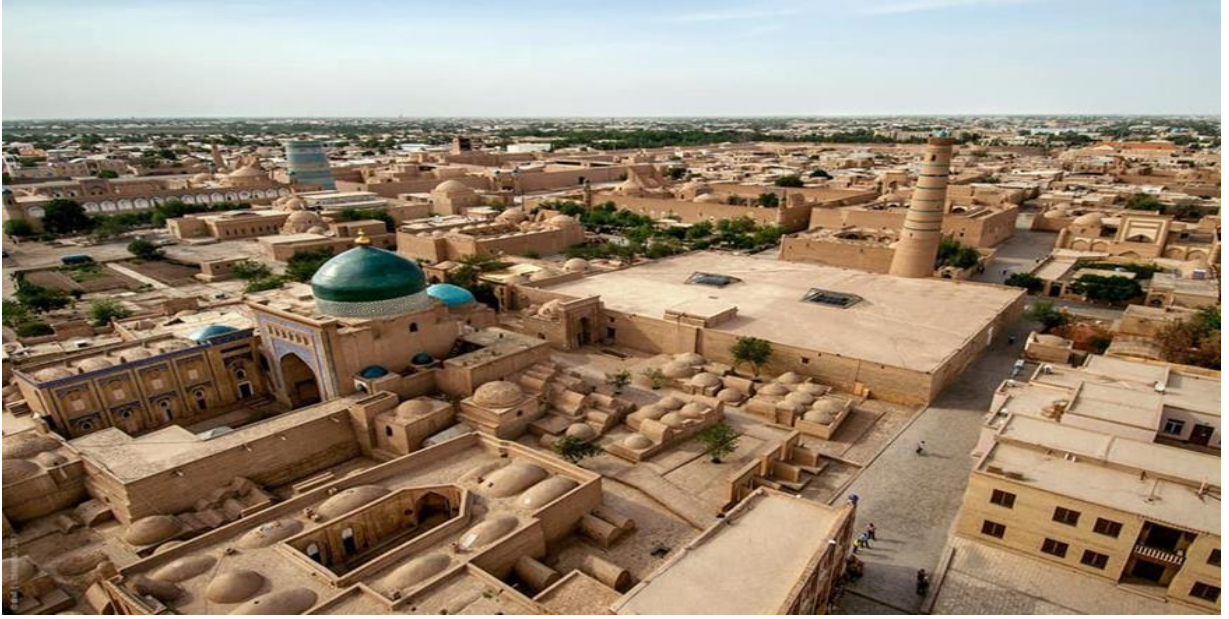


Kaynak: Xorazmiy.uz, 03.11.2022.

Eşsiz güzelliği, asırlık mimari yapı geleneklerini miras alan Harezmi, Doğu halklarının antik kültürünün beşiği ve Türklerin ata yurdu. Türk dünyasına yapmış olduğu katkılardan dolayı buradaki mimari anıtlar günümüzdeki araştırmacıların da ilgisini çekmiştir. Harezmi Mamun Akademisinde bir grup uzman ve araştırmacılar tarafından İchan-Kala çevresindeki yapılan kazılarda orta çağdan kalma kalıntılar tespit edilmiştir. Bu kalıntılar araştırmacı ve arkeologları ilgisini çekmekle birlikte bu tarihi şehrin Türk dünyasına olan katkılarını kanıtlamaktadır.

Antik çağda kale duvarlarının iç ve dış cephesinde mezarlıklar yerleştirilmiştir. Harezmi Mamun Akademi'nin araştırmacıları tarafından yapılan arkeolojik kazılarda kale duvarlarının dış tarafında yani Taş Kapı (Taş Darvoza)'nın batısından Kuzey Bahçe Kapısına kadar, güney iç tarafında ise günümüze kadar korunmamış mezarlar bulunduğu tespit edilmiştir. İchan-Kala sur içerisinde Türk-İslam yapıları Hiva'nın müze şehir bölümünü oluşturmaktadır.

3. Fotoğraf: İchan-Kale Genel Görüntüsü



Kaynak: Uztrips.com, 03.11.2022.

3.2. İCHAN-KALA KAPILARI (DARVOZALARI)

İchan-Kala, Hiva'nın kalbi, özel ve popüler edebiyatta genellikle dört kapılı şehir ve Orta Asya'da hayatta kalan tek şehristan olarak adlandırılmaktadır¹. Bu kısımda bir kale, bir katedral cami, minareler, eğitim kurumları, bir çarşı, yerleşim alanları bulunmakta ve bunlar hala uyumlu bir bütün oluşturmaktadır. İchan-Kala kale duvarlarının düzenli, meridyen yönelimli 26 hektarlık bir alanla şehir içi topraklarını kapatan dört kapısı vardır.

3.2.1. Ata Darvoza

Ata-Darvoza kapısı, İchan-Kala'nın batı kesiminde yer almakta olup, şehre girişin ana kapısıdır. Tarihsel verilere göre, Eltuzarhan (1804-1806) (В.А.Булатова и И.И.Ноткин: 60)

¹ Darvoza - Şehir, Kale, Saray, Avlu ve bina girişlerinde büyük çift katmanlı kapıdır. Kapılar genellikle çam, karagöç, gıdjam ve karaçam ağaçlarından yapılmaktadır. Üzeri demir çerçeveye kaplanır ve sanatsal desenlerle süslenmiştir. Kapıların üst kısmı genellikle demir ve ahşap parmaklıkları bulunmaktadır.

tarafından pişmiş tuğladan inşa edilmiştir. Hanlık döneminde kapının içinde bir döviz bürosu (para döviz bürosu) ve gümrük büroları bulunmuştur. Kapının böyle adlandırılmasının nedeni, caminin ve önündeki havuzun adını Şer Muhammed Atadan almış olmasıdır. Yıllar geçtikçe bu isim kısaltılarak, kapı ve havuz "Ata Darvoza", "Ata havuzu" olarak adlandırılmaya başlanmıştır. Ata Darvozanın eni 4 metre, uzunluğu 10 metreye kadar uzamaktadır. Maalesef XX. yüzyılın 20. yıllarından Ata Darvoza önündeki yolu genişletmek amacıyla yapılan çalışmalar neticesinde, Darvoza'nın yanında inşa edilen odalar bozulmuştur (Мамьковская Булатова, 1978: 101). 1968'de, Hiva'nın müze alanı olarak ilan edilmesiyle kapının restorasyonu yapılmıştır.

Hiva'daki tüm yapılarda ahşap kapılar kullanılmıştır. Birbirinden nefis işçiliği ile işlenen ahşap kapılardan biri de Ata Darvoza'da yer almaktadır. Ahşap kapı orijinaldir. Geometrik ve bitkisel motiflerin yer aldığı kapı Hiva sanatçıları tarafından yapılmıştır. Darvoza'nın her iki tarafında köşe kuleleri mevcuttur. Kulelerde dikdörtgen çerçeve içerisine yerleştirilmiş pencereler bulunmaktadır. Köşe kulelerin tuğlaları farklı şekilde kullanılarak süslemeler yapılmıştır.

4.Fotoğraf: Ata Darvoza



Kaynak: Tarafimca ulaşılmıştır.

İchan-Kala, Ata Darvozanın (Kapının) sağ tarafında Muhammed Âmin-han medresesi (1855), sol tarafında Ark (Kunya-ark) hanın sarayı bulunmaktadır. 1975 yılında kapılar

Hiva'daki usta Samandar Kalandarov ve yardımcı restoratörler tarafından orijinal halleriyle restore edilmiştir (Babadjanov ve Rahimov, 2015).

3.2.2. Taş Darvoza

İchan-Kaleye güney cephesinden giriş Taş-Darvoza üzerindendir. Diğer Darvozalarda olduğu gibi bu Darvozada da herhangi bir kitabi bilgi yoktur. Dolayısıyla ne zaman yapıldığına ait bir kanıt bulunmamaktadır. Bazı kaynaklarda Alla Kuli Han tarafından 1842 yılında yapıldığı belirtilmektedir. XX. yüzyılın başlarında Darvozanın önünde eski pazar olduğu bilinmektedir. Yerel ahali arasında Taş Darvozayı “Köhne Darvoza” denilmektedir (Л.Мамьковская, В.А.Булатова, 1978;101).

Taş Darvoza 19,70 x17,0 metre ölçüsündedir. Hiva, kumsal bölgede olduğu için Anadolu'dan farklı olarak tüm yapılarda tamamen tuğla malzemesinden inşa edilmiştir. Genellikle Türk mimarisinde tuğla kullanılmıştır. Diğer kalelerde olduğu gibi Taş Darvozanın girişinde birer adet köşe kule bulunmaktadır. Ata Darvoza ve Palvon Darvazında olduğu gibi Taş Darvozada da dikdörtgen çerçeve içerisinde sivri kemerli pencereler bulunmaktadır. Ama bu köşe kuleler diğerlerinden üzerlerindeki ikişer adet mazgal pencere ile farklılık göstermektedir. Kulelerin üstü küçük kubbe ile kapatılmıştır. Darvozanın ahşap kapısı orijinal olup üzeri geometrik ve bitkisel motifler işlenmiştir. Hiva ahşap oyma sanatı ustalarını günümüzde de Özbekistan'ın diğer bölgelerindeki ustaların işleriyle kıyasladığımızda ince işçiliğiyle ayrı bir yere sahip olduğunu söyleyebiliriz.

5.Fotoğraf: Taş Darvoza



Kaynak: Khivamuseum.uz, 21.11.2021.

Taş Darvoza içerisinde kare planlı mekanlar yer almakta olup günümüzde faaliyette olmadığı için kapalıdır. Kale içerisinde sivri kemerli ahşap kapı bulunmaktadır ve diğer kapılarda olduğu gibi kulelerde sivri kemerli pencereler ve iki kuleyi birbirine bağlayan dört adet pencere yer almaktadır. Sadece ahşap kapısındaki yoğunlukla bitkisel motifler ile süslenmiş olması değer Darvoza kapılarından farklı olarak dikkat çekmektedir. Bu ahşap kapı da orijinaldir. Bu kapıdan kaleye giriş yapılmamaktadır.

İçhan-Kala duvarı kalınlığında inşa edilmiş kapıdır. Güneydeki yan odalar, yolun kenarlarındaki silindirik kulelerin içinde iki katmanlı küçük yuvarlak odalarla koridorlarla birbirine bağlanmıştır. Kuzey direklerin çatıya çıkan iki spiral merdiveni vardır. Taş-Darvoza'nın cepheleri, sadelikleri ve anıtsal formları ile etkileyicidir. Taş Darvoza kapısının cepheleri ve içleri süslenmemiş, tuğla dokusunda bırakılmıştır.

5 a. Fotoğraf: Taş Darvoza



Kaynak: Khivamuseum.uz, 21.11.2021.

3.2.3. Palvon-Darvoza Kapısı

Palvon-Darvoza, İçhan-Kala'nın doğu kapısı (XVIII-XIX yüzyıllar), (1835) XIX. yüzyılın başında (1804-06). (5.Fotoğraf. Palvon Darvoza) Eltuzar Han döneminde yapılmıştır (Мамьковская и Булатова, 1978: 104).

Kapı, hacim ve boyut açısından diğer İçhan-Kala kapılarından önemli ölçüde farklıdır. Bazı kaynaklara göre İçhan-Kala'nın ana giriş darvazı, Palvon Darvoza olarak belirtilmiştir (Булатова и Ноткин: 53). Palvon Darvoza, doğu batı kesiminde yerleşmiş olup dikdörtgen

planlıdır ve 52 metre uzunluğunda ve 7 metre genişliğindedir. Ata Darvoza’da olduğu gibi iki adet köşe küller bulunmaktadır.

6. Fotoğraf: Palvon Darvoza



Kaynak: Khivamuseum.uz, 21.11.2021.

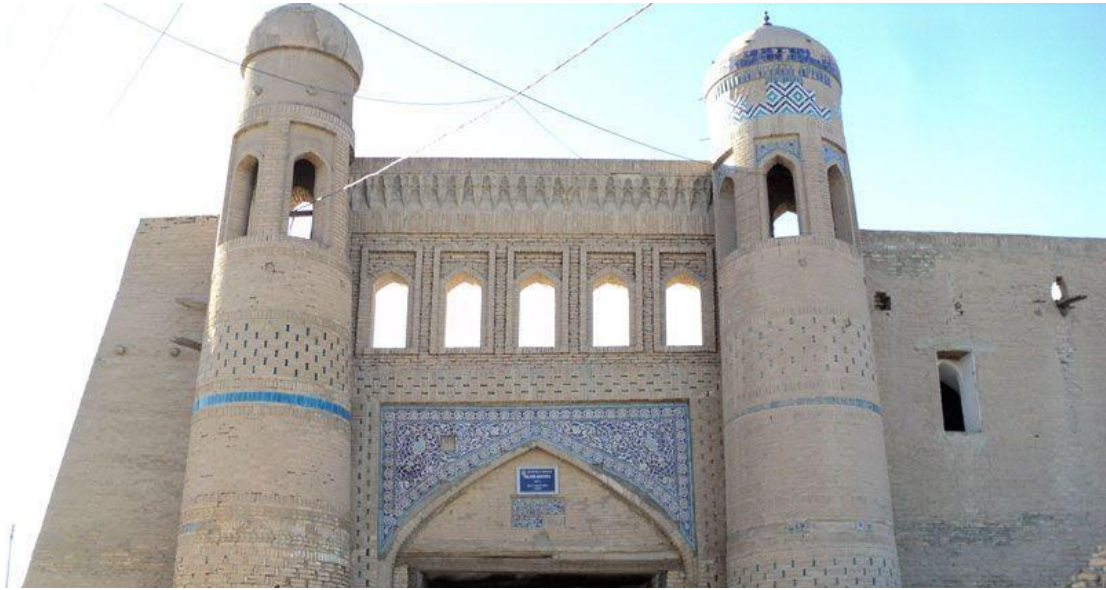
Ama Ata Darvoza’dan farklı olarak Türk İslam mimarisinin süslemelerinde vazgeçilmez olarak kullanılan renkli sırlı tuğlalarla süslenmiştir. Küçük kubbe ile kapatılan kulelerin üzeri koyu mavi renkteki sırlı tuğlalıdır. Kule kemerleri de koyu mavi, beyaz ve turkuaz renklerdeki sırlı tuğlalarla geometrik motif ile süslenmiştir. Dikdörtgen sivri kemerli pencereleri de aynı şekilde sırlı tuğlalar mevcuttur. Darvoza’nın kulelerini birbirine bağlayan beş adet dikdörtgen sivri kemerli pencereler bulunmaktadır. Pencere kenarlarında ve sivri kemerde bitkisel motifli sırlı çinilerle süslenmiştir. Taç kapı makarnası koyu mavi zemin üzerine beyaz renkte bitkisel motifler, kıvrır çiçek dalları, lotus ve palmetlerle süslenmiştir. Türk İslam mimarisinin nadir yapılarından biri olan Palvon Darvozasının sırlı çiniler ve ahşap kapı üzerindeki geometrik ve bitkisel motifler, tarihi abidelerin Türk Dünyasına katkısı olduğunu göstermektedir. Sadece kapılardaki motifler değil belki yapı stili olarak da Türk Dünyasını yansıtan daha nice nadir eserleri bünyesinde barındırmakta olan İchan-Kala külliyesi bütün dünyadan gelen turistleri kendine hayran bırakmaktadır.

Palvon Darvozanın kuzeyinde Alla Kuli Han medresesi, batısında Ak Mescit ve güneyinde ise Anuşa Han Hamamı yer almaktadır. Darvozanın doğu kısmında dikdörtgen

çerçeve üzeri bitkisel motifli sırlı çinilerle süslenmiş sivri kemerli yerden kale içerisini girilmektedir. Geometrik motifler üçgen, beşgen, altıgen ve merkezde iki adet büyük iç içe girmiş sekizgen işlenmiş olup bitkisel motifler yan kenarlarda ve mukaransta çok incelikle işlenmiştir. Ahşap kapının alt ve üst kısmında iki sırada on bir adet küçük kubbe şeklinde metallerle daha da şık görünmesi sağlanmıştır. Kapının sol kanadı üzerinde bir kitabe bulunmaktadır. Kitabe üzerine “Usta Semerkandi-yıl 1983” diye yazılmıştır (Polat, 2019: 47).

Bitkisel ve geometrik motiflerle süslenmiş ahşap kapının uzunluğu 52 metre, genişliği ise 17.5 metredir. İçerisinde dikdörtgen şeklinde birkaç adet dükkân bulunmaktadır. Yalnızca buradaki dükkânların sayıları 8 adet – güneyde ve 11 – kuzeyde bulunmaktadır. Aynı şekilde bu çıkışta da geometrik ve bitkisel motiflerle süslenmiş ahşap kapı ve koyu mavi zemin üzerini çinilerle süslenmiş taçkapı ile kaleye giriş yapılmaktadır.

6 a. Fotoğraf: Palvon Darvoza



Kaynak: Meros.uz, 23.11.2021.

3.2.4. Bahçe-Darvoza

İchan-Kala'nın kuzey kapısı, kale duvarında odalara ayrılmış simetrik bir yapıdır. İchan-Kala'ya bakan güney tarafı daha az etkileyicidir. Taş-Darvoza'dan farklı olarak, kulelerin güney köşelerinden yukarı doğru çıkan merdivenler, yanlarında, İchan-Kala duvarının derinliklerinde bulunmaktadır. Plana göre boyut: 18.0x16.0 metre ve yüksekliği ise 8,5 metredir. Bahçe Darvozanın ne zaman yapıldığına dair net bir bilgi yoktur. Tahminlere göre XVIII. yüzyıl olarak bazı kaynaklarda belirtilmiştir. Rahimguli Han tarafından XIX.

yüzyılda onarılmıştır. Hiva ve Ürgenç yolu üzerinde bulunduğu için bazı kaynaklarda Ürgenç Darvoza olarak da geçmektedir (Мамьковская и Булатова: 101-102).

Genel olarak dört Darvozada da aynı stil kullanılmıştır. Yani iki yana tarafında birer adet köşe kuleleri ve aşağıdan yukarıya doğru aylanasının daralması, kulelerdeki sivri kemerli pencerelerin aynı şekilde olması, malzemenin tamamen tuğladan olması dikkat çekicidir.

Bahça Darvoza kulesinin yukarı kısmında mavi, yeşil ve beyaz renkli sırlı tuğlalar üzerine Palvon Darvozasından farklı olarak sadece geometrik motiflerle süsleme yapılmıştır. Mazgal pencereler ise her kulede üçer adet olarak bulunmaktadır. Basık formu kubbeler üzeri yeşil renkli sırlı tuğlalarla daha da çekicidir.

7.Fotoğraf: Bahça-Darvoza



Kaynak: Tarafımca ulaşılmıştır.

Değer Darvoza kapılarında olduğu gibi Bahça Darvoza kapısı da geometrik ve bitkisel motiflerin birleşmesi sonucunda meydana gelen muhteşem kompozisyonla karşımıza çıkmaktadır. Bu muhteşem kapıdan girince arka arkaya iki adet kubbeli iç mekâna girilir ve kare planlı dört adet kubbe ile örtülmüş mekân vardır. Aynı şekilde de bu mekânlara giriş kapıları ahşaptan yapılmıştır. Günümüzde bu mekanlar hediyelik eşya satış dükkanları olarak

faaliyet yürütmektedir. Bu Darvozanın ahşap kapısı çok ince işçiliğiyle etkileyicidir. Ahşap kapı ise orijinal haliyle durmaktadır.

3.2.5. Camiler

Türklerin İslamiyet'i kabul etmelerinden sonra yavaş yavaş Orta Asya'da medreseler ve camiler inşa etmeye başlamışlardır. Selçuklu tarafından Anadolu'ya Orta Asya mimarisi yayılmaya başlamıştır. Bu dönemde Türk-İslam mimarisinin en nadir eserleri Anadolu'da yaygınlaşmaya başlamış ve zengin örnekler inşa edilmiştir. Bunlardan bazıları şunlardır:

- Cuma Camii (10. yüzyıl, 1788),
- Hassan Murad Kushbegi Camii (1800),
- Bağbanlı Camii (1809),
- Şeyh Muhtar Ata Camii (1810-1838),
- Ak Camii (1838-1842),
- Yar Muhammed Devon (18. yüzyıl)

3.2.5.1. Cuma Camii (X-XVIII yüzyıllar)

Cuma Camii, İchan-Kale'nin tam merkezinde yer almakta olup, kuzeyinde Matbanabay Medresesi, güneyinde Pahlavan Mahmud Makbarası (türbesi), Payanda Makbarası (türbesi) ve Yakubbay Hoca Medresesi, doğusunda ise Abdullah Han Medresesi bulunmaktadır. Cami planı yamuk, doğu-batı yönünde uzanan 55x46 metre ölçüdedir. Büyük oyma kapıdan camiye ana giriş kuzey cepheden sağlanmaktadır. Caminin ahşap kapısı değer yapılarda olduğu gibi orijinaldir ve üzeri geometrik ve bitkisel motiflerle çok ince işçiliği kendinde barındırmaktadır.

8. Fotoğraf: Cuma Camii Giriş Kapısı



Kaynak: Tarafımca ulaşılmıştır.

Cami minaresi giriş kapısının hemen yanında bulunmaktadır. Uzunluğu 32,5 metre olan minarenin gövdesinde sırlı tuğlalardan oluşan bir süsleme kuşağı mevcuttur. Süsleme kuşağı içerisinde bulunmakta olan dikdörtgen çerçeve içerisinde diğer minarelerde olduğu gibi iki adet sivri kemerli pencere yer almaktadır. Minare gövdesinde altı adet Mazgal penceresi yer almaktadır. Üç sıra testere dişlerle minarenin tepe kısmı sonlandırılmış haldedir.

Caminin tüm alanı 17 sütunla 13 sahna bölünmüş bir harimden müteşekkil olup, 213 ahşap sütunla desteklenen düz bir damla örtülüdür. Dış cepheden bakınca kapalı bir kutu gibi görünen caminin tavanında havalandırma ve ışıklandırma için sekizgen iki açıklık bulunmaktadır. Caminin avlusu olmayıp dört yandan birer girişi mevcuttur.

9. Fotoğraf: Cuma Cami Sütunları



Kaynak: Tarafımca ulaşılmıştır.

Tuğladan olan yapının kuzey cephesinde 52 m yüksekliğinde bir mimarisi vardır. Tavanı taşıyan ahşap sütunlar üzerinde palmetler, çeşitli kufi yazılar, bitkisel ve geometrik süslemeler görülmektedir. Cami içerisinde bulunan sütunların üzerindeki motifler birbirini tekrarlamadığı gibi sütunların şekli de birbirine benzememektedir.

Caminin sütunları, farklı zamanlardaki binalardan (10. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar) toplanan çeşitli tiplerdedir. 213 adet sütundan bir bölümü X ve XI. Yüzyıllara (Deneke Boris, 1988;30-31), 15 âdeti X. yüzyıldan XVI. yüzyıla ait olarak tarihlendirilmiştir (Л.Мамьковская, В.А.Булатова, 1978;135).

Cami avlusundaki sütunların çoğu değiştirilmiştir. Aydınlatma için sütunlara dayanan iki açık fener bulunmaktadır. Bu bina, arkaik Arap camilerinde olduğu gibi avlusu olmayan ve çok sütunlu Hiva İchan-Kala'deki orijinal camidir.

9 a. Fotoğraf: Cuma Cami Sütünü



Kaynak: Tarafimca ulaşılmıştır.

9 b. Fotoğraf: Cuma Camii Sütunları



Kaynak: Tarafimca ulaşılmıştır.

Caminin orijinal kitabesi olmadığı için hangi tarihte yapıldığına dair bir bilgi bulunmamaktadır. Ama bazı kaynaklara göre ilk yapım tarihi X. yüzyıl olarak belirtilmiştir (Мамьковская и Булатова, 1978: 135). Cuma caminin Mihrabı güney duvarının ortasındadır. Dikdörtgen çerçeve içerisinde bulunmakta olan mihrap duvarı sivri kemerler şeklinde düz nişlerle işlenmiştir. Niş, yeşil boya ile boyanmış kuru çizim "iroki" sarkıt tonozla tamamlanmış ve duvarlar gerçekçi bitki tasvirleri içeren desenlerle dekore edilmiştir.

Caminin inşasının temeli X. yüzyıla kadar uzanmaktadır. Arap coğrafyacı Al-Makdisi, Hiva'da rahat bir caminin olduğundan bahseder. Cuma caminin günümüzdeki hali XVIII. yüzyılda Abdurahman Mehtar tarafından caminin yıkılan minaresi de restore edilmiştir. Camii minarenin yüksekliği 42 metredir. Abdurahman Mehtar, Hiva Hanının yöneticilerin biridir (Durdieva, 2014: 22).

3.2.5.2. Ak Camii

İchan-Kala doğu kapısının yakınındaki toplulukta yer alan Ak-cami (Beyaz cami), 1675 yılında Anush Han döneminde kurulmuştur. (8.Fotoğraf. Ak Camii) Cami ve hamam aynı tarihlerde inşa edilmiştir. Ancak oymalı kapıların üzerindeki yazıtlar yapının 1838-1842 yıllarında yapıldığını göstermektedir. Hiva ahşap oyma sanatçıları Kalandar'ın oğlu Nur Muhammed ve Seyid Muhammed'in oğlu Kalandar diye kapı üzerine yazıldığı görülmektedir.

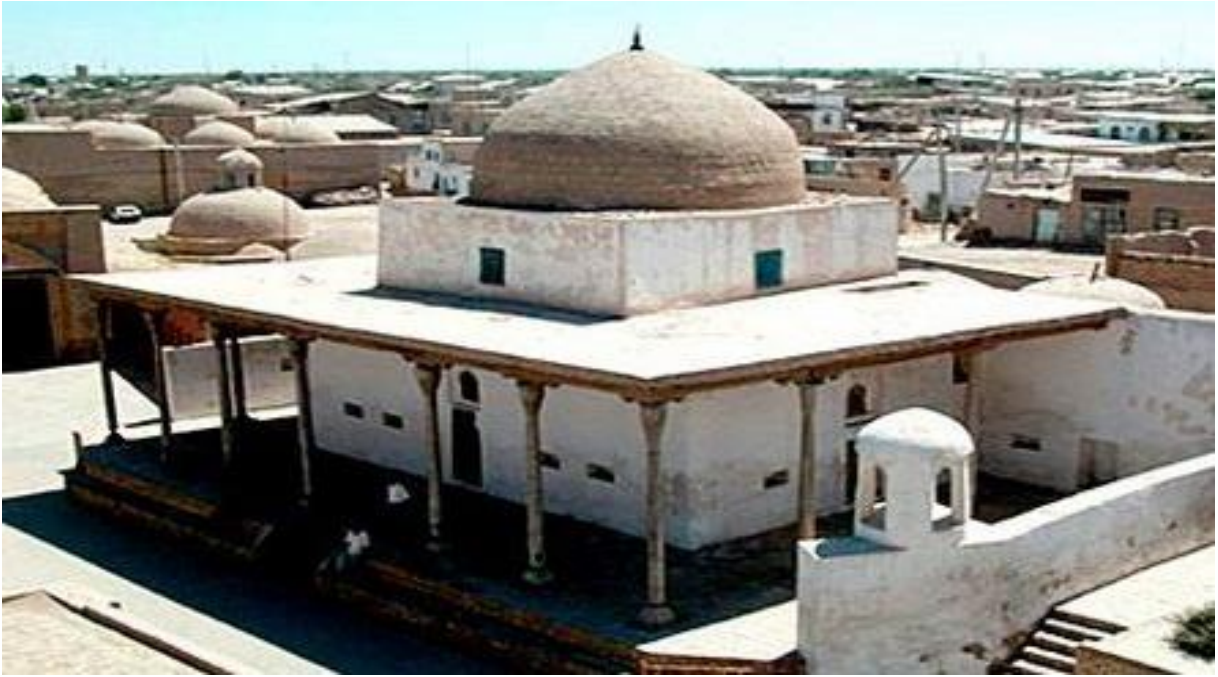
10. Fotoğraf: Ak Camii



Kaynak: Tarafimca ulaşılmıştır.

Cami kapıları epigrafik ve süs oymaları ile kaplıdır. Antik kısmı (temel) Anusha Han hamamı ile aynı zamanda inşa edilmiştir. Hiva'daki binaların arasında camileri hızlı bir şekilde tespit etmek zordur. Çoğu cami konut binalarıyla aynı şekilde inşa edilmiştir ama Ak Cami (Beyaz Cami) farklı şekilde inşa edilmiştir. Cami, kubbe (cami kışlık binası) ve ayvandan oluşmaktadır. Caminin dış cephesi, üç tarafı gölgelikli bir revak ve tek kubbelidir. Üç kapısı bulunmakta ve caminin umumi bir toplantı yeri olduğunu göstermektedir.

10 a. Fotoğraf: Ak Camii



Kaynak: Meros.uz, 23.11.2021.

Caminin kubbesi bir oda ve bir revaktan oluşmakta olup, merkezi kubbe bir odaya (6.35 x 6.35) oturmaktadır ve oda kemerler kullanarak büyütülmüştür. Eyvan ve yan duvarlar caminin cephe kompozisyonunu açıkça tamamlamaktadır. Düz çatı üzerinden yükselen kare kaide kubbe, uzaktan bakıldığında merdiven olarak gözükmemektedir. Caminin mihrabı güney duvarının merkezinde yer almaktadır. Cami planı ve süslemesi oldukça sadedir. Ahşap sütunlar üzerin süsleme görülmemektedir. Kışlık binaların üç tarafında, sürekli oyulmayan ahşap sütunları ile ayvan vardır ve sadece uçları dekoratif büyük harflerle bitirilir. Cami duvarlar pürüzsüz bir sıva ile kaplıdır.

3.2.6. Medreseler

Hiva Hanlığı döneminde inşa edilen medreseler, Türk İslam dünyasında önemli medreseler arasında yer almıştır. Günümüze ulaşan bu nadir eserler, Orta Asya'daki Türk

kültürünü yansıtan abidelerdir. Bu eserlerde kullanılan malzeme, süslemede uygulanan motifler hala günümüzdeki Türk Dünyasına mimarisinde kullanılmaktadır. Zira bu medrese planı ve stili, Orta Asya'dan Selçuklular aracılığıyla Anadolu'ya taşınmıştır. Medreseler genel olarak tamamen tuğladan inşa edilmiş olup, iki katlı, avlu ve iki eyvanlı plana sahiptir.

XX. yüzyılların başında Hiva'da 54 tanesi İchan-Kala içerisinde olmak üzere toplamda 65 adet medrese bulunmuştur. Hiva İchan-Kala'daki en büyük medrese günümüzde Orient Star Hotel olarak faaliyet yürütmekte olup, en küçük İslam Hoca Medresesi ise El Sanatları Müzesi olarak hizmet vermektedir. İchan-Kala içerisinde bulunmakta olan medreseler:

- Arap Muhammed Han Medresesi (1616. 1834),
- Khojamberdybiya Medresesi (1688.-1834),
- Shergazi Han Medresesi (1718-1726),
- Medrese Muhammed Âmin İnak (1785),
- Medrese Kutlug Murad İnak (1804-1812),
- Alla Kuli Khan Medresesi (1834-1835),
- Hoca Maram Medresesi (1839),
- Medrese Musa Turu (1841),
- Abdullah Han Medresesi (1855),
- Muhammed Âmin Han Medresesi (1855),
- Medrese Amir Turu (1870),
- Medrese Matniyaz Dewan koşusu (1871),
- II. Muhammed Rahim Han Medresesi (1871),
- Medrese Mezar-ı Şerif (1882),
- Dost Alam Medresesi (1882),
- Medrese Atazhanbay (1884),
- Yakubbai Hoja Medresesi (1873),
- Kazi Kalyan Medresesi (1905),
- Madpanah Matpanabay (1905),
- Medrese Yusuf Yasulbaşı (1906),
- Medrese Matrasulbai Mirzaboshi (1905),
- Medrese Abdurasulbai (1906),
- Tolib Maxum Medresesi (1910),
- İslam Hoca Medresesi (1910).

3.2.6.1. Arap Muhammed Han Medresesi

İchan-Kalanın merkezinde yer alan Arap Muhammed Han Medresesinin kitabesi olmadığı için net olarak yapılış tarihi bilinmemektedir. Bazı kaynaklarda belirtildiği gibi 1616 yılında Hiva Hanı Arap Muhammed Han tarafından yaptırılmış ve medreseye Han'ın adı verilmiştir. Ama 200 yıl sonra yani 1838 yılında Alla Kuli Han döneminde tekrar inşası devam ettirilmiştir. Medresenin adı değişmeden Arap Muhammed Han adıyla günümüze kadar anılmaya devam etmektedir (Durdıyeva, 2014: 17).

11.Fotoğraf: Arap Muhammed Han Medresesi



Kaynak: Meros.uz, 12.11.2022.

Arap Muhammed Han Medresesi, Hiva İchan-Kala mimari anıtları arasında en eski medresedir. Bu medrese Arap Muhammed Han emriyle Hiva Hanlığı başkentini Ürgenç'ten Hiva'ya devredilmesi sonucunda inşa edildiği bilinmektedir. Arap Muhammed Han 1603-1621 tarihleri arasında Hiva Hanlığını yönetmiştir ve yönettiği dönem içerisinde hanlık için çok önemli adımlar atmıştır. Onun emriyle Hiva'da çok sayıda medrese ve camiler inşa edilmiştir. Ama ne yazık ki çoğunluğu günümüze ulaşmamıştır.

Medresenin kuzey cephesinde Yusuf Yasavulbaşı Medresesi, doğusunda Muhammed Âmin İnâk Medresesi ve batısında Muhammed Rahim Han Medresesi bulunmakta olup çevresi medreselerle sarılmıştır. Günümüze medresenin 1616 yılında yapıldığı inşasına ait mimari bilgilerine ulaşılmamıştır. Arap Muhammed Medresesi'nin planı diğer medreseler gibi genel olarak tamamen tuğladan inşa edilmiş olup, iki katlı, avlu ve iki evyanlı plana sahiptir.

Giriş kapısı iki katlı medresede öğrenciler için 44 adet hücre bulunmaktadır. Medresede öğrenciler için kışlık ve yazlık mescit mevcuttur.

3.2.6.2. İslam Hoca medresesi ve minaresi

Hiva Hanlığının son Hanlarından olan İsfendiyar Han'ın veziri ve kayınpederi Seyid İslam Hoca tarafından 1908-1910'da Pahlevan Mahmud türbesi kompleksinin yakınında medrese ve minare inşa edilmiştir (Булатова и Хоткин: 43).

12. Fotoğraf: İslam Hoca Medresesi Taç Kapısı



Kaynak: Tarafımca ulaşılmıştır.

Medrese ve minarenin mimarı Hudaybergan Hoca'dır. İslam Hoca, zamanının asil insanlarından biriydi. Onun çabaları sayesinde Hiva'de hastaneler, postaneler, bir telgrafhane, Kosh-Darvaz'ın kapıları, Nurullabay saray kompleksinde bir resmi resepsiyonlar sarayı ve Harezm'in bazı bölgelerinde demir yapılardan yapılmış yeni köprüler inşa edildi. Medrese, 100 öğrencinin okuyup yaşadığı 42 hücreden oluşmakta olup, medresenin ön kısmı 2 katlı olarak inşa edilmiştir. Hiva'nin en yüksek minaresinin yüksekliği 57 metre, taban çapı 9,5 metredir. Bazı kaynaklarda minarenin medreseye ait olmadığı, sadece şehri gözetlemek amaçla kurulduğu belirtilmiştir (Булатова и Хоткин: 43). Minaredeki mavi, koyu mavi, beyaz ve turkuaz renkteki tuğlalar adeta on iki ay ve dört mevsimi anlatıyor.

13.Fotoğraf: İslam Hoca Medresesi



Kaynak: Tarafimca ulaşılmıştır.

Medresenin yanında bulunan İslam Hoca minaresi de onunla eş zamanlı olarak yapılmıştır. Minarenin yüksekliği 50,5 metre, alt kısmının çevresi ise 9,5 metredir. Hoca minaresinin dört mevsim ve on iki aylık süslemeler gösterdiğini iddia ederler. Minarenin tepesine yerleştirilen 2,5 metrelik kubbeli bir kulp, patal (bronz, pirinç ve bakır karışımı) adı verilen bir metalden yapılmıştır. Kulp, Hiva şehrinin 2500.yıldönümü arifesinde yeniden restore edildi.

İslam Hoca Medresesinin karşısında Suratlar Galileride Özbekistan'ın ilk fotoğrafçısı Harezmlik Hudaybergan Devanov'a (1879-1940) adanmış sergi bulunmaktadır. Fotoğrafçı olan Muhammed Rahim Han fotoğrafları ve siyasi toplantıların fotoğraflarını çekmiştir ve günümüze ulaşmasını sağlamıştır. Bu bina, ilk kurulduğunda Hiva'daki ilk Rus okulu olmuştur.

14. Fotoğraf: İslam Hoca Minaresi



Kaynak: meros.uz, 12.11.2021.

3.2.6.3. Şirgazi Han Medresesi

Şirgazi Han medresesi, İchan-Kalanın güneyindeki Taş Darvozaya yakın alanda bulunmaktadır. Medresenin iki tarafı yani güney ve doğu batı cephelerinde sivil binalar mevcuttur. Palvon Mahmud Makbarasini (türbe) kuzey cephesinde bulunmaktadır. On sekizinci yüzyılın ilk yarısında Meşhed'e yapılan başarılı bir geziden sonra 1719'da bu muzaffer gezinin onuruna Hiva Hanı Şirgazi Han tarafından yaptırılmıştır.

Şirgazi Han medresesi 1718-1719 yıllarında inşa edilmiştir (Булатова и Хоткин: 112). Medresenin giriş kapısında bulunan üç adet mermer kitabe üzerine yazılmış olan kitabenin okunabilir kısmında yazılmaktadır. Bazı kaynaklarda belirtildiği gibi Şirgazi Han, Meşhed'i (1715) fethederek Hiva'ya 5.000 esir getirmiş ve medrese inşaatını başlatmıştır. Medresenin inşaatı 1726 yılında tamamlanmıştır. O zamanın tarihçileri ona “Maskeni Fazilan” (Bilim Adamları Evi) adını vermişlerdir (Маньковская, 1982: 118).

15. Fotoğraf: Şirgazi Han Medresesi



Kaynak: Khivamuseum.uz, 12.11.2021.

16. Fotoğraf: Şirgazi Han Medresesi İç Avlusu



Kaynak: Tarafımca ulaşılmıştır.

Şirgazi Han Medresesi de tuğladan yapılmıştır ve diğer medreselerden farklı olarak ihtişamlı görülmesi için sadece ön kısmı iki katlı olarak yapılmıştır ve arka kısmı tek katlı, iki

eyvanlı, açık avlulu ve dikdörtgen planlıdır (Булатова и И.Ноткин. 1965). Ancak araştırmalarla, başından itibaren Şirgazi Han medresesinin tek katlı olduğu ve sadece girişin düzenlendiği kuzey kısmının daha fazla temsil için iki katlı olduğu tespit edilmiştir. Bu medrese, Hiva'daki medreselerin en eskisidir. Medresenin yapısı zamanımıza kadar tam olarak aslına uygun restore edilmemiştir. Yıllar geçtikçe solmuş ve kullanılamaz hale gelmiştir. Bu medrese, zamanında çok sayıda talebenin ilim tahsil ettiği büyük bir ilim merkezi olduğunu göstermektedir. Öğrenciler için kütüphane, dersane, yazlık ve kışlık mescit ve 55 adet hücre bulunmaktadır. Medresenin avlusu 26,5x29,0 metre alanı içermekte olup avlu ortasında günümüzde içmek için kapalı olan kuyu bulunmaktadır. Medresenin giriş kapısı ahşap oyma işçiliğinin en nadir örneklerinden biridir. Yoğunlukla bitkisel motiflerden oluşan kompozisyon medresenin sadeliğine daha da güzellik katmıştır.

Şirgazi Han medresesinin avlusunun ortasında kuyu bulunmaktadır ama günümüzde üzeri kapatılmış vaziyettedir. Sadece bu medresede değil Palvon Mahmud türbesinin ve birkaç medresenin ortasında da kuyular bulunmaktadır. Hiva, adını Heywak kuyusundan almıştır ve her tarafta kuyular mevcuttur. Yerli halk yakın günlere kadar bu kuyulardan su almışlardır. Avludaki kuzey duvarı iki katlı olarak inşa edilmiştir. İki adet hücre bulunmakta olan kuzey duvarının ortasına sivri kemerli eyvan bulunmaktadır. Diğer medreselerde olduğu gibi Şirgazi Han medresesinin hücre kapıları da avluya açılmaktadır ve hücre giriş kapıları dikdörtgen olup üzeri sivri kemerli alçılı şebeke pencere açıklıkları mevcuttur. Türk Dünyası mimarisinin gelenek ve göreneklerine uygun şekilde inşa edilmiş İchan-Kaladaki tüm medreseler birbirinden ihtişamlı olarak inşa edilmiştir. Hiva Hanlığı ile eş zamanda Anadolu'da Osmanlı İmparatorluğu dönemindeki inşa edilmiş olan medreseler de aynı Hiva İchan-Kala'daki medreselerle hemen hemen aynıdır.

Günümüzde bu medresede, medrese tarihi ve Harezmi Tıp tarihine adanmış bir sergi bulunmaktadır. Şirgazi Han medresesinde Türkmen şairi Mahtumkulu, Karakalpak şairi Ajiniyaz ve Kazak ruhani lideri Beket Ata'nın adına adanmış sabit sergi de sergilenmektedir.

3.2.6.4. Muhammed Rahim Han Medresesi

Medrese, Kunya-Ark kapısının karşısında yer almaktadır. Seyid Muhammed Rahim Han II (II. Medrese) medresenin yapımını emretmiştir. Şair Firuzhah olarak bilinir. Medrese, gelişmiş bir giriş grubu, dört ayvan avlusu, iyileştirilmiş bir yaşam hücresi ile Hiva'nın en büyüklerinden biridir. Mimarisi geleneksel tipin özelliklerini ortaya koymaktadır. Yarı

oktahedral nişli büyük bir portal, konut hujralarına giden beş açıklıklı bir niş dizisine sahip kanatlarla çevrilidir.

17. Fotoğraf: Muhammed Rahim Han Medresesi



Kaynak: Tarafımca ulaşılmıştır.

Medresenin ana cephesinin önünde tek katlı binaların bulunduğu bir avlu yer almaktadır. Medresede yazlık ve kışlık cami, oditoryum (darskhana), kütüphane ve 152 öğrenci için 76 hücre bulunmaktadır.

Muhammed Rahim Han medresesinin iki köşesinde binaya bitişik köşe kuleleri yapılmıştır. Aşağıdan yukarıya doğru daralmakta olan bu iki kuleler tek renkli sırlı tuğlalar ile süslenmiştir. Kulenin alt sırada firuze renkteki tuğlalar sonra koyu yeşil renkteki sırlı tuğlalar alttan üste doğru bir sırada uç adet bir sırada ise dört adet olarak dizilmiştir. İkinci kemer ise koyu lacivert renkteki tuğlalardan olup beş sırada olarak inci gibi dizilmiştir. Koyu yeşil renkteki sırlı tuğlalar alttan üste doğru yerleştirilmiştir. Sırlı tuğla parçalarıyla süslenmiş olan minarede altı adet sivri kemerli nişler küçük parçalardan oluşan mayolikalar ile çevrilmiştir. Tek renkli tuğlalardan oluşmakta geometrik motif koyu yeşil ve beyaz renkteki kompozisyonu minareye güzellik katmaktadır. Koyu yeşil renkteki tuğlalar ise minarenin kubbesini tamamen kapatmıştır. Diğer minare de aynı şekilde tek renkli sırlı tuğlalarla süslenmiştir.

Medrese taç kapısının sağ ve sol tarafından alt üstlü beşer adet hücre kapısı bulunmaktadır. Sol taraftaki alt sıradaki bir kapı pişmiş tuğla ile kapatılmış durumdadır.

Kapıların üst kısmında alçıdan yapılmış geometrik motifli şebekeli pencereler bulunmaktadır. Mavi zemin üzerine beyaz renkte bitkisel motifler işlenmiş olan çiniler medresenin ihtişamını daha da ön plana çıkarmıştır.

18. Fotoğraf: Muhammed Rahim Han Medresesi



Kaynak: Tarafımca ulaşılmıştır.

Alla Kuli Han medresesinde çini süslemenin en yoğun olduğu yer taç kapı sivri kemerli niş içerisindedir. İç içe oluşturulmuş dikdörtgen çerçeveler üzerindeki alanda bulunmaktadır. Orta Asya Türk İslam yapılarının taç kapıları yapının en önemli kısmıdır. Mavi zemin çini üzerine beyaz renkte Fetih suresi taç kapıda etrafına yazılmıştır. Taç kapıdaki çiniler mavi beyaz renkli bitkisel ve yazı kuşağı ile bezenmiştir. Taç kapının yüzeyinde olduğu kadar sivri kemerinde de mavi zemin üzerine beyaz renkte çini süslemeler yer almaktadır. Farsça bir yazı kuşağı süsleme bölümünün hemen altındadır.

Medresenin giriş kapısı Hiva ahşap oyma sanatı ustalar tarafından işlenmiştir. Orijinal kapı çok ince işçiliği ile dikkat çekmektedir. Kapının alt kısmında on adet ve üst kısmında on adet demirden kubbe şeklindeki süsleme bulunmaktadır. Bitkisel ve geometrik motiflerin bir arada kompozisyonu ahşap kapıda net olmasa da biraz belli olmaktadır.

3.2.6.5. Alla Kuli Han Medresesi

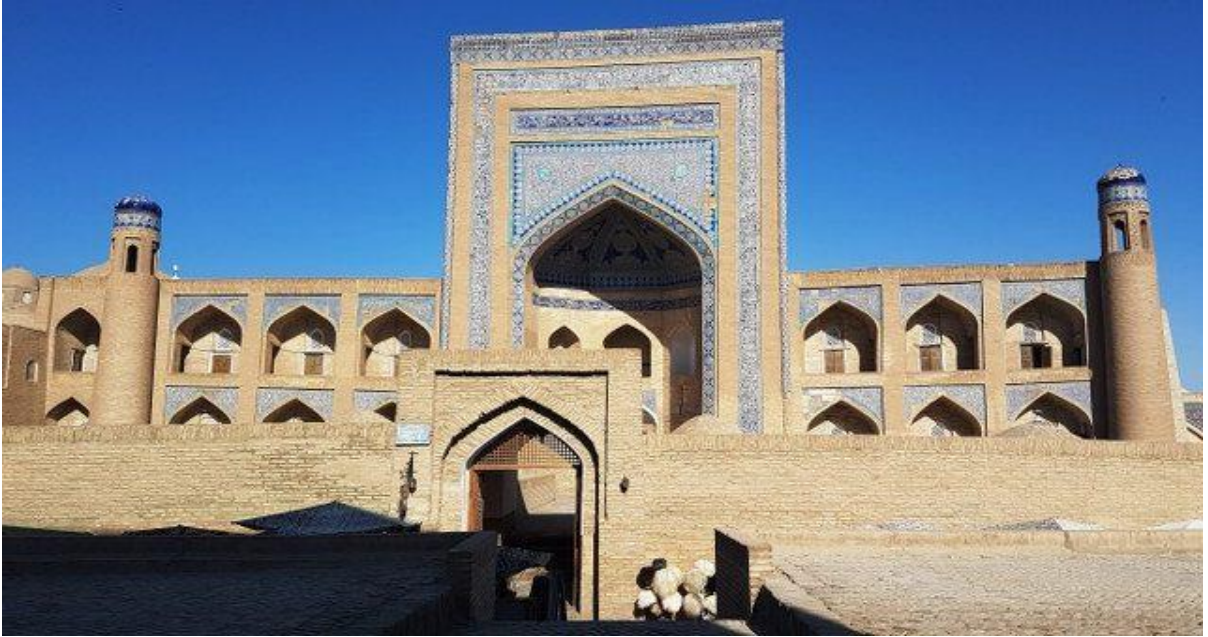
Hiva Hanı Muhammed Rahim Hanın oğlu Alla Kuli Han kendi adını taşımakta olan İchan-Kalanın doğusunda bulunan medreseyi, 1834-1835 yılı arasında yaptırmıştır. Medrese, Hiva İchan-Kalanın tarihi ile bağlantılıdır. Palvon Darvoza ile Anuşa Han Hamamı, batısında

Hoca Berdibay Medresesi ve kuzeyinde Alla Kulu Han Şehiriçi Hanı bulunmaktadır. Medresenin karşısında Kutluk Murat İnak Medresesi inşa edilmiştir. Medresedeki kitabede:

“Allahu Taala’nın izni ile bu ulu mekân, hayır ve bereketler Hanı, padişahlar gazisi, Muhammed Rahim Han’ın (onun kabri nurlu olsun) oğlu Ulu Sultan ve Hürmetli Hakan Ebulgazi Allakuli Harzemsah’ın (Onun devleti daim olsun) emri ile inşa edildi. Sene H. 1250.” (Çev: Khalıd Abdelkarım Mohmmmed Emam) diye yazı bulunmaktadır.

Medresenin taç kapısının boyu 19,40 metre eni ise 14 metre genişliğindedir. Sağ ve sol tarafın alt ve üstündeki hücrelere giriş kapıları, sivri kemerli nişler içerisine yerleştirilmiştir. Hücrelerin sivri kemerleri Türk mimarisinin vazgeçilmez yapı malzemesi olan bitkisel motiflerdeki çinilerle süslenmiştir.

19. Fotoğraf: Alla Kuli Han Medresesi



Kaynak: Tarafımca ulaşılmıştır.

Hiva, İchan-Kaladaki medreselerin inşasında olduğu gibi Alla Kuli Han medresesinde de yapı malzemesi tuğladır. İki katlı, açık avlu, dört eyvanlı diğerlerine benzer plan şemasına sahiptir.

3.2.6.6. Muhammed Âmin Han Medresesi – Kalta Minor

Muhammed Âmin Han Medresesi, İchan-Kala'nın batısında, Ata-Darvoza'nın ana kapısından girişte sağ tarafta ve Kunye Ark'ın güneyinde yer almaktadır. Hiva Hanları içinde en ünlü hanlardan biri olan Muhammed Âmin Han, çevresindeki komşu kabileler ile ittifak

kuran ama bazılarına kanlı bir şekilde boyun eğdiren güçlü lider olmuştur. Muhammed Âmin Han Medresesi'nin Hiva'daki diğer medreselerden farkı en büyük Ortaçağ medresesi olmasıdır.

1851-1854'de Muhammed Âmin Han'ın emriyle Bekniyaz Divan Beyi ve Muhammed Karim Divan Bey medrese inşa etmeleri için görevlendirilmiştir (Худайберганов, 2012: 37). Bu medresede yaklaşık 260 öğrenci hem eğitim almış hem de ikamet etmiştir (Vambéry, 2017: 123.). Muhammed Amin Han medresesi Orta Asya'daki en büyük medresedir. İchan-Kala'daki yapılarda en çok dikkat çeken detaylardan biri ise taç kapılardır. Türk-İslam mimarisinde yapıya girişlerde kullanılan taç kapılar binaya göre yüksek hacimde yapılarak ön plana çıkartılmıştır.

20. Fotoğraf: Muhammed Âmin Han Medresesi – Kalta Minor



Kaynak: Tarafımca ulaşılmıştır.

Hiva Hanları içinde en aktif olanlardan biri olan Muhammed Âmin Han, Türk mimarisine ve süsleme sanatına çok önem vermiştir. Medrese mimarisinin Anadolu'ya bu topraklardan yayıldığını Sivas, Erzurum ve Kayseri'de bulunan medrese mimarisine bakarak anlamak mümkündür. İslamiyet'in yayılmasıyla birlikte yaygınlaşan medreseler, Orta Asya mimarisinin ayrılmaz bir parçası olan büyük taç kapı ve iç avludur. İki kattan ibaret medresenin birinci katı ders odaları ve ikinci katı yatakhanelerinin bulunduğu dikdörtgen şeklindeki ana binadan oluşmaktadır. Taç kapının ön cephesindeki pencere kenarları, mavi beyaz renkteki çinilerle süslenmiştir.

Medresenin kitabesinde “*Bu mükemmel yapı, sonsuza dek gelecek nesillerin mutluluğu için ayakta dikili kalacaktır*” diye yazılmıştır. İchan-Kala’daki yapılarında da en dikkat çeken tarafı da bu taç kapılarıdır. Genellikle Orta Asya’daki mimari yapıların taç kapıları binalardan daha yüksektir ve teolojik eğitim kurumlarının en büyük binasıdır. Sadece Hiva için değil, diğer şehirlerdeki medrese, türbe, cami, saray ve kapalı çarşıların giriş kapıları da aynı şekilde inşa edilmiştir. Mimarisinin özelliği, öğrenciler için çift hücrelidir. Medrese Türk mimarisi üslubuna uygun olarak iki katlı, pişmiş tuğladan inşa edilmiş ve tarihi belgelere göre 260 öğrencinin aynı anda yaşadığı ve eğitim aldığı 130 hücreye (hujra) sahiptir. Medresede büyük bir kütüphane ve Yüksek Mahkeme İdaresi bulunduğu hakkında bazı kaynaklarda bilgi verilmektedir.

Muhammed Rahim Han Medresesi’nin taç kapısının kuzey doğu köşesi sırlı tuğlalarla tamamen kaplanmış ve genellikle turkuaz renkteki sırlı tuğlalar kullanılmıştır. Medreseden bağımsız olarak inşa edilmesini Muhammed Rahim Han emir etmiştir (Анатольевна Пугаченкова, 1976: 154). Minareye medresenin kuzeydoğu tarafından birbirini bağlayan ahşap köprü ile giriş yapılmaktadır.

21.Fotoğraf: Muhammed Âmin Han Medresesi Taç Kapı ve Kalta Minor



Kaynak: Tarafımca ulaşılmıştır.

Medresenin ana cephesinde, inşaatı tamamlanmamış, Kuk- Minor veya halk arasında Kalta- Minor (Kısa minare) olarak adlandırılan bu minare tamamlanmamış ve inşaat yarım

kalmıştır. Halk arasında birkaç ve kaynaklarda bazı bilgilere göre “Minare inşaatının başında olan mimar han kızına âşık olur ve Han bundan haberdar olunca baş mimarı idam emri verir. Gene başka bir bilgiye göre, Muhammed Âmin Han bu minarenin Buhara Emirliğindeki Kalan Minaresinden de yüksek olmasını ve bu minare Orta Asya’daki en büyük minare olarak yapılmasını istemiştir. Bundan haberdar olan Buhara Emiri baş mimarı zehirleyerek öldürmeye emir vermiştir” diye söylentiler vardır. Aslında Muhammed Âmin Han, 1855 yılında Buhara’yı görececek yükseklikte yapılmasını planlamıştır ama Han vefat edince inşaat yarım kalmıştır. Maalesef Muhammed Âmin Hanın kardeşi yerine geçince abisinin adı geçtiği için minareyi tamamlamamıştır.

22. Fotoğraf: Kalta-Minor



Kaynak: Khivamuseum.uz, 21.11.2021.

Minare, bitmemiş haliyle bile çok etkileyici görünen kesik bir külâh şeklindedir. Minarenin alt yapısına bakınca bittiğinde 85 metre uzunluğundaki Orta Asya’nın en yüksek minaresi olarak tarihe geçtiği görülmektedir. Minarenin yüzeyi tamamen renkli çinilerle kaplanmıştır. Çini süslemeler sekiz bölüme ayrılarak sırlı tuğlanın farklı renk ve istifleriyle hareketlendirilmiştir. Aşağıdan yukarıya doğru daralır biçimdedir. Minarenin en üst kısmına

mavi zemin üzerine beyaz renkte Farsça yapının tarihi yazılmıştır. Minarenin mevcut yüksekliği 29 metre, çapı 14,5 metredir. Muhammed Âmin Han'ın ölümü nedeniyle minarenin yapımına ara verilmiştir.

Minare üzerindeki yazının Türkçe tercümesi:

*Kutlu Büyük Minare İnşa Edildi,
Benzerini Cihan Henüz Görmedi,
Hanın Emri ile Yapıldı,
Bütün Ayıp ve Noksanlardan Yoksun İdi,
Ona Akıl Gözü ile Bakıldığında,
Selvi Ağacına Benziyordu,
O Tuba Ağacından Daha Güzeldir,
Onun Güzelliği Cennet Gibidir,
Bu Sultan Gökyüzüne Ulaştığında,
Vasıflarını Tarife Akıl Yetmiyor,
Agahi Onun Yapılış Tarihini.*

Gökyüzü Kasrının Sütunu Olarak Belirledi (Çev: Seyyed Shafiqullah Looqmani)

Kalta-Minor'un Orta Asya'nın en büyük ve en uzun minaresi olması gerekir. Tek renkli sırlı tuğlalardan kaplanmış olan minare İchan-Kala simgelerinden biridir. Sadece sırlı tuğladan minare süslenmemiş aynı onun gibi medresede de bitkisel motifteki en güzel çinilerle süslenmiştir.

SONUÇ

Türkistan coğrafyasının kültür ve medeniyet merkezi olan Özbekistan'ın nadide şehirlerinden biri de Hiva'dır. Hiva sadece sıradan bir yerleşim merkezi değil aynı zamanda Hanlık merkezi olup, birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Hiva Hanlığının başkenti olan Hiva'da farklı tarihlerde inşa edilmiş olan nadide eserler günümüzde aslına yakın bir şekilde varlığını korumaktadırlar. Hali hazırda Özbekistan sınırlarında bulunmakta olan Hiva İchan-Kaladaki mimari eserler aynı zamanda Türk Dünyası kültürüne ilişkin önemli bilgiler vermektedir.

Yadigâr Han soyundan olun İlbars Han tarafından 1512 yılında kurulan Hiva Hanlığı, 1920 yılında SSCB'nin işgali sonucu ortadan kaldırılmıştır. Hiva'da bulunan İchan-Kala günümüzde adeta açık hava müzesi gibi Orta Asya Türk Dünyası mimarisini ve Türk –İslam kültürünü sergilemektedir. Buram buram tarih kokan bu mekân “Devlet Tarihi ve Arkeoloji

Müzesi”ne dönüştürülmüştür. Hanlık döneminde kale içerisinde Han hanedanının yakınları, saray yöneticileri, soylular ve dünyanın dört bir tarafından medreselerde dini ve pozitif eğitim almak amacıyla gelen öğrenciler ikamet etmişlerdir. İchan-Kalada 54 adet mimari yapı ve 200’den fazla hanedan bulunmaktadır. Burada Hiva Hanları ve Han yöneticileri tarafından çok sayıda medrese inşa edilmiştir. O nedenle bazı kaynaklarda bu şehir medreseler şehri diye geçmektedir.

Türk Dünyasının eşi benzeri olmayan çok sayıda nadide eserleri bir arada toplayan İchan-Kala, Hiva’nın iç kısmında bulunmaktadır. Burası geçmişte atalarımız tarafından ustalıklı inşa edilmiş 54 eşsiz tarihi ve mimari eser; medrese, minareler, türbe, pek çok cami ve hiç bozulmamış dokusuyla yaşayan bir müze görünümü arz etmektedir. Orta Asya’nın merkezinde Kızıl Kumun ortasında adeta geçmişten günümüze kadar tarihi dokusunu kuruyan ve geçmişi orijinale yakın yansıtan tarihi bir şehir olan Hiva, özellikle Türk kültürü ve mimarisi açısından hafızaları diri tutan bir şehirdir. İchan-Kala Külliyesi, 1961 yılında müzeye dönüştürülmüştür. Müze koruma alanı 26 hektarı oluşturmaktadır. 1990 yılında İchan-Kala, UNESCO tarafından Dünya Mirası Listesi’ne alınmıştır. Hiva şehrinde, medrese, minareler, kervansaray, saray, hamam, pek çok cami ve saraylar bozulmamış dokusuyla tüm insanlığa hitap etmektedirler. Orta Asya’nın merkezinde adeta yaşayan bir tarih olan Hiva, özellikle Türk kültürü ve mimarisi açısından hafızaları diri tutan bir şehirdir. Çölün ortasında inşa edildiği için kum rengini tarihi yapılarda korumuştur. Hiva Hanları tarafından 400 yıl boyunca siyasi, ekonomik, ticaret ve kültürel alanlardaki bilgi ve ilgilerinin sonucunda inşa edilmiş olan ve kendine has mimari üslubu bulunan bu şaheserler Türk Dünyası mimarisi için çok önemli bilgi kaynaklarıdır. Zira tarihte bilim, ticaret, kültür-sanat merkezi olan Hiva, Türk Sanat Tarihinin ve mimarisinin en önemli örneklerini kendine özgü mimari anlayışıyla günümüze kadar taşıma başarısı göstermesi nedeniyle 2020 yılı Türk Dünyası Kültür Başkenti olarak seçilmiştir.

Tarihsel süreçte inşa edilmiş olan nadide sanat eserleri bozulmadan günümüze kadar koruyan Hiva ve diğer önemli kültür kentlerinin korunması ve bu sanat eserlerini gelecek nesillere bırakılması için birtakım önlemlerin alınması gerekmektedir. Bu çerçevede:

- Türk Dünyası Sosyal ve Kültürel Değerler Merkezi kurulmalıdır. Bu merkez altında ise Sanat tarihi, mimarlık, arkeoloji, geleneksel el sanatları gibi çeşitli araştırma bölümleri kurularak sosyo-kültürel değerlerin korunması çalışmaları desteklenmelidir.

-Özellikle üniversitelerde gerek akademisyen gerekse araştırmacıların faydalanabileceği değişim programları ile tarihi yapıların yerinde incelenmesine imkân tanıyan Türk Dünyası değişim programları düzenlenmelidir.

- Türk Dünyası coğrafyası içerisinde yer alan tüm tarihi ve kültürel yapıların tek bir yerde toplanmasını sağlayacak 3D tanıtım ve müfredat çalışmaları yapılarak Türk Cumhuriyetleri eğitim- öğretim müfredatlarında kültürel bağlara yer verilmelidir.

- Türk Dünyası Kültür- Sanat Ödülleri altında bir program ihdas edilerek bu alanda çalışan akademisyen ve araştırmacıların çalışmaları teşvik edilerek bir farkındalık oluşturulmalıdır.

EXTENDED ABSTRACT

The contribution of the Khiva region to Turkish architecture and culture, located within the borders of the Republic of Uzbekistan, which is in the center of Central Asia, is very important as it is known by literature studies and on-site investigations. The contributions of the Khanate of Khiva to the history, art, culture, and civilization of the Turkish World are better understood when we look at the architectural works that have survived to the present day. Hiva, which we can call an open-air museum from the Middle Ages, has been protecting its own history and civilization for 2500 years and was chosen as the Cultural Capital of the Turkish World in 2020. The architectural arrangement of many monumental buildings in Ichan-Kala side by side is so special that the same is not seen in other historical cities in Central Asia. Each building and street in the region has survived to the present day with the appearance of a medieval city, preserving its originality and splendor. The Khiva fortress is one of the oldest in the world. The Khans of Khiva and the scientists and craftsmen under the auspices of the Khans made significant contributions to the civilization created by humanity. Among them, the prominent rulers İlbars Han, Ebu'l Gazi Bahadır Han, Şir Gazi Han, Timur Gazi Han, Allah Kuli Bahadır Han and Muhammed Rahim Bahadır Han are the most famous. The works built during the period of these inns contain the rarest examples of Turkish-Islamic architecture that have survived to the present day. The life, culture, and art of the people living in this city are well understood from the magnificent works and madrasahs they left behind. Most of the madrasahs in İçan Kala, which played an

important role in the education of students from all over the world and the training of great scholars, have survived to the present day.

Hiva; It is the pearl of Khwarezm and a very important center of culture, science, and civilization for the Turkish World. Before the establishment of the Khiva Khanate of the walls of Ichan Kala, V.-VI. It is estimated that it was built in the centuries. Historical structures such as mosques, madrasahs, tombs, caravanserais, baths, and palaces here are decorated with tiles, one of the most important materials of Turkish-Islamic architecture. There are 54 structures in Ichan Kala that have survived to the present day. The largest mosque here is the Hazrat Pehlevan Mosque. XIV in Khiva. The oldest architectural work belonging to the 19th century is Said Alaeddin Tomb. Other important structures in Ichan Kala are Han Masjid, Cuma Masjid, Karayüz and Atamurad Kusbegi Masjid, Muhammed Rahim Han (Firuz) Madrasa, Muhammed Âmin Han Madrasa and Tower, Allakulu Han Palace “Stone Courtyard”, Allakulu Han Caravanserai and Timi (Grand Bazaar), Seyyit Aladdin Makberi, Arab Han, Kutluğ Murad İnak, İslam Hoca Madrasa and Minaret, Şir Gazi Han Madrasa, Üç Evliya Tomb and four entrance gates of the castle. The aforementioned works were built by the inns and high-level officials in the Khanate since the establishment of the Khiva Khanate. Since the establishment of the Khanate, people still continue to live in the places in Ichan Kala (dynasties), and they ensure that the Turkish culture reaches the next generations in its original form.

KAYNAKÇA

- Barthold, W. and Brill M.L. (1986), “Khiwa”, El, C.4.
- Deneke, B. (1988), “Batı Türkistan’da Oymalı Birkaç Abide”, Terc. A.O. Uysal, *Vakıflar Dergisi*, S.20, Ankara.
- Durdiyeva, G. (2014), *Hiva Shahridagi “İchan Qala” Muzey Qoriqxonasiidagi Tarixiy Obidalar Boyicha Malumotlar*, Khorezm.
- Eshov, B. (2012), *Özbekiston Davlatchiligi va Boshqaruvi Tarixi*, Toshkent: Yangi Asr Avlodi,
- Eurasia.travel (2022), “İchan-Qala”, <http://eurasia.travel/uzbekistan/cities/khorezm/khiva/ichan-qala/>, (Erişim Tarihi 03.11.2022).

- Geografiya.uz (2018), “O‘zbekistonning tarixiy bayroqlari”, <http://geografiya.uz/bilasizmi/11872-ozbekistonning-tarixiy-bayroqlari.html>, (Erişim tarihi 21.09.2021).
- Gündoğdu A. (1995), *Hiva Hanlığı Tarihi: Yedigâr Sibaniler Devri 1512-1740*, Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanamıs Doktora Tezi, Ankara.
- İshquvatov, V.T. (2014), “Qo‘ng‘irot İnoqlari Hukumronligi Davrida Xiva Xonligining Ichki va Tashqi Siyosati”, *Nizomiy Nomidagi Toshkent Davlat Pedagogika Universiteti, Tarix Fakulteti*, Toshkent: Bitiruv malakaviy ishi.
- Khivamuseum.uz 2015-2022, “Muhammad Aminxon Minorasi”, <https://khivamuseum.uz/uz/muhammad-aminxon-minorasi>, (21.11.2021).
- Khivamuseum.uz 2015-2022, “Polvon Darvoza”, <https://khivamuseum.uz/en/polvon-darvoza-1804-1806>, (Erişim Tarihi 21.11.2021).
- Khivamuseum.uz 2015-2022, “Sherg‘ozixon madrasasi”, <https://khivamuseum.uz/uz/shergozixon-madrasasi>, (Erişim Tarihi 12.11.2021).
- Khivamuseum.uz 2015-2022, “Tosh Darvoza”, <https://khivamuseum.uz/en/tosh-darvoza-30-40th-19th-century-1873-0>, (Erişim Tarihi 21.11.2021).
- Meros.uz, “Arab Muhammadxon madrasasi”, <https://meros.uz/object/arab-muhammadxon-madrasasi>, (Erişim Tarihi 12.11.2021).
- Meros.uz, “İslom Xo‘ja madrasasi”, <https://meros.uz/object/islom-xo039ja-madrasasi>, (Erişim Tarihi 12.11.2021).
- Meros.uz, “Oq masjid”, <https://meros.uz/object/oq-masjid>, (Erişim Tarihi 23.11.2021).
- Meros.uz, “Полвон Дарвоза”, <https://meros.uz/uzc/object/polvon-darvoza>, (Erişim Tarihi 23.11.2021).
- Morgan, E. Delmar, Coote, C.H. and Franklin, B. (1990), “Early Voyages and Travels to Russia and Persia by Anthony Jenkinson and Other Englishmen: With Some Account of The First İntercourse of The English With Russia and Central Asia By way of The Caspian Sea”, Vol I, Ed: Taylor & Francis LTD, New York: Wook.
- O‘zbek Xalqining Kelib Chiqishi, İlmiy-Metodologik Yondashuvlar, Etnogenetik va Etnik Tarix Mavzusidagi Respublika İlmiy-Nazariy Materiallari, Tashkent 2004.
- Özaydın, A. (1997), “Hiva”, İslam Ansiklopedisi, C.16, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları,.

- Polat, E. (2019), *Özbekistan Hiva Şehri “İchan-Kala” Mimari Anıtları*, Basılmamış Doktora tezi, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Rahimov, Babadjanov B. (2015), *O'zbekiston obidalarındaki bitiklar: Xiva*, Uzbekistan Tunday.
- Repost.uz (2022), “Термиты угрожают более чем 30 историческим памятникам музея «Ичан-Кала»”, <https://repost.uz/termity-vi-chet-poputali>, (Erişim Tarihi 03.11.2022).
- Saray, M. (1993), *Özbek Türkleri Tarihi*, İstanbul: Nesil Yayıncılık.
- Saray, M. (2002), “*Hiva Hanlığı*”, *İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, C.8.
- Silkadov.com (2021) “Стены Ичан-Кала в Хиве”, <https://silkadv.com/ru/node/3325>, (Erişim Tarihi 21.09.2021).
- Şeşen, R. (1985), *İslam Coğrafyalarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Turan, H. (2008), *Yeniçağ İslam Sanatı Ders Notları*, Avrasya’nın Sekiz Astı, Çengezoğulları, İstanbul: Ötüken Yayınları,
- Uztrips.com, “İchan-Qala”, <https://www.uztrips.com/en/sights/ichan-qala>, (Erişim Tarihi 03.11.2022).
- Vambéry, A. (2013), *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, Çev. Abdurrahman Samipaşazade, Ankara: Arminius Vambéry Kitabevi.
- Vasiliyev, D.D. (1994), *Orta Asya’dan Anadolu’ya Şehir ve İnsan*, Ankara: TDBB.
- Vladimirovich, K. A. (2018), *Politika Rossii v otnoshenii Xivinskogo Xanstva v nachale XVIII-vtoroy polovine XIX v.*, Yekaterinburg.
- Xorazmiy.uz “Хива (Ичан-Калъа харитаси)”, <http://xorazmiy.uz/uz/pages/view/572> (Erişim Tarihi 03.11.2022).
- Yuri, B. (2003), *An Historical Atlas of Central Asia*, Brill Akamich Publishers, Boston.
- Абдурасулов, А. (1997), “Хива” Тошкент: Узбекистон.
- Б. Ахмедов Историко-географическая литература Булатова, В., И. Ноткин (1965) Архитектурные памятники Хивы. Тошкент: Государственный Историко-архитектурный музей заповедник

- Булатова, В.А. и И.И.Ноткин (1963), Архитектурные Памятники Хивы, Ташкент: Государственный Историко-архитектурный музей заповедник.
- Гулямов, Я.Г. (1957), История орошения Хорезма. Ташкент: Государственный Историко-архитектурный музей заповедник.
- Мамьковская, Л. (1978), В.А.Булатова, Памятники Зодчества Хорезма, Ташкент: Государственный Историко-архитектурный музей заповедник.
- Маньковская, Л. (1982), “Хива”, Ташкент: Государственный Историко-архитектурный музей заповедник.
- Пугаченкова, Г. А. (1976), Термиз-Шахрисабз-Хива, Москва.
- Худайберганов, К. (2012), Хива Дунёдаги Энг Кухна Кала, Тошкент: Государственный Историко-архитектурный музей заповедник.

SOVYET SİSTEMİ SONRASI KIRGIZİSTAN'DA SINIR SORUNU: MUHTEMEL ÇÖZÜM ÖNERİLERİ

Mehmet YÜCE* 

Cholpon KAMBAROVA** 

ÖZET

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği (SSCB)'nin çöküşü sonrasında yeni bağımsız devletlerin oluşmasıyla, uluslararası ilişkiler sisteminde yeni bir dönem başlamıştır. SSCB'nin dağılmasıyla birlikte birçok özerk cumhuriyet bağımsızlığını kazanmaya başlamıştır. Bu kaotik ortamda oluşan yeni durum beraberinde bir takım sorunları da getirmiştir. Bu sorunların başında sınır sorunu yer almaktadır. Bilindiği üzere Sovyetler Birliği'ndeki özerk cumhuriyetler arasındaki sınırlar suni bir şekilde ve sorunlu bir alan yaratılarak oluşturulmuştur. Kanımızca kasıtlı olarak oluşturan bu yapının doğurduğu sorunları çözüme kavuşturulması ancak Rusya'nın inisiyatifi ile mümkündür. Sovyet sonrası dönemde yeni ortaya çıkan devletler başlangıçta dönüşüm sürecinin doğurduğu sorunlar dolayısıyla sınır soruna pek eğilmez iken, ilerleyen zamanlar sınır sorunu önem kazanmaya başlayarak anlaşmazlık konusu olmaya başlamıştır. Mesela demografik yapı dolayısıyla bazı ülkeler diğer ülkenin sınırları içinde yer alan bölgeler (anklav)¹ üzerinde hak talep etmeye başladılar. Bağımsızlık sonrası, yeni devletlerarasında sınırları netleştirmeye yönelik antlaşmalar hazırlanmış ve tartışmalı bölgeler üzerinde müzakerelere başlatılmıştır. Bu sürecin yürütülmesinde Sovyet döneminde hazırlanan idari-bölgesel bölünmeye ilişkin belgeleri temel alınmıştır. SSCB döneminde yapılan bu bölünme bölgenin gerçekleri ile örtüşmediği için istenen anlaşma sağlanamamıştır. Bu nedenle günümüzde Orta Asya'daki Cumhuriyetler arasındaki sınır sorunu, bölge devletleri arasındaki ilişkilerin yürütülmesinde kritik bir öneme sahiptir. Bunun nedeni, Sovyet döneminde özerk cumhuriyetleri arasındaki sınırların belirlenmesinde ilgili devletlerinin onayının almamış olması ve sınırların net bir şekilde belirlenmemiş olmasıdır. Bu durum Kırgızistan'ın da komşu devletler ile ilişkilerini olumsuz yönde etkilemektedir. Uzun süredir devam eden sınır sorunlarının çözüm süreci, Kırgızistan ile diğer sınır devletleri arasındaki ilişkilerin artmasıyla birlikte çıkan gerilimler, özellikle sınır bölgesine yakın yaşayan etnik gruplar arasında kara ve su sorununun şiddetlenerek çatışmaların artmasına yol açmaktadır.

Anahtar kelime: Sınır Sorunu, Toprak-Su Tartışması, Sınır Güvenliği, Ankлав, Komşuluk İlişkiler, Kırgızistan – Tacikistan Sınırı, Fergana Vadisi, Orta Asya

Jel Sınıflandırma Kodu: A10, D74, I28, N4, P46.

* Doktora Öğrencisi, Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, chopakam0707@gmail.com.

** Prof. Dr. Bursa Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü, Mali Hukuk Anabilim Dalı, myuce@uludag.edu.tr.

¹ Ankлав kavramının ilk geçtiği uluslararası belge 1526 tarihli Madrid Antlaşması'dır. Ankлав kavramı diplomasi diline dönemin lingua francası olan Fransızca'dan girmiştir. Bu sözcük hemen hemen tüm Hint-Avrupa dillerinde kullanılmaktadır. Almanca'da "Enklave", İtalyanca ve İspanyolca'da "enclave"; Rusça'da "anklav" (анклав) denilmektedir. Dolayısıyla siyasi coğrafyada, tamamen başka bir ülkenin sınırları dahilinde yer alan yabancı toprak parçasına ankлав toprak (a territory belonging to one country that is enclosed within the territory of another) denilmektedir. Eksklav ise, siyasi olarak bağlı olduğu ülkeye coğrafi açıdan bağlı olmayan, bu bölge ile arasında başka bir yabancı ülke/ülkeler bulunan toprak parçası (a territory legally attached to another territory with which it is not physically contiguous) olarak tanımlanmaktadır. (Ayrıntılı Bilgi için Bkz; Demir, 2017: 101).

BORDER PROBLEMS IN KYRGYZSTAN AFTER THE SOVIET SYSTEM: POSSIBLE SOLUTIONS

ABSTRACT

With the formation of newly independent states after the collapse of the Union of Soviet Socialist Republics (USSR), a new era began in the international relations system. With the disintegration of the USSR, many autonomous republics began to gain their independence. The new situation in this chaotic environment has brought some problems with it. At the beginning of these problems is the border problem. As it is known, the borders between the autonomous republics in the Soviet Union were created artificially and by creating a problematic area. In our opinion, it is only possible to solve the problems caused by this structure, which was deliberately created, with the initiative of Russia. While the newly emerging states in the post-Soviet period did not initially focus on the border problem due to the problems caused by the transformation process, the border issue started to gain importance and became a subject of disagreement in the future. For example, due to the demographic structure, some countries started to claim rights on the regions (enclaves) within the borders of the other country. After independence, treaties were prepared to clarify the borders between the new states, and negotiations were started on the disputed regions. In the execution of this process, documents on the administrative-territorial division prepared during the Soviet period were taken as a basis. Since this division made during the USSR period did not coincide with the realities of the region, the desired agreement could not be achieved.

Keywords: *Border Issue, Land-Water Debate, Border Security, Enclave, Neighborhood Relations, Kyrgyzstan-Tajikistan Border, Fergana Valley, Central Asia*

Jel Classification Codes: *A10, D74, I28, N4, P46.*

GİRİŞ

Egemen bir devletin temel ilkelerinden biri, bölgelerin güvenliğini sağlamak ve korumaktır. Kırgızistan'ın sınırlarının net bir şekilde belirlenmemiş olması, Kırgızistan ile komşu ülkeler arasında sınır çatışmalarının ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Kırgızistan neredeyse tüm komşu ülkelerle sınır meselesi bulunmasına rağmen özellikle bu konuda en fazla sorun yaşadığı ülke Tacikistan olmuştur. Özellikle 2021 yılının Nisan ayının son günlerinde Tacikistan tarafından Kırgızistan'ın Batken bölgesinde sınıra yakın olan Golovnoy su tesisi ve etrafındaki Aksay, Maksat, Törtköçö gibi köylere askeri saldırı düzenlenmiştir. Bu sınır çatışmasında sonuçta iki ülkenin de sınıra yakın yaşayan halk büyük kayıplar yaşamıştır. Resmi kaynaklara göre Kırgızistan tarafından 36 ölü ve 180'den fazla yaralı; Tacikistan tarafından ise 19 ölü ve 90 civarında yaralı olduğu belirtilmiştir. Tam bu çatışma sona ermişken 15-16 Eylül 2022 tarihinde Özbekistan Semerkant'ta yapılan Şangay İşbirliği Örgütü'nün Zirvesi esnasında bu çatışma yeniden başlamış ve çok sayıda can kaybı olmuştur. Her ne kadar bu çatışmaları sona erdirecek bazı adımlar atılmışsa da söz konusu sorun çözülmediği sürece yeniden başlaması sürpriz olmayacaktır.

Orta Asya'da sınırlardaki belirsizlik (determinatsiya) sorunu, bölgedeki tüm devletleri de etkilemektedir. Sadece Kırgızistan ve Tacikistan arasındaki sınır sorunu olmaktan öte

bölgesel olarak Orta Asya güvenliği konusunda da tehlike oluşturmaktadır. Kırgızistan'ın dış politikasında Kırgız-Tacik ve Kırgız-Özbek bölgelerinde devlet sınırlarının belirsizliği hala da “kırmızı hat” olarak varlığını sürdürmektedir. Hâlihazırda çözülmemiş sınırlar ve bölgesel alanlar her zaman Orta Asya cumhuriyetleri arasında anlaşmazlıkların temel kaynakları arasında yer almaktadır. Özellikle de Fergana Vadisi'nde devlet sınırlarının tanımlanmasındaki eksiklikler, son yıllarda sınır bölgelerinde meydana gelen büyük olaylara ve trajedilere yol açmaktadır. Bu da sınır sorunların incelenmesi ve çözüme kavuşması Orta Asya devletlerinin güvenliği ve bekası açısından ne kadar önemli olduğunu göstermektedir.

1. KIRGIZİSTAN'IN JEOPOLİTİK DURUMU VE SINIR SORUNLARI

1.1. Kırgızistan'ın Jeopolitik Yapısı

Jeopolitik disiplinin babası sayılan R. Kjellen “*mekân içinde, tabiat kanunları ve insan davranışları açısından bir devletin ilmî bakımından araştırılmasıdır*” demiştir (İlhan, 1989, 14). Kısaca, jeopolitik, topraklar ve üzerinde yaşayan insanlar üzerinde kontrol sağlayabilmek için yürütülen rekabet ya da mücadele ile ilgili her şeyi bildirir (Lacoste, 2008: 8). İktidar ve toprak jeopolitiğin temel terimlerindendir (Lacoste, 2008: 10).

Jeopolitik, sınırı ve unsurları açısından günümüze kadar dikkate değer gelişmeler geçirmiş ve ilgi alanı daha da genişlemiştir. Suat İlhan (2004: 36) jeopolitiği, “belirli bir siyaset belirlemek amacıyla, değişen ve değişmeyen jeopolitik unsurları dikkate alarak bir ulusun veya bir bölgenin güç değerlendirmesini yapan, bölgedeki güçleri inceleyen bir bilimdir” diye tanımlamaktadır. Jeopolitiğin küçük devletler bakımından önemini şu ifade açıklar: Stratejik sınırlarda yer alan devletler, tehdit altındaki devletlerdir.

Günümüzde genel olarak bir bölge, özel olarak bir devlet üzerinde jeopolitik etki kurma çabasını sürdüren güçler artık bölüşülmüş topraklar için mücadele etmektedir. Dolayısıyla jeopolitikte, devletleri yöneten liderlerin ya da siyasi grupların (partilerin) fikirleri ve bu fikirlere ulaşmak için benimsenen stratejileri büyük öneme sahiptir (Lacoste, 2008: 9). Dolayısıyla uluslararası alanda söz sahibi olan büyük güçlerin yöneticilerinin söylemleri jeopolitik araştırmaların önemli nesnelerinden biridir.

Bir devletin veya bölgenin jeopolitik konumunu saptamak için yalnız ulusal siyasi güçler arasındaki iktidar ilişkilerini analiz etmek yeterli değildir. Aynı zamanda komşu

devletlerle ve dış güçlerle (Lacoste, 2008:12) başka bir deyişle uluslararası ve bölgesel güçlerle ilişkilerini de dikkate almak gerekmektedir.

Kırgızistan, Çin, Rusya, Kazakistan, Özbekistan ve Tacikistan'a coğrafi yakınlıklarından dolayı bu ülkelerle uzun dönemden beri siyasi, ekonomik ve güvenlik alanında sıkı ilişkileri bulunmaktadır. Belirtilmesi gereken önemli husus şimdiye kadar Rusya ve Çin, Orta Asya bölgesi üzerinde ekonomik çıkarları yüzünden birbirine rakip olarak büyük çatışmaya girmemişlerdir. Bu çalışmada jeopolitik bağlamda Rusya ve Çin'in Orta Asya politikalarından yola çıkarak Kırgızistan'ın konumu saptamaktır. Sözü geçen bu bölgesel güçler, Orta Asya devletleri bağımsızlıklarını kazandıktan sonra, bölgeye yönelik konjontürel gelişmelere göre farklı politikalar izlemişlerdir. O nedenle çalışmada bu güçlerin konjontürel göre değişiklik gösteren dış politikalarını jeopolitik bağlamda ele alınacaktır. Çalışma nitel araştırmadır, sonuca ulaşmak için betimleme ve karşılaştırmalı tarih yöntemi kullanılmıştır. İlk olarak, Kırgızistan, Çin'in Bölgeye yönelik yatırımları ve yeni projeleri içinde yer almaktadır. Bu çerçevede 2013 yılında gelişen, Çin Halk Cumhuriyeti'nin günümüzün en ilgi çekici projelerinden biri olan "Bir Kuşak, Bir Yol" projesinin bir parçası olarak "Çin-Kırgızistan-Özbekistan Demir Yolu" inşası Kırgızistan'ın gelişmesi için katkı sağlayacağı beklenmektedir. Bu proje, hali hazırda oldukça tartışılan Orta Koridora entegre edilmesi halinde Çin-Avrupa ulaşım yolu kısalttığı için hem zaman hem de maliyet tasarrufu sağlayacak, diğer yandan da Doğu Türkistan bölgesinin güvenliği bakımından önemli bir alan oluşturacağı için Çin için hayati bir önem taşımaktadır. İkinci olarak, Kırgızistan, Rusya ile de iyi ilişkilerde dengeli bir politika izlemektedir. Çünkü Kırgızistan, sınırdaş, yan komşusu olan devasa Çin'i dengelemek ancak çok yönlü dış politika izlemekle mümkündür. Günümüzde Batı dünyası ile çatışma halinde olan Rusya, Kırgızistan için ciddi tehdit oluşturmamaktadır. Lakin oldukça kalabalık nüfusa sahip olan ve hemen yanı başında yer alan Çin, Kırgızistan için demografik açıdan ciddi bir tehdit oluşturabilecektir. Özellikle Çin'in Tacikistan'da açtığı askeri üs dolaylı bir şekilde Kırgızistan'ı tehdit etmektedir. Zira sınır konusunda Tacikistan ile sorun yaşayan Kırgızistan karşında Çin konumladığı bu üs nedeniyle Tacikistan'ın yanında yer alması bölgesel denge açısından bir tehdit oluşturmaktadır.

Kırgız Cumhuriyeti, SSCB'nin dağılmasıyla 31 Ağustos 1991'de bağımsızlığını kazanmıştır. Coğrafi konum bakımından Kırgızistan denizlerden uzakta, Avrasya kıtasının merkezinde bulunan bir ülkedir. Kuzeyden güneye doğru 453,9 kilometre, batıdan doğuya

doğru 925 kilometre, yüzölçümü ise 198,5 bin kilometre karedir ve yaklaşık olarak Portekiz, Hollanda, Belçika, İsviçre topraklarının toplamına eşittir (Süyünbaev, 2004: 12). Bununla birlikte Kırgızistan Orta Asya topraklarının % 5’ni, nüfusu bölge halkının % 9’ nu, Gayrisafi Yurtiçi Hasılası bölge devletlerinkinin toplamının % 6,5’ni oluşturmaktadır. Ülke topraklarının % 4,2’sinde ormanlar, % 4,4’ünde sular bulunmaktadır. Kırgızistan’ın komşu ülkelerle sınırı 3878 kilometredir ve Çin ile – 858 km, Kazakistan ile – 1051 km, Tacikistan ile 870 km ve Özbekistan ile – 1099 kilometredir (Süyünbaev, 2004: 12).

Kırgızistan Tyan Şan dağlarının batısında yer almakta ve bu dağ sisteminin doğusunun büyük bir kısmında ise dünyanın ikinci ekonomisi ve bir milyardan fazla nüfusa sahip Çin bulunmaktadır. Ülkede ortalama rakım 2750 metredir. Bununla birlikte toprağının % 94,2’si deniz seviyesinden 1000 metre yüksekliğin üzerindedir (Süyünbaev, 2004: 13). Başka bir deyişle bu coğrafik durum Kırgızistan’ın dağlık bir ülke olduğunu kanıtlamaktadır. Eski dönemlerde dağlarla çevrilmiş olan ülkeler düşmanlar tarafından yapılabilecek saldırılara zorluklar yarattığı için güvenlik bakımından avantajlı ülkeler olmuşlardır. Ama yaşadığımız XXI. yüzyılda artık dünya tamamen değişmiştir. Bununla birlikte öncelikler de değişmiş ve yeni şartlar ortaya çıkmıştır. Günümüzde, dağlık ülke olmanın bazı avantajları bulunmakla birlikte ciddi dezavantajlara da neden olmaktadır. Kırgızistan gibi askerî ve ekonomik kapasitesi zayıf ülke için, ulaşılması zor olan dağlar, bölgede devletin kontrolü açısından ciddi sakıncalar doğurmaktadır.

Kırgızistan’ın jeopolitik durumu ve dağlık yapısı sınır güvenliği açısından güvenlik zafiyeti oluşturmaktadır. Özellikle, dağlık sınır bölgeler, güvenlik güçleri tarafında yeterince korunmamaktadır. Bu durum ise sınırlarda yasa dışı insan ve mal kaçakçılığına neden olabilmektedir. Hata bu güvenlik boşluğu bazen ekstremist güçlerinin geçişine ve silah kaçakçılığına uygun bir ortam oluşturmaktadır. 1999’da Batken bölgesinde, Özbekistan İslam Harekatı mensup olan silahlı militanların Tacikistan’dan Kırgızistan toprakları üzerinden Özbekistan’a geçiş yapmak istemesinden dolayı ortaya çıkan silahlı çatışma buna iyi bir örnek oluşturmaktadır. Bu olay Kırgızistan askerî kapasitesinin ne kadar düşük olduğunu göstermiş ve devleti güvenlik konusunda yeni tedbirler almaya sevk etmiştir. Ancak bu da yeterli olmamıştır. Zira Kırgızistan ekonomik durumu ve askeri alt yapısı ülkenin yeteri düzeyde önlem almasına olanak vermemiştir. Bu da, Kırgızistan’ın güvenlik sorunlarını çözmek hususunda Kolektif Güvenlik Anlaşması Örgütü (KGAÖ), Şanghay İşbirliği Örgütü (SİÖ)

gibi örgütlerin yanında Rusya, ABD, Çin gibi güvenliği sağlayabilecek, askerî kapasitesi güçlü devletlerle işbirliği içine girmesini zorunlu hale getirmiştir. Günümüzde, Kırgızistan'ın söz konusu devletlerle yakın ilişki kurmaya çalışmasının ana nedenlerden biri de güvenlik boşluğunu bu ülkelerle yapacağı işbirliği yoluyla doldurması talebinden kaynaklanmaktadır.

Kırgızistan'ın sahip olduğu dağların diğer bir dezavantajı da ülkeyi dış dünyadan izole ederek jeoekonomik bakımdan zayıflatmasıdır. M. Süyünbaev'in ifadesiyle: "Dağlar sadece dış dünyayla değil, aynı zamanda kendi toprağı içinde bulunan yerleşim merkezlerinin aralarındaki ulaşım ve iletişimi de zorlaştırmaktadır. Bu ise ülke içi bölgelerin yönetiminin efektifliğini azaltmaktadır. Nasıl ki, Orta Çağ Avrupa'sını feodalların bölünmüşlüğü ülkeyi geriye sürüklemişse, çağdaş Kırgızistan'ı da coğrafi bölünmüşlük o şekilde geriye sürüklemektedir. Böylece izolasyon, dezintegrasyona ve gerilemeye sebep olmaktadır. Çünkü Kırgızistan günümüzde güney ve kuzey bölgelerini birleştiren yalnızca tek bir ulaşım yoluna sahiptir. Sonuç olarak nasıl ki feodal Avrupa'nın XIX. yüzyılda siyasi bölünmüşlüğü yenmesi gerektiyse, aynı şekilde XXI. yüzyılda da Kırgızistan'ın jeopolitik bakımdan bölünmüşlüğü yenmesi gerekmektedir" (Süyünbaev, 2004: 15).

Jeopolitikte önemli olan sınır konusuna gelirse Kırgızistan'ın kuzeyinde siyasi alanda dostça davranan Kazakistan, güneyinde tam istikrar içinde bulunmayan Tacikistan, Afganistan, Kaşmir ve Sincan, doğusunda ise önemli askeri ve demografik potansiyele sahip olan Çin ve batısında kalabalık insan faktörüne sahip Özbekistan bulunmaktadır. Saydığımız devletler dolaylı ya da dolaysız olarak Kırgızistan'ı önemli ölçüde etkilemektedir. Bazı komşuları ile ilişkilerinde toprak anlaşmazlığı, mal mübadelesinin azaltılması, sınır bölgesindeki yerel halk arasında çatışma gibi bir takım problemler yer almaktadır.

Kırgızistan, toplumda ciddi tepki doğurmasına rağmen komşuları Kazakistan ve Çin ile anlaşarak ve bu ülkelerle olan sınırları net olarak belirlemiştir. Özellikle Çin ile sınırlar belirlenirken Üzöngü-Kuuş'un Çin'e gitmesi 17 Mart 2002 yılında meydana gelen Aksı olayına sebep olmuştur. Akaev'in hükümeti Üzöngü-Kuuş'un Çin'e gitmesine karşı çıkan milletvekili Beknazarov'u, geçmişte görevini kötüye kullandığı bahanesiyle hapisce attığında Aksı halkı onun serbest bırakılmasını talep ederek Üzöngü-Kuuş'un Çin'e verilmesine karşı miting düzenlemişlerdir. Polis ile halk arasındaki çatışmadan dolayı 6 kişi vefat etmiştir (Kırgız Cumhuriyeti'nin Kamusal Televizyon ve Radyo Kanalı-KTRK, 2012). Bu durum

toplumsal tepkiye neden olmuş ve 2005 yılında Akaev'in görevinden ayrılmasının ana sebeplerinin biri de Aksı olayı teşkil etmiştir (Jeenbekov, 2012:23).

Kırgızistan'ın siyasi bir bedel ödemesine rağmen Çin ve Kazakistan ile sınır probleminin çözümlenmiş olması olumlu bir gelişmelerden biri olmuştur. Özbekistan'da Şevket Mirzoyoyev'in iktidara gelmesiyle halefi Kerimov'un aksine sınır sorununa barışçıl bir şekilde yaklaşması iki ülke arasındaki sınır meselesinin çözümlenmesinde önemli mesafe alınmıştır. Ancak Kırgızistan'ın Tacikistan ile sınır sorunu hala çözememiş olması önemli sorunlara neden olmaktadır. Sınır konusundaki belirsizlikler devletlerarasında sık sık gerginliğe neden olabilmektedir.

Kırgızistan için sınırların belirlenmesinde problem yaşanan kardeş komşu ülke olan Özbekistan ile günümüzde Kırgızistan Milli Güvenlik Devlet Komitesi Başkanı General Kamçibek Taşiyev, Özbekistan ile sınır sorununun çözüme kavuşturulduğunu açıklamıştır. Taşiyev, Başbakanlık binasında düzenlediği basın toplantısında, 23-25 Mart 2021 tarihinde Özbekistan'ın başkenti Taşkent'te yapılan sınır konulu müzakerelere ilişkin bilgi verdi. Sınır sorunlarından sorumlu olan ve hükümetler arası heyete başkanlık eden Taşiyev, "Kırgızistan ile Özbekistan arasındaki sınır sorunu yüzde 100 çözüme kavuşturuldu" dedi. İki ülke arasında "tartışmalı sınır" konusunun gündemden çıkarıldığını vurgulayan Taşiyev, bundan böyle resmi açıklamalarda, tartışmalı sınır noktasında olası bir olayın yaşandığına ilişkin ifadelerle yer verilmeyeceğini, olayın Özbek tarafında veya Kırgız tarafında yaşandığı şeklinde verileceğini kaydetti.

İki ülke arasındaki arazi değişimine ilişkin Kamçibek Taşiyev'in verdiği bilgilere göre Kırgız Özbek sınırda yer alan Orto-Tokoy Barajı Kırgız tarafına geçti. Yaklaşık 800 hektarlık arazi üzerinde bulunan bu barajın suyunun yüzde 95'ini Özbek tarafı kullanmaya devam edecek. Kırgız vatandaşlarının baraja girişi açık olacak. Böylece, Orto Tokoy Barajı karşılığında toplam 477 hektar arazi Kırgız tarafına geçti. Ayrıca Gavasay adlı sınır noktası karşılığında 8 bin hektarlık arazi ve (sınırdaki 4 ilçeye telefon, radyo, televizyon ve uydu hizmeti veren) 35 hektarlık arazi üzerindeki Ungar Tepesi Kırgız tarafına geçti." Taşiyev, Kırgızistan'da Özbekistan'a ait Soh adlı yerleşim birimine vatandaşların ve araçların giriş ve çıkışlarının kolaylaştırıldığını, Özbekistan'da Kırgızistan'a ait Barak adlı yerleşim biriminin de 2017 yılında aynı ölçümdeki arazi karşılığında karşı tarafa verildiğini hatırlatmaktadır (<https://www.trthaber.com...>, 26.03.2021).

Geçmişe baktığımız zaman 1999 yılında Kırgızistan ve Özbekistan'ın Fergana vadisindeki sınır problemi, iki devlet arasındaki gerginliğe neden olmuş ve bu durum tavsip edilmeyen bazı sorunlar yaşanmasına neden olmuştur. Bilim adamlarının çoğunluğu, yaklaşık 70 yıl önce Sovyetler Birliği'nin 1924-1936 yılları arasında o günkü koşullara göre belirlemiş olan politik görüş eksenli sınırları, bağımsızlık sonrası ülkeler arasında ciddi problemler kaynak teşkil etmiştir. Orta Asya coğrafyasında önemli bir yere sahip Fergana vadisi, XIX. yüzyılın ortalarında Rusya tarafından ele geçirilmiştir. Bu vadi 1924-1936 yılları arasında Kırgız, Özbek ve Tacik Sovyet Sosyalist devletleri arasında sınırlar belirlenerek bölünmüştür. Bilim adamlarının çoğunluğu tarafından, bu üç devletin Sovyetler Birliği'nin kurucularının “böl ve yönet” politikasının bir sonucu olarak tesadüfen ortaya çıkan devletler olduğu ileri sürülmektedir. Bu karşın bazı bilim adamları bu görüşlere katılmayıp yeni devletler arasındaki çatışmaların önceleri de olagelmış kabileler ve etnikler arasındaki çatışmaların devamı olduğunu söylemektedir. Megoran, Fergana vadisinin sınırları belirlenirken, harita çizenlerin bir gün bu sınırların egemen devletleri böleceğini düşünmelerinin gerçeğe yakın olmadığını, aksine ulusal duyguların tamamen giderilmesi taraftarları olduklarını ileri sürmektedir. Çünkü Sovyet Birliği gaz, sulama, transpor sistemlerini üye devletlerarasında birbirlerine bağımlı olarak kurmuştur. Sınır belirleme komisyonu 1920 ve 1950'lerde değişik sınırları gösteren değişik haritaları bırakarak işini tamamlamamışlardır.

Fakat Sovyetler Birliğinin belirlediği sınırların etkileri SSCB'nin yıkılmasıyla birlikte hemen hissedilmemiştir. Ancak 1999 yılından itibaren durum değişmeye başlamıştır. Çünkü 1998'in ikinci yarısında Özbekistan, sınırları üzerinde kontrolü güçlendirmeye başlamıştır. Üstelik Fergana sınırlarında 2 metre yükseklikte dikenli teller koymuş ve mayınlar yerleştirmiştir. Bu faaliyetler Özbekistan'ın Kırgızistan'a ait 10 bin hektardan fazla yeri kendi toprağına kattığı iddialarına neden olmuştur. Bununla birlikte iki ülke arasında doğal kaynakların kullanımı konusunda da anlaşmazlıklar ortaya çıkmıştır. Diğer taraftan Kırgızistan'ın Özbekistan'a gaz bağımlılığı söz konusu olmuştur. Özbekistan kış aylarında Kırgız hükümeti gaz parasını ödeyemediğinde gazı kapakları kapatılmıştır. Bu da iki ülke arasında gerginliğe sebep olmuştur. Günümüzde iktidar Caparov döneminde iki ülke arasındaki gaz problemi çözüme kavuşulmuştur.

Kırgızistan'ın Özbekistan'a gaz bağımlılığı bulunmaktadır. Özbekistan'ın ise tarım sektöründe, özellikle pamuk yetiştirmede Kırgızistan'dan doğan akarsulara ihtiyacı

bulunmaktadır. Fakat Özbekistan, kendisinin Kırgızistan'a karşı kullandığı gaz ile manipüle etme gibi engellerle karşılaşmadan Kırgızistan sularını rahatça kullanmaktadır. Bundan başka Özbekistan'ın kendisini bir zamanlar bütün bölgeyi yöneten Timur'un kurduğu devletin mirasçısı olarak görmesi ve bunun bir sonucu olarak bölgede lider olma arzusu diğer komşu devletleri rahatsız etmektedir. Özbekistan Orta Asya devletlerinin hepsi ile sınırdaş olan ve onların hepsinde azınlık bulunduran bir devlettir.

Kazakistan'ın güney bölgesindeki su ve elektrik yetersizliği bu devlet için Kırgızistan'ın önemini arttırmaktadır. SSCB dağıldıktan sonra Kırgızistan'ın komşu devletlerarasında daha az problem yaşadığı devlet Kazakistan'dır. Zaman zaman meydana gelen su ve gümrüğü kapatma gibi meselelere rağmen Kırgızistan ile Kazakistan arasında dostça ilişkiler devam etmektedir.

Tacikistan'ın Kırgızistan gibi dağlık ülke olmasının ve Özbekistan ve Afganistan ile sınır bulundurmasının Duşanbe açısından dezavantaj oluşturmaktadır (Suyunbaev, 2004:14). Tacikistan, Kırgızistan'ın güney bölgeleriyle ticari-ekonomik ilişkileri uzun zamandan beri süregelmektedir. Ancak Tacikistan sınırlarını yeterince güven altına alamadığı için buradan Kırgızistan'a uyuşturucu ve silah akışı olabilmektedir. Bu da iki devlet arasındaki ilişkiyi olumsuz yönde etkilemektedir. Bundan başka bu iki devlet arasında sınır ve akarsuyu kullanma konusunda problemler yaşanmaktadır. Belirlenmesi gereken diğer bir ortak nokta da Tacikistan'ın da Kırgızistan gibi bol akarsulara sahip olmasına rağmen bölgedeki diğer devletlere nazaran gelişmişlik seviyesinin düşük olmasıdır.

Kırgızistan'ın diğer bir komşusu günümüzde ekonomik bir deve dönüşmüş olan Çin'dir. Ekonomisi hızlı bir biçimde gelişmekte olan Çin'in etrafındaki devletleri etkilemekte olduğu kuşkusuzdur. Çin gibi dünya ekonomisinin yükselen yıldızına komşu olan Kırgızistan, Çin'in ekonomik büyümesinden ve ticari kapasitesinden olumlu etkilenmektedir. SSCB'nin dağılmasının ardından Orta Asya devletleri ile hemen diplomatik ilişkiler kuran Çin, ardından ekonomik ilişkilere ağırlık vermiştir. Çin hükümeti, özellikle Kazakistan ve Kırgızistan ile Doğu Türkistan üzerinden ticaret yapmaktadır.

2.2. Kırgızistan'ın Sınır Sorunu

2.2.1. Çalışma Yöntemi

Yukarıda da ifade edildiği üzere günümüzde Kırgızistan'ın dış politikasında önemli bir unsur olarak yer alan ve aynı zamanda ülke açısından güvenlik sorunu teşkil eden en önemli unsurlardan biri de sınır sorunudur.

Harita 1: Kök-Taş Köyü, Batken Bölgesi



Kaynak: Batken Bölgesi ve Kırgız-Tacik sınırı, <https://www.bbc.com/kyrgyz/kyrgyzstan-56926643>, (Erişim tarihi: 10.09.2021)

Bu çalışmada bağımsız Kırgızistan'ın sınır politikasında Kırgız- Tacik sınır sorunlarını incelenerek, bu konu ile ilgili bazı tespitler bulunmuştur. Araştırmada Kırgızistan'ın sınır-bölge sorunlarının tarihi gelişimi kısaca incelenecektir. Orta Asya'nın ulusal-bölgesel sınırlandırılması sorunu ilgili gerek Sovyet dönemi gerekse Sovyet sonrası dönem açısından konuyu inceleyen birçok çalışma yapılmıştır. Bu soruna yönelik ilk çalışmalar 1920– 1930 yıllarında yapılmıştır. 1924'te ulusal sınır belirleme politikasının uygulanmasına katılan yetkililer tarafından “Tarihi Sınırlar” başlıklı eserler yayımlanmıştır. 1991'de bağımsızlığını kazandıktan sonra Orta Asya'da sınır-bölge sorunları daha da ön plana çıkmıştır. Bu husus birçok bilim insanları tarafından araştırma konusu yapılmıştır. Sınırların belirlenmesine yönelik 1920-1930 yıllarda yapılan çalışmalarda konu etnik, siyasi, ekonomik yönü ile birlikte ele alınmıştır. Bu dönemde tanınmış birçok eser, konuyu Sovyet halklarının tarihi ve kültürel değerleri esaslı analizlerle açıklanmıştır. Oryantalist bilim adamları Orta Asya Bölge halklarının etnik bileşimini ve konumunu da araştırmışlardır. Ancak sürecin uygulanması sırasında ulusal-bölgesel sınırları ile ilgili bilgiler dikkate alınmamıştır.

1970-1980 yıllarında Orta Asya'daki ulusal sınır belirleme ve müttefiklerin oluşumu hakkında birçok çalışma yayınlanmıştır. Ancak, bu soruna yönelik hazırlanan raporlar merkez komünist partinin emrinin etkisi altında kalmıştır. Perestroyka döneminde ve 1980'lerin ikinci yarısından itibaren bu bakış değişmiştir. Bu dönemde bölgesel meselelerle ilgili bir marjinal çalışmalar yapılmıştır. Mesela Tacik bilim adamı R. Masov'un monografisi arasında “Beceriksiz bölünmenin tarihi” adlı eserinde sınır meselesi ele alınmıştır. Sovyet sonrası dönemde, tarih bilimi kendini sansürden kurtarmıştır ve yeniden ilgi görmeye başlamıştır. Bu dönemde yeniden Orta Asya halklarının kültürü ve tarihi üzerine çalışmalar yapılmıştır. Orta Asya’ya yönelik Rus bilim adamları tarafından yapılan bazı çalışmalarda Orta Asya’daki sınır sorunu ele alınmıştır. Söz konusu çalışmalarda tarihsel belgeler ışığında SSCB döneminde çizilen sınırlar irdelenmiştir. (Satıljanova, 2015: 5).

2.2.2. Sınır Düzenleme Süreci

Orta Asya’da bulunan ülkelerin sınırları 1920’lerde SSCB tarafında Birlik üyeleri özerk cumhuriyetler için çizilen sınırlara dayanmaktadır. Bilindiği üzere SSCB döneminde çizilen bu sınırlar Sovyet yönetiminin milli politikaları çerçevesinde şekillendirilmiştir. Ayrıca bu sınırların çiziminde Sovyet çıkarları göz önüne alınmıştır. Bölge nüfusunun milli kimlik özellikleri ya da tarihi arka planı dikkate alınmamıştır. Bu nedenle tayin edilen sınırlar bölgenin gerçeklerinden uzak, sorunlara gebe ve iç içe geçmiş şekilde çizilmiştir. Bu sorun bağlamında ilk patlak veren olay 10 Mart 1924’te gerçekleşmiştir. Sorunun çözümü için özel bir komisyon oluşturulmuştur. Ancak sorun çözülememiş ve hala varlığını sürdürmektedir. Aslında ilk etapta SSCB yönetimi Türkistan bölgesini ikiye böldükten sonra daha kolay yönetebilmek için bu şekilde sınır sorunların bölgesel halklar arasında olmasını istemiştir. Sınır sorunları sürekli sınırda yaşayan halklar arasında büyük çatışmalara neden olmuştur. Çok kayıplarda gerçekleşmiştir. İç içe geçmiş şekilde çizilen sınırlar yüzünden yerel halklar huzursuz yaşam sürdürmüştür ve sürdürmektedir. Günümüzde de Orta Asya’da sınır güvenliği sorunları ilk sıralarda yer almaktadır. Sınır bölgelerinde gerçekleşen istikrarsızlık tüm bölgelerin yaşam koşullarını olumsuz etkilemektedir. Bu sorun, Orta Asya devletleri arasında huzuru kaçırmak için kullanılan koz haline dönüşmüş ve bölgesel anlaşmazlıkların sürekli yaşanması için kullanılan temel nedenlerden biri haline gelmiştir. Zaten bu sorunlu sınır çizimleri bu sınır istikrarsızlığının sürekli yaşaması için özel olarak tasarlanmıştır. Bu sorun sadece bir devleti ilgilendirmemekte, tüm bölgenin sorunu olarak bölgesel bir sorun

haline gelmiş bulunmaktadır. Böylece Orta Asya'da bölgesel sınır sorunları hala aktüel olarak varlığını sürdürmektedir.

Sovyet sonrası dönemde, Orta Asya ülkeleri ilişkilerinde sınır-bölge sorunları önemli bir yer tutmuştur. Yapay olarak oluşturulmuş Sovyet özerk cumhuriyetler arasındaki idari sınırlar, bağımsızlık sonrasında büyük bir anlaşmazlığa neden olmuştur. Post-Sovyet sonrası Orta Asya'da milli cumhuriyetlerin oluşumu sonrasında bölgesel sınır anlaşmazlıkları sadece ekonomik ve jeopolitik unsurları değil, aynı zamanda demografik durum da etkilemiştir. Bölgelerin etnik kökene göre kaotik dağılımı, su kıtlığı gibi sorunları da beraberinde getirmiştir.

Post-Sovyet sonrası dönemde bağımsız yeni cumhuriyetler arasındaki tartışmalı sınır meselesi, söz konusu bölgelerde yaşayan yerel halkın ilişkilerini de zedelemiştir. Kırgızistan'ın güney bölgeleri için de aynı durum geçerlidir: Bir komşu bölgeden diğerine arabayla gitmek için de aynı durum söz konusudur. Bu yöntem Sovyet döneminde yapılan karayollarının ve demiryollarının ülkeler arasında yakın bağlar kurmayı amaçlayan sistem sonucudur. Şu anda, bölgelerin düzensiz bölünmesi, genel olarak tanınan kesin sınırlar, toprak ve su kaynakları kıtlığı sosyo-ekonomik durumu ağırlaştırdı ve büyük çatışmaların ortaya çıkmasına neden oldu. Örneğin Tacikistan'daki devlet sınırları iç savaştan sonra Özbek-Tacik ilişkilerinde ana belirleyici faktör haline gelmiştir.

2.2.3. Kırgızistan'ın Sınır Sorunu ve Komşu Ülkeler Arasındaki Durumu

Kırgızistan, Çin Halk Cumhuriyeti'nin batısında, Orta Asya'da karayla çevrili bir ülkedir. 199.951 kilometrekarelik yüzölçümüyle Kırgızistan, Orta Asya'nın küçük devletlerinden biridir. Ulusal bölge doğudan batıya yaklaşık 900 km (560 mi) ve kuzeyden güneye 410 km (250 mi) uzanır.

Kırgızistan doğu ve güneydoğuda Çin, kuzeyde Kazakistan, batıda Özbekistan ve güneyde Tacikistan ile sınır komşusudur. Fergana Vadisi'nde Özbekistan ve Tacikistan ile olan sınırları sorunlu bir hal almıştır. Resmi kaynaklara göre Kırgızistan topraklarının bir parçası olan bölgeler ancak coğrafi olarak birkaç kilometre uzakta olan üç yerleşim bölgesi, ikisi Özbekistan'da ve biri Tacikistan'da oluşturulmuştur.

Kırgızistan Çin ile 1084 km 348 m, Kazakistan ile 1241 km 580 m, Özbekistan ile: 993 km 67m (sorunlu sınır bölgesi alanı: 380 km) ve Tacikistan ile 971 km (sorunlu sınır

bölge alanı: 519 km 900 m) olarak sınırlara sahiptir. Sorunlu sınır bölgelerin çözüm süreci devam etmektedir. Sınır sorunları bir dizi faktörle yakından ilişkilidir: tarihsel, politik, ekonomik, kültürel, psikolojik olarak devam etmektedir. Dünya tarihinde sınır çözümleri için genellikle çatışmalar ve savaşlar yaşanmıştır. Çünkü toprak devletin temel unsurundan biridir.

Günümüzde Kırgızistan Tacikistan ilişkilerinde bir dizi tartışmalı, çözülmemiş sınır sorunları vardır. Sınıra yakın köyler ve tarım alanları bu bölgelerde yoğun olarak yer almaktadır. Fergana Vadisi olarak bilinen bu bölgede nüfus yoğunluğu, toprak ve su kaynakların kıtlığı ve zorlu sosyo-ekonomik şartlar, bölgede her an sınır çatışmalarına potansiyel kaynak oluşturmaktadır. Özellikle bu durum bölgede çok kolay alevlenen etnik-bölgesel çatışmaların da çıkmasına neden olmaktadır. Ayrıca bu sorunlara politik hırslar da eklenince sınır anlaşmazlığı daha sert bir hale dönüşmektedir.

Sınır sorunun kökleri SSCB döneminde sınırların belirlenmesi ile başlamıştır. SSCB döneminde yerel halkı düşünmeden, genel merkez emri ile çizilmiştir. Genel olarak uluslararası uygulamada sınırları belirlemede kullanılan başlıca öğeler dikkate alınmamıştır. Göçebe halkların yaşam tarzı da göz ardı edilmiştir. Bölgesel sınırların paylaşımı sırasında birçok Kırgız boyları göçebeler olarak dağ otlaklarında ya da yaylalardaydı. Bu faktör Kırgız halkının topraklarının oluşumunda olumsuz etkilemiştir. Böylece yeni kurulan devletlerarasında ilk bölgesel anlaşmazlıklar yükselmiştir. Kırgız bölgesinin güney tarafında olan Oş bölgesindeki bölgesel sınır sorunları çözmek için 1955'te komisyon kurulmuştur (Satılganova, 2015). Calal- Abad (Kırgızistan), Andican ve Namangan (Özbekistan) bölgeleri paylaşılmıştır. Bu komisyonun kararları her iki cumhuriyetin hükümetleri tarafından belgeler hazırlanmış ve parlamentolar tarafından onaylanmıştır. Böylece şekli anlamda yasal statü kazanmıştır. Bu belgelerde tartışmalı alanlarla ilgili anlaşmalar ve kartografik malzemeler bulunmaktadır. 1963 ve 1989 müzakerelerinin materyalleri ve kararları hükümetler arası Parite Komisyonu, Kırgızistan ve Özbekistan'ın devlet sınırlarının belirlenmesi Sovyet sonrası dönemde olmuştur (Satılganova, 2015:7). Sınır uzmanı A. Alamanov göre Sovyet döneminde sınır sorunu olasılıktan söz edilmediğini belirtmektedir Kırgız SSCB ile Özbek SSCB arasındaki sınır hatlarındaki değişiklikler belirlenmemiştir. Kesin olmayan sınırların tanımlanması şu anda komşu ülkeler arası anlaşmazlıklara neden olmaktadır.

2011 yılı başında Kırgız Özbek tarafları 984 km'de karşılıklı bir anlaşmaya varabilmişlerdir. Kırgız-Özbek sınırının 1308 km. dışında kalan 324 km'si kontrollü hal

almıştır. Ayrıca Barak ve Sokh yerleşim bölgeleri ile ilgili konular, nehirler Gava ve Gava-Sai de kontrol altına alınmıştır. Özbekistan 1999'da Kırgızistan için vizesiz rejimden çekilmiştir. Bu kapsamda Özbekistan komşu ülkelere vize rejimi getirmiş, sınırları kapatmış ve tek taraflı olarak sınır kontrol noktaları kurmuştur. Dönemin Cumhurbaşkanı Kerimov, tüm bu tedbirleri terör saldırıları nedeniyle gerçekleştirildiği ifade etmiştir. Kerimov'un güvenlik gerekçesiyle almış olduğu bu ve benzeri önlemler, komşu devletlerle ilişkilerin soğumasına ve ülkelerarası insan hareketliliğinin sınırlandırılmasına neden olmuştur. Sınırları iç içe geçmiş iki ülke arasında uygulamaya geçirilen vize rejimi, iki ülke halkları ve sınırlar arasındaki geçiş karmaşık hale getirmiştir. Kırgızistan vatandaşları bir bölgeden diğerine seyahat etmek için vize almaya zorlanmıştır. Bu sorun yerel halk için çok sıkıntılı bir hal almış ve sınırın her iki tarafında yaşayan, çalışan sakinlerin yanı sıra sınır arkasında yaşayan akrabaları olan etnik Özbekler ve Tacikler için de oldukça sıkıntılı durumlar yaşanmıştır (Satılganova 2015:8) Özbek hükümetinin eylemlerinden kaynaklanan zorluklar, kimi zaman sınır muhafızlarında küçük çatışmalara da neden olmuştur.

Sınır güvenliği amacıyla bölgeye yerleştirilen mayınlar da ayrı bir sorun haline gelmiştir. Tartışmalı bölgelerde ülkelerin tek taraflı yerleştirdikleri mayınlar sınır hatlarında kontrolsüz geçişlerde sivillerin ölümüne neden olmuştur. Mesela 2001-2002 yıllarında mayın infilak etmesi sonucu 13 sivil hayatını kaybetmiştir (Satılganova, 2015:10). Özbekistan temsilcisi Haziran 2004'te Viyana yapılan AGİT Daimi Konseyi toplantısında bu toplantıda sınır bölgelerinin temizlenmesi ve sorunları çözümü için hazır olduklarını açıklamıştır. Aynı yılın Temmuz-Ağustos aylarında ülke temsilcileri ile bir dizi toplantı yapılmıştır. Aydın, Batken, Sokh köylerinde Kırgızistan ve Özbekistan sınır merkezleri ele alınmıştır. Bu mayınların temizlenmesinde Özbek tarafı ile birlikte Sokh ve Shakhimardan bölgelerinde Uluslararası organizasyonlar tarafından da yardım etmiştir (Satılganova, 2015:12)

Orta Asya'da sınır sorunları arasında "Anklav" uygulamaları da önemli yer alır. Örneğin, Batken bölgesinde bulunan Sokh yerleşim bölgesi en çok çatışmaya yatkın bölgelerden biridir. Alanı 325 metrekare olan ve 52 bin nüfuslu bu bölgede nüfusun% 99 yaşayan Tacikler vardır. Anklavın stratejik amacı iki taraflı tartışmalı bölgelerde kontrolü sağlamaktır. Sokh'a ek olarak, Kırgızistan'da başka bir Özbek yerleşimi olan Şahimardan köyü bulunmaktadır. Özbekistan topraklarında ise Barak köyü Kırgız köyü bulunmaktadır. Bu bölgelerde yoğun nüfuslu topraklar olarak, sürekli gerginlik su meselesi üzerinde meydana

gelmektedir. Tarım arazisini netleştirmek için Kırgızistan ile Özbekistan arasındaki sınırı netleştirilmesi gerekmektedir, dolayısıyla uzun ve zor süreçtir. Uzmanlara göre, bu anklavlarla ilgili çözülmemiş sınır sorunları yerel gerilimleri sürekli sürdürür, ancak aynı zamanda ekonomik yeni ulaşımın inşası üzerine yapılan çalışmalar söz konusudur. Sovyet döneminde haritadan atlayan yollardır. Bugün her iki devlet tarafından da tekrardan kara yolları ve demiryolu altyapıları yapmak için büyük harcamalar yapılmaktadır (Satılganova, 2015:15).

Son zamanlarda Kırgız Özbek ilişkileri Şevket Mirziyoyev'in iktidara gelmesinden sonra gözle görülür iyileşmeler başlamıştır. 23-25 Mart 2021 tarihinde Özbekistan'ın başkenti Taşkent'te yapılan sınır konulu müzakerelere ilişkin toplantıda, Kırgızistan'ın sınır sorunlarından sorumlu olan ve hükümetler arası heyete başkanlık eden Kamçıbek Taşiyev tarafından açıklayama göre Kırgızistan ile Özbekistan arasındaki sınır sorunu yüzde 100 çözüme kavuşturulmuştur.

Kırgız-Tacik komşu ülkelerin sınır konusunda, Kırgız-Tacik arasındaki sınırının uzunluğu 990 km'dir. İki ülke sınırları Alay dağları ile çevrilmiştir. Alay nehrinin de bir bölümü, Türkistan dağları olan Zeravşan'dan geçmektedir. Bu topraklarda Şubat 1958'de sınır bölgelerde toprak anlaşmazlıklarının yoğun olduğu yıl olmuştur. Ancak iki devlet sınır sorunları konusunda mutabık kalınan bir karar almayı çalışmıştır. Ama 18 eşitlik komisyonunun kararının ikisi arasında herhangi bir mutabık olmayan maddeler konusunda sınır sorunu çözümsüz hale devam etmiştir. Sovyet sonrası dönemde, hükümetler arası komisyonun çalışmaları sonucu Kırgızistan ve Tacikistan arasındaki sınır Kasım 1997'de açılmıştır. Birinci toplantı Oş şehrinde, ikinci toplantı ise Şubat 1998'de Khujand şehrinde gerçekleşmiştir. Ancak iki taraflı anlaşmazlık devam etmiştir. Kırgız-Tacik tarafları bu seferde sınırlarının hukuki konularını tartışmış ancak bir sonuca varamamışlardır (Asanov, 2021:2).

Bölgedeki kaynaklara erişim konusunda uzun bir gerilim söz konusudur. Sovyetler Birliği döneminde de toprak, su ve mera tahsisi, cumhuriyetler ve idari bölünmeler arasındaki anlaşmazlıkların nedeniydi. Ancak bu anlaşmazlıklar 1991'de SSCB'nin dağılmasından sonra artmıştır. Kırgızistan ve Tacikistan sınır bölgelerindeki çiftlikler ve araziler bile tartışmalı alanlar haline gelmiştir. İki ülke arasındaki sınır 970 kilometreden fazla olsa da, hükümet rakamlarına göre sadece 504 kilometre olarak belirtilmiştir.

Tacikistan'ın kuzeyindeki İsfara ilçesinde ve Kırgızistan'ın ortasında 30.000 kişilik bir yerleşim bölgesi olan Vorukh'ta sosyal gerilimler artmıştır. Kırgızistan'da özel arazi mülkiyeti getirildiğinde, bazı kiralık Tacik otlakları Kırgız vatandaşlarının özel mülkü olarak ilan edilmiştir. Bu durum çatışmaların kaynağı haline gelmiştir. Kırgızlar, kendi özel mülkleri haline getirilen yaylalarda Taciklerin sığır otlatmaları engellemesi yerel çatışmaları beraberinde getirmiştir.

1990'larda Kırgız-Tacik sınırı pek korunmuyordu. O nedenle bölge halkı işlerini normal bir seyir içinde yürütmekteydiler. Ancak IMU militanları güney Kırgızistan'a saldırıdan sonra sınır güvenliği gündeme geldi. Bunu üzerine sınırda Kırgız güvenlik noktaları artırıldı. Tacikistan da gümrük kontrol noktalarının sayısını artırdı. Bu şekilde artırılan güvenlik tedbirleriyle İslamcı-terörist hareketlerinin engellenmesi, uyuşturucu ve silah kaçakçılığı önüne geçilmesine çalışılmıştır. Bu durum 2013'ün sonuna kadar devam etmiştir. Bununla birlikte iki ülke arasındaki sınırda Batken bölgesinden geçen bölümler Kırgızistan ve Tacikistan arasında uzun süren çatışmaların merkezi hale geldi. Toprak ve su kaynakları üzerinde kontrol artmıştır. Tacik tarafı Kırgızistan'ı su dağıtım bölgelerini keyfi olarak işgal ettiğini iddia etmektedir.

Ülkeler arasında sınır meselesinin oluşturduğu sorun yumağı sosyo-patolojik bir hal alabilmekte ve bu kapsamda bazen bireysel bir çatışma toplumsal felakete dönüşebilmektedir. Mesela 26 Mart 2008 yılında 150'den fazla Tacikistan vatandaşı İsfara bölgesi bir buldozer yardımıyla Batken bölgesine girerek su bariyerini yasadışı olarak yok etmeye çalışmıştır. Bu hareket büyüyerek bölgesel çatışmaya dönüşmüştür.

Vorukh bölgesi, Kırgız-Tacik çatışma merkez üssü haline gelmiştir. Vorukh, Kırgızistan topraklarında bulunmasına rağmen, ancak Tacikistan'ın yönetim yetkisi altında kalır. 1920 haritalarına göre "Vorukh" yerleşim yeri Tacik SSC'nin bir parçasıydı ve 1950'lerde hazırlanan belgelere göre Kırgızistan sınırı içinde kalan bir Tacik yerleşim bölgesi haline gelmiştir. 1980'lerde burada zaman zaman iki ülke sakinleri arasında toprak ve su kaynakları kıtlığı nedeniyle çatışmalar yaşandı. Taraflar henüz bir fikir birliğine varmamışlardır. Vorukh'un sorunu iki taraflı ilişkilerde bozulmasına neden oldu. Ocak 2014'te Vorukh ve Ak-Sai sakinleri arasında çatışma yaşandı. Bu çatışmaya Kırgız ve Tacik sınır muhafızlarının da katılmasıyla ağır kayıpların neden olan bir çatışmaya dönüştü. Silahlı çatışma sonucu olarak iki Tacik ve beş Kırgız yaralanmıştır. İki taraf da bir birlerini yeni bir

yol yapımı için araziye el koymaya çalışmakla suçlamaktadır. Yeni yolların inşası Tacikistan yönetimi tarafından tek bir yol olarak kabul edilmektedir. Aynı yılın Nisan ayında Tacikler Kırgızlara saldırarak, arabalar alıkoymuş ve yolcular darp edilmiştir. Uluslararası gözlemciler bu çatışmaları çözülmemiş sınırlarla ilişkilendirmektedirler. Dolayısıyla çözüme kavuşturulmamış sınırlar meseleleri her zaman için etnik çatışmalara yol açma potansiyeli taşımaktadır.

Bölge ülkeleri arasında işbirliğine dayalı yapılacak düzenlemelerle gerilimleri azaltmak mümkündür. “Toplum ve ilgili taraflar ne kadar bütünleşirse, farklı milletler arasında o kadar karşılıklı anlayış gelişir ve dolayısıyla çatışma potansiyeli azalır. Smart Waters programı uzmanı olan Madina Rakhmatova’ya göre “yerel düzeyde işbirliği yerel toplulukların sürdürülebilir kalkınmasının anahtarıdır”. Kırgız ekolog Gamal Soronkulov, 2011 yılında Kırgız ve Tacik meslektaşları arasında bir projeyi hatırlatmaktadır. Bilgiye dayalı yaklaşımı, tartışmalı alanlarda su ile ilgili anlaşmazlıkların düzenlenmesini sağlamıştır. Soronkulov şunları söylemektedir: “O zaman, Ak-Sai ve Kok-Tash köylerinden akan Ak-Suu nehrini (Taciklerin Isfarinka olarak adlandırdığı) araştırdık. Bu sadece tarlalara, bahçelere ve arazilere değil, Kırgız ve Tacik halklarının barış içinde bir arada yaşamasına da hayat veren bir nehirdir.” Kaynaklar üzerinde çatışma olasılığını en aza indirmenin yolları da vardır. Tacik Bilim Akademisi Botanik Enstitüsü'nde akademisyen olan Kurbonali Partoev, “burada [Tacikistan'ın Isfara bölgesi] meyve, tahıl, sebze ve yem bitkilerinin hasadı iyi. Su tasarrufu sağlamak için damla sulama veya yağmur suyu toplama sistemlerinin kullanılması faydalı olacaktır. Toprak verimliliğini korumak için ürün rotasyonu önemlidir. Yeni mahsul türleri ve onları yetiştirmek için yeni yöntemler kullanılabilir” gibi çözüme dayalı araştırma sürmektedir. (Third Pole, 2021: 12.10.2021).

Kırgız-Tacik ilişkilerinde sınır sorunların çözümünde tek çıkış yolu mevcut durum üzerinde çalışmanın tamamlanmasıdır. Karşılıklı uzlaşma yoluyla sınırların belirlenmesi ve çizilmesi gerekmektedir. Ama iki ülkenin bu konudaki farklı görüşleri engel olmaktadır. Sorunu çözmek için, iyileştirmenin yollarını geliştirmek ve bu bölgelerde yaşayan vatandaşların günlük yaşamı için kolaylıklar sağlamak gerekir. Sınır bölgelerinde yoksulluk yerel nüfusa hoşnutsuzluk ve şiddetlenmenin tezahürü için koşullar yaratmaktadır. Her iki cumhuriyetin yetkilileri tarafından ortak planların geliştirilmesi bölgenin sosyo-ekonomik

durumların iyileştirmesine katkı sağlayacaktır. Örneğin, tarımsal işleme için ortak tesislerin inşası bölgesel halkların kaynaşması sağlayarak bölgenin barışına zemin hazırlayacaktır.

2.2.4. 28 Nisan'da Kırgızistan ile Tacikistan Arasında Yaşanan Sınır Çatışması

Aristo, çözüm olarak şu tavsiyede bulunur: İnsanların arasına nifak tohumları ekeceksin. Onları parçalara ayırıp savaştıracaksın. Birbirleriyle savaşınca, hakem olarak kendini kabul ettireceksin. Ama anlaşmaya giden bütün yolları da tıkayacaksın! Bu şekilde hepsi birbirlerine güvenemediklerinden senin yönetimine muhtaç bir şekilde yaşamayı sürdüreceklerdir. Aslında gerek SSCB gerekse Rusya bu politikası realize edip, ustaca kullanmış ve hata kullanmaya devam etmektedir.

1924 tarihinde diktatör Stalin Türkistan'daki birliği bozmak için Batı Türkistan'da yapay ve sorunlu alanları barındıran sınırlar çizerek beş otonom cumhuriyet kurmuştur. Bunlar: Kırgız Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, Özbek Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, Tacik Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, Türkmen Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ve Kazak Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (Başlangıçta Kırgız Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurulmuş 1936 yılında bu şekilde ismi değiştirilmiştir). Böylece başlangıçta sorunlu bir şekilde kurulan bu Özerk Cumhuriyetlerin 1991'de SSCB'nin dağılmasıyla bu sorunlar büyüyerek devam etmiştir. Söz konusu SSCB mirası bu sorunlar cumhuriyetler arasında hep sürtüşmeye neden olmuş, bir türlü çözülememiş ve her zaman Rusya'nın hakemliğine ihtiyaç duyulmuştur. Her hakemlik sonrasında ise Rusya'nın marifetiyle sorun yine çözülmeden dondurulur ama Rusya bölgeden eli boş dönmez, yani her sorun sonrası Rusya takım avantajlar elde etmiştir.

Bugün Orta Asya'da (doğru ifadesi Türkistan'dır) yaşanan en önemli sorun çizilen "sınırlar" dır. Bölgedeki ülkelerin tümü arasında sınır sorunu bulunmaktadır. Bilinçli olarak sorun teşkil edecek şekilde çizilmiş sınırlar bir taraftan Bölge barışı ciddi bir şekilde tehdit ederken, diğer taraftan bölgede Rusya'nın hakemliğine ihtiyaç gerektirmektedir. Sınır sorunu yanında bir diğer ilginç sorun ise Anklav/Eksklav sorunudur. Fergana vadisinde sınırlar belirlenirken, bilinçli olarak oluşturulan, bir ülkenin başka bir ülke tarafından kuşatılmış toprak parçasına anlamına gelen Anklav sorunu hakikaten ibretlik bir manzarayı teşkil etmektedir. Mesela Özbekistan'ın Kırgızistan'da Soh, Şahimardan, Çonkara ve Jangıayıl adıyla bilinen dört anklav'ı bulunurken, Kırgızistan'ın da Özbekistan'ın ana sınırı içinde Barak adıyla bilinen bir anklav'ı yer almaktadır. Bunlar arasında en ilginç ise Kırgızistan'da Soh Anklavıdır. Çünkü bu yer Kırgızistan sınırı içinde olup, egemenliği Özbekistn'a

bırakılmış ve etnik olarak da Taciktir. Dolayısıyla Soh, Kırgızistan sınırları içinde olduğu halde Özbekistan açısından egemenlik, Tacikistan açısından soydaşlık sorununa kaynaklık etmektedir. Bu konuda daha önce yine Batkent'e Kırgız-Özbek (özellikle Özbek radikal millitolar) çatışması olmuştur.

Görüldüğü üzere Orta Asya bölgesinde sınır sorunları çözülmeden barışı tesisi mümkün gibi görünmemektedir. Ancak bağımsızlıkları üzerinde 30 yıl geçmiş olmasına rağmen bu konuda kayda değer bir mesafe alınmamıştır. Sınır sorunlarının çözüme kavuşmamasında dış dinamikler kadar ülkenin kendi iç dinamikleri de büyük önem taşımaktadır.

SONUÇ

Sovyet sonrası bağımsızlığını ilan eden ülkeler, dağılan SSCB'den birçok sorunu miras olarak devralmışlardır. Bu sorunların başında belirlenmemiş sınırlar problemi yer almaktadır. Hemen hemen tüm post Sovyet ülkelerinin karşılaştıkları sınır sorunu Orta Asya'da da bölge istikrarını olumsuz yönde etkilemektedir. Bölgede barış ve istikrarın tesisinde sınır sorunlarının çözüme kavuşturulması büyük önem taşımaktadır. Bölgede istikrarın sağlanması ise ekonomik ve politik sorunları iyileştirecek ve yabancı yatırımları bölgeye çekecektir. Bu da doğal olarak Bölgede ekonomik kalkınmaya katkı sağlayacaktır. Kırgızistan ile Tacikistan arasında belirlenmemiş sorunlar dolayısıyla yaşanan çatışma sadece iki ülkenin değil aynı zamanda bölgenin istikrarını da olumsuz yönde etkilemektedir. O nedenle bölgenin barış ve istikrarı için ivedilikle belirlenmemiş sınır sorunları çözülmesi gerekmektedir. Bu sorunun çözümlemesi ise bölge ülkelerinin iş birliği, karşılıklı anlayışla konuya bakmaları ve soruna barışçıl bir şekilde yaklaşım içinde bulunmalarıyla mümkündür. Aksi takdirde Bölgedeki gerilimler, devletlerarasındaki çatışmaları şiddetlendirebilir ve büyük kayıplara neden olabilir. Sınır sorunlarının çözümü tek taraflı bir inisiyatifle değil karşılıklı uzlaşma ile mümkündür. O nedenle sorunun çözümü herhangi bir baskı (ekonomik, politik veya askeri) ile değil tarafların karşılıklı saygı ve tavizler ile mümkün olabilecektir.

Orta Asya'da hali hazırda da devam eden sınır sorunlarının temel alt yapısını oluşturan unsurları şöyle sıralamak mümkündür:

- Sınırlar SSCB tarafından suni olarak ve birçok sorunu teşkil edecek şekilde çizilmiştir. SSCB döneminde sınırlar çizilirken bölge dinamikleri göz önünde bulundurulmamıştır. Mesela sınırlar belirlenirken göçebe halkların yaşam tarzını dikkate alınmamış, araziler, tartışmalı ve dolambaçlı bir şekilde bölünmüştür. Ayrıca bu işlem yapılırken sorunlu alanlar görmezden gelinmiştir.

- Sınırların belirlenmesinde etnik yapı ve ekonomik coğrafya dikkate alınmamıştır. Bu durum beraberinde etnik yapı sorunu da getirmiştir. O nedenle kısa dönemde çözüme kavuşturmak mümkün gibi görünmemektedir.

- Sınırlar SSCB'nin sosyo-ekonomik koşullarına göre belirlenmiştir. Merkezi plana dayalı ekonomik sistem içinde her bir ülkeye ayrı bir uzmanlık alanı belirlenmiş ve bu ülkeler arasında işbirliği temin edilerek ekonomik bütünlük gerçekleştirilmiştir. SSCB döneminde birbirine bağımlı hale getirilen bu ülkeler açısından sorun teşkil etmeyen bu yapı SSCB'nin dağılmasıyla ciddi bir soruna dönüşmüştür. Mesela su kaynağı Kırgızistan topraklarında iken baraj gözdesi Özbekistan topraklarında kalmıştır. Bu durum aynı zamanda çatışma kaynağı olmuştur.

Görüldüğü üzere Orta Asya'da yaşanan sınır sorunları SSCB'nin izlediği politikanın bir mirası olarak şekillenmiştir. SSCB'nin dağılması üzerinde 30 yıldan fazla süre geçmesine rağmen bu sorun çözümlenmemiş olmasının Bölge açısından oluşturduğu riskin ortadan kaldırılması yine Bölge ülkelerinin ortak iradesiyle mümkündür. O nedenle sınırların belirlenmesinde Bölge ülkelerinin her biri soruna maksimalist yaklaşım içinde bulunmaları yerine daha realist bir yaklaşım sergilemeleri gerekmektedir. Hatta Bölge ülkelerinin oluşturacakları ortak komisyonlar aracılığıyla sorunun analiz edilmesi ve alternatif seçeneklerin belirlenmesi faydalı olacaktır. Belki de burada Türk Devletleri Teşkilatı bünyesinde bulunan Aksakallar heyeti de aracılık yapabilir ya da Teşkilatın bünyesinde bu tür sorunların çözümü için Tahkim ve Arabuluculuk Merkezi oluşturulabilir.

EXTENDED ABSTRACT

With the disintegration of the USSR, the new independence system that emerged in this new environment in the states of Central Asia brought with it some problems. At the beginning of these problems is the border problem. In particular, the settlement of the borders

of Kyrgyzstan, Tajikistan and Uzbekistan, known as the Fergana Valley, and the border problem experienced here cause a lively conflict or a constant debate between the people living in this valley until today. Therefore, these problems or events at the border affect the foreign policy of these three countries and also the security of Central Asia. The aim of the study is to contribute to the peaceful resolution of the problems between these countries by searching the root causes of this problem and offering possible solutions.

What is the border problem with Tajikistan and Uzbekistan, the neighboring countries of Kyrgyzstan, and why is it experienced? How important are these border problems for countries' foreign policy and regional security? In this context, how can these neighboring countries take measures or decisions against external factors?

When the national and international literature is examined, it is seen that there are many domestic and foreign studies on the border in Central Asia by various researchers. Some of the aforementioned studies use Fergana Valley as a border problem or socio-economic problems; while others are seen as traditional Central Asian historical border problems. When the national and international literature is examined within the scope of the research; There are few studies examining the national literature, international In the literature, it is seen that there are studies examining border problems in Central Asia, but the number of studies is limited.

The study was estimated using three stages of local, regional and international sources. In this study, in which border problems in Kyrgyzstan are investigated, it is necessary to consider the border policies of neighboring countries in this context in order to create an empirical model. In this study, the annual period of 1991-2021 data is used.

Resolving border problems is of great importance in establishing peace in Central Asia. Peace building will improve economic and political problems and attract foreign investments to the region. This will raise the living standards of the living population. Resolving border problems with Kyrgyzstan, Uzbekistan and Tajikistan will also improve cooperation with these countries.

KAYNAKÇA

- Arı T., (2004). Uluslararası İlişkiler Teorisi: Çatışma, Hegomonya, İşbirliği. İstanbul: Alfa Yayınevi.
- Azattyk, “Кыргыз-тажик чек арасы: жоготуулар жана курмандыктар”, <https://www.azattyk.org/a/kyrgyz-tazhik-chek-arasynda-2021/31231091.html> (Erişim tarihi: 30.05.2021).
- Azattyk, “Мындай баракча жок”, <http://www.azattyk.kg/kyrgyz-tajik-conflict/>, (Erişim tarihi: 30.05.2021).
- Demir T., (2017). Anklav/Ekslav Ülke Toprakları Güvenlik İlişkisi, Devlet Doğasının Değişimi: Güvenliğin Sınırları, TASAM Yayınları, Uluslararası İlişkiler Dizisi.
- Dugin A., (1997). Osnovı Geopolitiki, Geopolitičeskoe Buduşee Rossii. Moskova: Arktogeya.
- İlhan S., (1989). Jeopolitik duyarlılık. Ankara: TTK. Harp Akademileri Yayını.
- İmanaliev M., (2008). Sbornik Statey o Sentralnoy Azii. Bişkek.
- Jonson L., (2004). “Vladimir Putin and Central Asia: The Shaping of Russian Foreign Policy”, I.B. Tauris, London & New York.
- Olcott M.B., (1997), "Kyrgyzstan: Physical Environment". In Curtis, Glenn E. (ed.). Kazakistan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Turkmenistan, and Uzbekistan: country studies (1st ed.). Washington, D.C.
- Sputnik, https://sputnik.kg/tags/keyword_kyrgyz-tazhik_chek_arasy/ (Erişim tarihi: 05.04.2021).
- The Third Pole, “What drove the worst Kyrgyz-Tajik conflict in years?”, <https://www.thethirdpole.net/en/regional-cooperation/climate-nationalism-unresolved-borders-and-the-pandemic-drove-kyrgyz-tajik-conflict/> (Erişim tarihi: 30.05.2021).
- Yüce M., (2006), “Kırgız Türklerinin Ulusal Kimlik Politikası”, Akademik Bakış, Sayı 9.s 153–160, <http://www.akademikbakis.org/pdfs/9/mehmetyuce.doc> (Erişim tarihi: 10.05.2021).
- Yves L., Büyük Oyunu Anlamak Jeopolitik : Bugünün Uzun Tarihi, Çeviren: İsmet Akça, Yayınevi: NTV Yayınları, İstanbul, 2007.

- Аламанов С.К., (2005). Кыргызстандын мамлекеттик чегарасынын калыптанышы. – Бишкек: Эберт Фонду. 86 бет.
- Бакыт Асанов, Айбек Кулчуманов, Кыргыз-тажик чек арасы кантип чечилет?, <https://www.azattyk.org/a/kyrgyz-tajik-chek-ara-kantip-chechilet/31241566.html> (Erişim tarihi: 06.05.2021).
- Каламкарян Р.А., Мигачев Ю.Ч. Международное право: Учебник:3-ое изд. – М.: ЭКСМО. -2013. -336с.
- Койчиев А. Национально-территориальное размежевание в Ферганской долине (1924-1927гг.). –Б.: Учкун. -2001. -120с. Приложение: карты и 15- архивных документов (с.90-118).
- Кыргыз-тажик чек арасы: жоготуулар жана курмандыктар.
- Кыргыз-тажик чек арасы: суу башындагы жаңжал; <https://www.bbc.com/kyrgyz/world-56899038> (Erişim tarihi: 28.05.2021).
- Кыргыз-тажик чек арасы: талкууга түшкөн тажикстандык дипломаттын жообу; <https://www.bbc.com/kyrgyz/kyrgyzstan-56602144> (Erişim tarihi: 01.04.2021).
- Кыргыз-тажик чек арасында чырды ким баштаганын космостон тартылган сүрөт көрсөтөт; <https://sputnik.kg/politics/20210517/1052517384/batken-chyr-kosmos-aerofoto-ombudsmen.html> (Erişim tarihi: 15.05.2021).
- Сатылганова Н. А. Азыркы кездеги кыргыз-тажик аймактык чек ара маселелери / Н. А. Сатылганова // Ош МУнун жарчысы. – Ош, 2017.–№1.– С. 175-181.
- Сатылганова Н. А. Из истории территориально-пограничных проблем в Центральной Азии / Н. А. Сатылганова // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. – Бишкек, 2015. –№7. – С. 61-65.
- Сатылганова Н. А. Особенности межгосударственных пограничных противоречий между странами Центральной Азии / Н. А. Сатылганова //Вопросы гуманитарных наук. – Москва, 2018. – № 2. – С. 75-78.
- Сатылганова Н. А. Проблемы формирования государственной границы Кыргызстана в постсоветский период / Н. А. Сатылганова // Научная дискуссия: вопросы

социологии, политологии, философии, истории. – Москва, 2016.– № 6(46). – С. 61-68.

Сатылганова Н. А. Современные погранично-территориальные проблемы Кыргызстана с Узбекистаном/ Н. А. Сатылганова // Научная дискуссия: вопросы социологии, политологии, философии, истории.–Москва, 2016.–№ 6(46). –С. 56-61.

Сатылганова Н. А. Современные погранично-территориальные проблемы между государствами Центральной Азии / Н. А. Сатылганова // Вопросы гуманитарных наук. – Москва, 2018. –№2.– С.78-81.

Сатылганова Н.А. Погранично-территориальные проблемы / Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. Бишкек,2015. –№ 7. – С. 65-69.

Усубалиев, Э.Е, Повышение статуса Кыргызстана в Центральноазиатской Политике Китая, 2008, <http://www.easttime.ru> (Erişim tarihi: 30.05.2021).

KARABAĞ ZAFERİNDEN SONRA AZERBAYCAN DIŞ POLİTİKASININ ÖNCELİKLERİ

Mehmet YÜCE* 

Özet

SSCB'nin dağılmasıyla bağımsızlığını yeniden kazanan Azerbaycan, yeni dünya düzeni içinde bağımsız bir aktör olarak yer almaya çalışırken, Güney Kafkasya'yı denetiminde tutmak isteyen Rusya'nın desteklediği Ermenistan'ın Karabağ'ı işgali sonucu birçok sorun ile karşı karşıya kalmıştır. Karabağ işgali BM Güvenlik Teşkilatı tarafından uluslararası hukuka aykırı bulunmasına rağmen Ermenistan işgal ettiği topraklardan çıkmamış, aksine burada Defacto bir durum yaratarak Karabağ'a yeni bir statü kazandırmaya çalışmıştır. Karabağ sorunu çözüme kavuşturmak üzere kurulan AGİT-Minsk grubu ise sorunu çözmekten öte sorunu sürüncemede bırakarak çözüm yerine çözümsüzlük üretmiştir. O nedenle Karabağ Azerbaycan'ın dış politikasında hep öncelikli olarak yer almıştır. 30 yıllık işgalin ardında Karabağ zaferi sonrasında yeni bir misyonu belirleyen Azerbaycan, Güney Kafkasya Bölgesinde "lider", Orta Asya Bölgesinde "Stratejik Ortak" ve küresel düzeyde de "güçlü bir aktör" olarak yeni bir statü kazanmanın çabası içine girmiştir. O nedenle Karabağ Zaferi, Azerbaycan siyasetinde yeni bir dönem olarak şekilleneceği görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Karabağ Zaferi, Azerbaycan Dış Politikası, Azerbaycan, Karabağ.

PRIORITIES OF AZERBAIJAN FOREIGN POLICY AFTER THE VICTORY OF KARABAKH

Abstract

Having regained its independence with the disintegration of the USSR, Azerbaijan, while trying to take its place as an independent actor in the new world order, faced many problems as a result of the occupation of Karabakh by Armenia, supported by Russia, which wanted to keep the South Caucasus under its control. Although the occupation of Karabakh was found to be against international law by the UN Security Organization, Armenia did not leave the occupied territories, on the contrary, it tried to give Karabakh a new status by creating a defacto situation. The OSCE-Minsk group, which was established to solve the Karabakh problem, left the problem to procrastination and produced a deadlock instead of a solution. Therefore, Karabakh has always been a priority in Azerbaijan's foreign policy. Azerbaijan, which has set a new mission after the victory of Karabakh after 30 years of occupation, has entered into an effort to gain a new status as a

* Prof. Dr. Bursa Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü, Mali Hukuk Anabilim Dalı, myuce@uludag.edu.tr.

"leader" in the South Caucasus Region, a "Strategic Partner" in the Central Asian Region and a "strong actor" at the global level. Therefore, it is seen that the Karabakh Victory will be shaped a new era in Azerbaijani politics.

Keywords: Karabakh Victory, Azerbaijani Foreign Policy, Azerbaijan, Karabakh.

GİRİŞ

Asya'yı Avrupa'ya bağlayan geçiş koridoru üzerinde bulunan Güney Kafkasya'nın incisi Azerbaycan, "Vatan Muharebesi" diye anılan 44 günlük 2. Karabağ savaşı sonrasında gelen zafer sonucu işgal altındaki topraklarını bağımsızlığa kavuşturmasıyla bölgede oluşan yeni jeostratejik yapı içinde bölge ve dünya siyasetinde önemli bir aktör olarak yerini belirlemeye çalışmaktadır. Bu bağlamda savaş sonrasında bölgede istikrarın temini yönünde ciddi bir çaba içine giren Azerbaycan, 30 yıl boyunca topraklarının önemli bir kısmı Karabağ'ı işgal etmemekle yetinmeyen aynı zamanda işgal altındaki topraklardaki tarihi ve kültürel yapıları tahrip eden, savaş süresince de Azerbaycan'ın sivil halkına yönelik saldırı düzenleyen Ermenistan'a barış eli uzatmıştır. Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan ve Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in önerisi ile gündeme gelen Güney Kafkasya'da 3+3 formatındaki bölgesel iş birliği platformu bölge istikrarı için sunulan somut bir adım olmuştur. Böylece Azerbaycan, galip ülke olarak barış isteyerek dünyada emsali az görünür bir politika tercih ederek barış taraftarı olduğunu bir daha tüm dünyaya göstermiştir.

Azerbaycan bir taraftan Güney Kafkasya'da barış ve istikrarı temin etmeye çabalarırken diğer taraftan Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ile ilişkilerinin geliştirmek ve derinleştirmek üzere ciddi atılımlar yapmaktadır. Öncelikle komşu ülke ve Hazar Denizi kıyıdaşı Türkmenistan'la, iki ülke arasında yıllardır sorun yaratan Hazar Denizi'ndeki petrol yatağı konusunu, ortak işletme anlaşması imzalayarak çözüme kavuşturan Azerbaycan, Hazar'ın hidrokarbon kaynaklarının kullanılması konusunda yeni bir sayfa açmayı başarmıştır. Azerbaycan'ın bu adımı diğer kardeş ülkeler ile olan ilişkilerine de yansıtmıştır. Bu kapsamda Bakü, 19-20 Nisan 2022 tarihinde Kırgızistan Cumhurbaşkanı Sadır Caparov'u misafir ederek Türk Dünyasına yönelik yeni hamlelerine devam etmiştir. Ardında Cumhurbaşkanı Aliyev, 21-22 Haziran tarihlerinde Özbekistan'ı ziyaret ederek hem yeni iş birliği imkânları hem de doğalgaz üretiminde dünyada 14. sırada yer alan Özbekistan'ın doğalgazı Azerbaycan üzerinden TANAP ve TAP boru hatlarıyla Avrupa'ya sevki için gerekli ortam oluşturmıştır. Cumhurbaşkanı Aliyev'in Özbekistan ziyaretinde iki ülke arasında

stratejik ortaklığın derinleştirilmesi ve kapsamlı iş birliğinin genişletilmesine ilişkin deklarasyonu imzalanmıştır.

Özbekistan ziyaretini önemli kılan bir husus da Karabağ zaferi sonrası gündeme gelen Zengezur boğazının açılması ve orta koridorun aktif hale getirilmesi kapsamında iş birliğine gidilmesine yönelik ortak iradenin ortaya konulmuş olmasıdır. Bu çerçevede Bakü-Tiflis-Kars demir yolu da dâhil ulaşım koridorlarını kullanarak bu alandaki çalışmaların verimliliğinin artırılması, transit geçişlerle ilgili engellerin ortadan kaldırılması için ulaştırma bakanları başkanlığında bir çalışma grubunun oluşturulması konusunda mutabık kalınmıştır.

Bu çabanın gerçekleşmesi bağlamında harekete geçen Azerbaycan, Kazakistan'la iletişime geçerek 27 Haziran'da tarihinde Azerbaycan, Kazakistan ve Türkiye'nin dışişleri ile ulaştırma bakanlarının katıldığı Bakü forumu gerçekleştirmiştir. İlk kez bu konuda gerçekleşen forumda amaç, kardeş üç ülkeyi ilgilendiren konularda mevcut eşgüdümün pekiştirilmesini ve karşılıklı yarar temelinde bölgesel bağlantısallığın güçlendirilmesidir. Bu çerçevede toplantıda, üçlü ve bölgesel işbirliğinin artırılması ile Hazar Geçişli Doğu-Batı Orta Koridorun potansiyelinin geliştirilmesi konularının ele alınmıştır. Ayrıca tüm çabaların temelinde kardeş ülkelerin doğal gaz üretimlerini Azerbaycan-Türkiye arasındaki mevcut nakil hatları üzerinde Avrupa pazarlarına sunmak çabası da bulunduğu söylemek mümkündür.

Karabağ zaferi sonrasında Azerbaycan bölgesel inisiyatif ile birlikte küresel düzeyde de inisiyatif almaya devam etmektedir. Bir taraftan Türk Cumhuriyetleri ile ilişkilerini derinleştiren ve Güney Kafkasya'da istikrarı temin için realiteye uygun oluşumlara öncülük eden Azerbaycan diğer taraftan küresel düzeyde aktif bir siyaset izlemektedir. 16 Haziran'da Bakü'nün ev sahipliği yaptığı "Küresel Dünya Düzenine Yönelik Tehditler" konulu düzenlenen "9. Global Bakü Forumu" ve foruma eski devlet ve hükümet başkanları, uluslararası ve sivil toplum kuruluşlarının temsilcileri vb. dâhil olmak üzere 50'den fazla ülkenin üst düzey temsilcileri ve 300'den fazla konuk katılmıştır. Her yıl ilginin daha da arttığı bu forum, Azerbaycan'ın uluslararası arena da tanınırlığına ciddi katkı sağlamaktadır. Bu forumun hemen ardında 28 Haziran'da Bakü'de Azerbaycan'ın dönem başkanlığın yaptığı "Bağlantısızlar Hareketi"ne üye ülkelerin parlamentoları işbirliği forumu düzenlenmiştir. Bu forumda Azerbaycan'ın dönem başkanlığı bir yıl daha uzatılmıştır. Forumu hitap eden Cumhurbaşkanı'm Aliyev'in Bağlantısızlar Hareketine üye ülkeler arasında ilk kez düzenlenen "Bağlantısızlar Hareketi Parlamentoları Ağı Forumu"nun devamlı hale

getirilmesi, “Gençler Forumu”nun teşkili ve “Yönetim Bürosu”nun kurulması talebinin karşılık bulması, Azerbaycan dönem başkanlığında “Bağlantısızlar Hareketi”nin “Bağlantısızlar Teşkilatı”na dönüştüğü görülmektedir.

Bu çalışmada 30 yıllık Karabağ işgalinin sona ermesi ardında yeniden şekillenen Azerbaycan’ın dış politika öncelikleri ele alınacaktır. Azerbaycan’ın dış politika öncelikleri incelerken mümkün ölçüde Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı İlham Aliyev’in konuşmalarından yararlanılacaktır.

1. GENEL ANLAMDA AZERBAYCAN’IN DIŞ POLİTİKANIN ÖNCELİKLERİ

SSCB’nin dağılmasıyla bağımsızlığını yeniden ilan eden Azerbaycan, içinde bulunduğu şartlar ekseninde dönemsel olarak farklı öncelik ve niteliklere sahip bir dış politika izlediği görülmektedir. Doğal olarak Azerbaycan dış politikanın şekillenmesinde dönemin konjonktürel yapısı, siyasi durum, sosyo-ekonomi yapısı, küresel ve bölgesel güçlerin izledikleri politikalar gibi birçok unsur rol oynamıştır. Bu öğelerin etkisiyle Azerbaycan bazen Batı eksenli, bazen Rusya eksenli, bazen de Batı ile Rusya arasında denge kurma esasına dayanan denge politikası izlemiştir. Aslında bu politika sadece Azerbaycan’a özgü olmayıp Post-Sovyet ülkelerinin çoğunda bu yönlü bir dış politika görmek mümkündür. Bağımsızlığın ilk döneminde SSCB sonrası dünya düzeni ile henüz entegre olmayan Azerbaycan, kısa süreli olarak Rusya eksenli bir politika izlenmiştir. Bu belirsiz dönemden sonra dünya ülkeleriyle ve özellikle Batı bloku ile ilişkilerin geliştiren Azerbaycan Rusya karşıtı Batı yanlısı bir politika izlemeye başlamıştır. Ancak Batı’nın bu coğrafyaya yabancı olması ve ülkenin temel sorunlarına karşı bigane davranması tekrar ibrenin Rusya’ya çevrilmesine neden olmuştur. 1993 yılında Haydar Aliyev’in iktidara gelmesiyle Azerbaycan için yeni bir dönem olmuştur. Bu dönemde Azerbaycan, Rusya ile Batı bloku arasında olduğu kadar komşuları ile de denge politikası izlemeye başlamıştır. Bu politika Azerbaycan’ın resmi politikası haline gelmiş ve günümüzde de izlenen temel politika olmuştur.

Haydar Aliyev’in dış politika çizgisini, Karabağ sorununu uluslararası hukuka uygun bir şekilde çözülmesi, Azerbaycan devletinin bütün ülkelerle barış içinde yaşaması ve sorunlarını güç kullanmadan çözmesi, içişlerine karışılmaması, diğer devletlerle doğrudan diplomatik ilişkiler kurması ve uluslararası kurumlarda temsil olunması, şeklinde ifade etmek mümkündür (Mehdiyev, 2005, 207; Aslanlı, 2011). Azerbaycan’ın dış politikasında bütün uluslararası ve bölgesel kuruluşlarda temsil edilmesi, dünya siyasetine aktif olarak katılması, uluslararası ve bölgesel ilişkilerin çözümünde aktif yer alarak dünya düzeni içine hak ettiği

yeri alması hususları her zaman öncelikli hedefler olmuştur (Həsənov, 2005: 178). Aslanlı'nın ifade ettiği gibi, Haydar Aliyev döneminde Azerbaycan dış politikası kurumsallaşmış, belirli çerçevede de olsa dengeye oturmuş, zaman zaman istisnai durumlar söz konusu olsa da genel olarak Azerbaycan yüzünü Batı'ya çevirmiş, aynı zamanda komşularıyla ilişkilerini de sorunsuz biçimde yürütmeye çalışmıştır. İlham Aliyev döneminde ise denge politikası daha da çok boyutlu hale getirilmiş, kurumsallaşma ve alan genişlemesi adına önemli başarılar elde edilmiştir (Aslanlı, 2011a).

Post-Sovyet ülkelerinden farklı olarak Karabağ meselesi ve enerji unsuru, her zaman Azerbaycan'ın dış politikasında ana öğeler arasında yer almıştır. Bu nedenle Azerbaycan'ın dış politikasının yapılanmasında diğer unsurlar yanında kimi zaman Dağlık Karabağ meselesi ve ardılı sorunlar, kimi zaman enerji unsuru, kimi zamanda her ikisi birden ön plana geçmiştir. Genel olarak Azerbaycan dış politikasının temel özelliklerine bakıldığında Azerbaycan, bölgesel ve uluslararası ilişkilerin gelişme seyrine uygun esnek, pragmatik ve dengeli bir siyaset izlediğini söylemek mümkündür. Bu çerçevede realize edilen dış politika ekseninde Azerbaycan, bölgesel ve küresel güçlerle ilişkilerini geliştirmek, komşu ülkelerle iyi ilişkiler içinde olmak, bölgede istikrarı sağlamak, enerji arz güvenliğini temin ederek Batı ile ticaretini geliştirmek ve stratejik önceliklerine hayatiyet kazandırmak gibi faktörlere dayalı dış politika izlemek çabası içinde olmuştur.

2. KARABAĞ ZAFERİNDEN SONRA AZERBAYCAN'IN DIŞ POLİTİKA ÖNCELİKLERİ

Azerbaycan'ın Haydar Aliyev ile birlikte şekillenen dış politikası Karabağ zaferinden sonra oluşan yeni dönemde de devam etmiştir. Bununla birlikte 44. günlük vatan muharebesinde zaferle çıkan Azerbaycan, Güney Kafkasya Bölgesinde ekonomik ve siyasi yönden baş aktör olarak bölgenin siyasi istikrara kavuşmasında önemli sorumluluklar üstlenerek dünya kamuoyunda bölge barışı için inisiyatif üstlenen ülke izlenimini oluşturmayı çalışmaktadır. Bu çerçevede Azerbaycan'ın dış politika önceliklerini 2. Karabağ Savaşından öncesi ve sonrası şeklinde ele almakta yarar bulunmaktadır. 2. Karabağ Savaşı öncesinde, her platforma Ermenistan'ın Karabağ işgalinin hukuka aykırılığı dilendirerek canlı tutmak ve işgal altındaki toprakları kurtarmak Azerbaycan dış politikası öncelikleri arasında yer alırken, savaştan sonra işgalden kurtarılan toprakların güvenliğinin sağlanması, Ermenistan ile karşılıklı sınır sorununun giderilmesi ve bölgede barış ve istikrarın sağlanması Azerbaycan dış

politikası öncelikleri arasında yer almıştır. Böylece otuz yıldır Azerbaycan dış politikasının birinci önceliği olan Karabağ'ın işgalden kurtarılması doğal olarak kalkmış, yerini bölgede barışın temini ve ekonominin canlandırılmasına bırakmıştır.

16-18 Haziran tarihlerinde Bakü'de düzenlenen “Qlobal Dünya Nizamına Yönelik Tehditler” konulu 53 ülkeden eski siyasetçi, devlet başkanları ya da bakanlar yanında hali hazırda görev yapan devlet adamlarından müteşekkil 450 katılımcının iştirak ettiği “9. Qlobal Bakı Forumu”nda konuşan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, Karabağ zaferi sonrası yeni dönemde Azerbaycan'ın dış siyasetini temel unsurları dile getirmiştir. Özenle hazırlanmış söz konusu konuşma metnine bakıldığında yeni dönemde Azerbaycan'ın dış politika önceliklerini şöyle sıralamak mümkündür (<https://president.az/az/articles/view/34600>, 20.07.2022):

- Zengezur geçidinin açılması,
- Ermenistan ile ilişkilerin normalleştirilmesi ve Ermenistan ile sınır meseleleri çözümü
- Bölgede barış ve istikrarın sağlanması,
- Güney Kafkasya'da istikrarlı ve sürdürülebilir kalkınmanın temini,
- Uluslararası alanda itibar gören ve inisiyatif alan bir ülke konumuna gelmek.
- Enerji arz güvenliği ve transferinin sağlanması,
- Çok boyutlu dış Politika ve uluslararası gelişmelere katkı sağlamak

Azerbaycan Karabağ Zaferi sonrası dış politikasını oluşturmasında Karabağ savaşı süresinde gördüğü “destek” unsuru ön plana çıkarmıştır. Bu çerçevede Azerbaycan, 2. Karabağ Savaşı sürecinde kendisine destek veren ülkelerle dostluk ilişkisini geliştirmesine önem vermiştir. Savaş sürecinde Azerbaycan'a destek olan Türkiye, Pakistan ve İsrail bayrakları ülkenin birçok yerinde dalgalandırılmakta ve bu ülkelerle işbirliğinin geliştirilmesi milli bir talep halini almıştır.

2.1. Zengezur Koridorunun Açılması ve Ermenistan ile Sınır Meseleleri Çözümü

Çar I. Petro döneminde başlayıp şekillenen “sıcak denizlere inmek” olarak kısa ifade edebileceğimiz geleneksel politikası kapsamında Rusya'nın Güney Kafkasya işgali, bölgenin yeniden şekillenmesi ile sonuçlanmıştır. Bu sonuçlardan biri de bölgede bir Ermeni devletin teşkili olmuştur. Rusya, İran ile Gülistan Antlaşması (1813) ve Türkmençay Antlaşmasını (1828), ardında Osmanlı Devleti ile Edirne Antlaşmasıyla (1829) imzalayarak İran'da,

Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ermenileri Azerbaycan topraklarına göç ettirmenin yolunu açmıştır. Bu göç dalgası sonucunda bölgede çoğunlukta bulunan Türkler planlı olarak azınlık durumuna düşürülmüştür. Böylece kurulması planlanan Ermenistan Devleti'nin temelleri bu şekilde atılmıştır. Planlı bir şekilde vücuda getirilen Ermenistan'a biçilen bir rol de Türkiye ile Türkistan arasında kara yolu ulaşımı önünü tıkamak olmuştur. Bu amaçla Azerbaycan toprağı olan Zengezur koridoru, SSCB döneminde 1920'li yıllarda Ermenistan'ın egemenliğine bırakılmıştır. Bu tasarruf sonucunda Azerbaycan'ın Nahçıvan ile kara bağlantısı kesilmiş ve Türkiye ile Türkistan coğrafyası arasındaki kara yolu bağlantısı engellenmiştir.

İkinci Karabağ Savaşı sonlandıran üçlü ateşkes anlaşması ile Zengezur koridorun açılması imkânı doğmuştur. Bu anlaşmaya göre, Ermenistan, belirlenen tarihlerde Kelbecer, Ağdam ve Laçın'ı Azerbaycan'a iade edecektir. Ayrıca, anlaşmaya Dağlık Karabağ ile Ermenistan arasında bağlantıyı sağlayacak Laçın Koridoru (5 km genişliğinde) boyunca yeni bir ulaşım yolu inşa edilmesi ve Azerbaycan'ın batı bölgeleri ile Nahcivan Özerk Cumhuriyeti arasında yeni bir ulaşım bağlantısının inşa edilmesi hususları yer almaktadır. Bilindiği üzere SSCB döneminde Azerbaycan ile Nahcivan Özerk Cumhuriyeti arasında kurulan ulaşım yolları, Birinci Karabağ savaşından bu yana yaklaşık 30 yıldır kullanılmamaktadır.

Anlaşmada Türk devletleri arasındaki ulaşımında bir engel olarak duran Zengezur koridoru açılmasının taahhüt edilmiş olması büyük önem arz etmektedir. Azerbaycan ile Nahcivan Özerk Cumhuriyeti arasındaki kara ulaşım güvenliği garanti edilmiş olması, Karabağ Zaferinin stratejik bir kazanımını olarak görmek gerekir. Ermenistan toprakları üzerinden geçen Zengezur Koridoru açılmasıyla inşa edilecek demiryolu ve kara yolu Azerbaycan ile Nahcivan arasında kara yolu ulaşım sağlayacaktır. Ayrıca bu yolun açılması Zengezur koridoru güzergâh üzerinden Azerbaycan'ın Türkiye ile yeni ulaşım bağlantısı oluşturacaktır. Böylece Türkiye, Nahcivan, Azerbaycan ve Hazar Denizi üzerinden Orta Asya'ya bağlanacaktır. Başka bir ifade ile Avrupa ile Asya arasında kara yolu ulaşımı sağlanacaktır. Böylece tarihi İpek Yolu yeniden canlanmış olacak ve "Tek Kuşak Tek Yol" projesi hayata geçecektir. Bu durum bölge için ekonomik, jeopolitik ve jeostratejik açıdan yeni imkânlar doğuracaktır. Koridorun açılmasıyla bölgesel iş birliği ve ticaretin canlanması sağlanacak ve bunun sonucunda bölge lojistik merkez üssü haline gelecektir. Hali hazırda Nahçıvan'a sadece hava yolu ile yolu (ya da İran üzerinde kara) ulaşım sağlayan Azerbaycan kara ile de ulaşım imkânı elde edecektir. Ayrıca bu koridor Azerbaycan için yeni bir enerji

sevkiyatı yolu alternatifi sağlayacaktır. Mesela Zengezur Koridoru sayesinde Azerbaycan'ın İran üzerinden Nahçıvan'a gaz geçişi için transfer ücreti maliyetleri azalacaktır. O nedenle Azerbaycan Zengezur koridorunun bir an önce açılması konusunda ısrarcı bir şekilde davranmakta ve Ermenistan'ın bu konudaki yükümlülüklerini yerine getirmediği için eleştirmekte ve her platformda bu konuda Ermenistan baskı yapılması talebinde bulunmaktadır. Cumhurbaşkanı Aliyev, 2022 yılının ilk altı aylı değerlendirme toplantısında 10 Kasım Ermenistan'ın yükümlülüklerini Ateşkes Anlaşmasında belirtilen yükümlülüklerini yerine getirmediği ve Rusya'nın da bu konuda Ermenistan'a baskı uygulamadığı (<https://president.az/az/articles/view/56665>, 15.07.2022) belirterek hem Ermenistan'ı hem de Rusya'yı eleştirmektedir.

Rusya'nın Zengezur koridorunun açılması konusunda Ermenistan'a baskı uygulamamasının altında yatan temel etken bu koridorun açılmasının Türk Devletleri açısından oluşturacağı stratejik durumun bölgede Rusya'nın etkinliğini azaltacağı yönünde endişe duymasıdır. Ayrıca Zengezur koridorunun açılması Türk Devletleri arasındaki kara ticaret yolunun kavşak durumunda olan İran bu özelliğini yitirmesi sonucu doğurması muhtemel olduğundan bu durum İran tarafında rahatsızlık yaratmaktadır. Karabağ savaşından bu yana 30 yıldır Azerbaycan ve Nahcivan arasındaki ticaret İran üzerinden yapıldığı gibi Türkiye ile Orta Asya Türk Cumhuriyetleri arasındaki ticaret yolu alternatiflerinden biri İran'dır. Zengezur koridorunun açılmasıyla ulaşımda bu alternatif yol güzergâhı tercih edileceği için İran kavşak olmak imkânı kaçıracaktır. Ayrıca bu koridor İran ile Ermenistan arasında Basra Körfezi'nden başlayıp Gürcistan'ı da içine alan yol projesini de çıkmaza sokacaktır. Tüm bu nedenlerle İran her ne kadar bu konuda aktif reaksiyon göstermezse de pasif bir direniş sergilediği bilinmektedir. O nedenle Zengezur koridorunun açılmamasında Ermenistan ile iyi diyalog içinde olan Rusya ve İran'ın tutumu önem arz etmektedir.

Bilindiği üzere, Zengezur koridoru, Azerbaycan, Türkiye ve diğer Türk devletleri arasında yeni bir ulaşım yolu açacaktır. Bu koridor aracılığıyla Batı ile Çin arasında yeni bir lojistik koridor açılacağı gibi, Türkiye ekonomisi ile Azerbaycan ve Orta Asya Türk Cumhuriyetleri arasındaki entegrasyona yol açacak bir bütünleşmeyi tetikleyecektir. Dolayısıyla bu gelişme ile birlikte Karabağ Savaşı sürecinde Türkiye-Azerbaycan işbirliğinin getirdiği zafer, Türk savunma saniiyendeki gelişme ile Türkiye'nin giderek artan bölgesel ve küresel etkinliği Türkistan'da oluşturduğu olumlu atmosfer birlikte değerlendirildiğinde Türkiye'nin Güney Kafkasya ile Türkistan havzasında nüfuzu artacaktır. Bu da Rusya için

istenen bir durum değildir. O nedenle bu süreci tetikleyecek olan koridorun açılmasının geciktirilmesi ya da engellenmesi Rusya'nın çıkarlarına uygun gelmektedir.

2.2. Ermenistan ile İlişkilerin Normalleştirilmesi ve Sınır Sorunun Halledilmesi

44 Günlük Vatan Muharebesinin Azerbaycan'ın zaferiyle sonuçlanması ve imzalanan 3'lü Ateşkes Anlaşmasıyla stratejik öneme sahip Zengezur Koridorunun açılmasının kararlaştırılmasıyla yaklaşık 30 yıldır kapalı kalan tüm ekonomi ve ulaşım hatları açılması imkânını doğurmuştur. Başka bir ifadeyle Karabağ'ın işgalden kurtarılmasından sonra Azerbaycan'ın dış politikasının önceliği değişerek daha önce “Karabağ'ın işgalini sonlandırmak” şeklinde ifade edeceğimiz öncelik yerini “bölgede ekonomik canlılık yaratmak” önceliğine bırakmıştır. Bu nedenle Azerbaycan bir an önce savaş ortamından çıkarak Karabağ sorununun hal olmasının sağladığı imkânlardan kullanıp, oluşan yeni stratejik durumun fırsatları realize etmek istemektedir. Bu yeni durum enerji arz güvenliği ve verimliliği açısından da yeni imkânlar sunmaktadır. Bu sonucun oluşabilmesi için de bölgenin bir paydaşı olan Ermenistan'ın da sürece katkı sağlaması gerekmektedir. Zira bölgenin barış ve istikrarı için Azerbaycan'ın tek başına çabası yeterli olmayacağı aşikârdır. Bu hususta Azerbaycan'ın Ermenistan ile ilişkilerinin normalleştirilmesi önem arz etmektedir. Bunun farkında olan Azerbaycan savaşın galip ülkesi olmasına rağmen barışın tesisi konusundan Ermenistan'dan daha çok çaba sarf etmekte ve Ateşkes anlaşmasının kendisine yüklediği yükümlülükleri ivedilikle yerine getirmektedir. Mesela 44 günlük savaşta Ermenistan'ın yenilgiye uğratılmasıyla imzalanan ateşkesin 9. maddesi gereğince bölgede kurulacak ulaşım koridorları kapsamında kara ve demir yolu ulaşımının yapılacağı Zengezur koridorunun hayata geçmesi projeleri için Azerbaycan kendi topraklarında yapılması gereken faaliyetleri yoğun bir şekilde başlatmıştır. Buna karşın Ermenistan işi yavaştan ele almakta hatta bu konuda herhangi ciddi bir adım atmamaktadır. Azerbaycan ise Ermenistan'ı yükümlülüklerini yerine getirmeye davet etmekte, bu konuda başta Rusya olmak üzere uluslararası aktörlerin Ermenistan'a baskı uygulamaya çağırmakta ve bunların sonuç vermemesi halinde son çare olarak askeri güce başvurabileceği beyan etmektedir.

Cumhurbaşkanı Aliyev, 2022 yılının ilk altı aylık döneme ilişkin yaptığı değerlendirme toplantısında da konuya ilişkin şöyle açıklamada bulunmaktadır (<https://president.az/az/articles /view/ 56665>, 26.07.2022):

“Bu yılın altı ayında Azerbaycan-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesi yönünde bazı adımlar atılmış olsa da ne yazık ki henüz gerçek bir sonuç yok. Vatan Muharebesi'nin üzerinden 1 yıl 8 ay geçmesine rağmen ne yazık ki Ermenistan hala yükümlülüklerini yerine getirmiyor.

Olumlu noktalardan bahsedecek olursak, sınırlandırma konusundaki çalışma gruplarının ilk toplantısının yapıldığını söyleyebilirim. Bunu olumlu bir adım olarak görüyoruz. Bu, ülkemizin inisiyatifiyle gerçekleşen bir olaydır. Çünkü bir an önce sınır belirleme konusunda adım atmaya çalışan Azerbaycan'dı. Ermeni tarafı buna pek sıcak bakmadı. Ancak ilk toplantı yapıldı. Tabii ki, bu toplantı daha tanıdıktı. Önümüzdeki ay için ikinci bir toplantı planlanıyor. İkinci toplantının pratik konuların tartışılmasına ayrılacağına inanıyorum. Elbette bu formattaki işbirliğinden hızlı sonuçlar beklemiyoruz. Çünkü delimitasiya (komşu devletlerarasında müzakere yoluyla sınırların genel konumu ve yönünün belirlenmesi) uzun bir süreçtir. Ama her halükârda bu süreç başladı ve bunu başarılı bir gelişme olarak değerlendirebiliriz.”

Azerbaycan aynı zamanda barışın nasıl tesis edileceğine ilişkin beş temel ilke esaslandırarak Ermenistan'a sunmuş ve bu esaslar Ermenistan tarafından kabul edilmiştir. Azerbaycan, ilişkilerin normalleşmesi için Ermenistan'a sunduğu ilkeler şunlardır (Independet Türkçe):

1. Devletlerin birbirlerinin egemenliğini, toprak bütünlüğünü, uluslararası sınırların dokunulmazlığını ve siyasi bağımsızlığını karşılıklı olarak tanıması.
2. Devletlerin birbirlerine karşı toprak iddiasında bulunmadığı ve gelecekte de bu tür iddialarda bulunulmama konusunda yasal bir zorunluluklarının olduğunun karşılıklı teyidi.
3. Birbirlerinin güvenliğini tehdit etmekten, siyasi bağımsızlık ve toprak bütünlüğüne karşı tehdit ve güç kullanmaktan ve BM Antlaşması'nın amaçlarıyla bağdaşmayan diğer durumlardan kaçınmak.
4. Sınırların belirlenmesi ve diplomatik ilişkilerin kurulması.
5. Ulaştırma ve iletişim hatlarının açılması, diğer ilgili iletişim ağlarının kurulması ve çıkar alanlarında iş birliği.

Ermenistan yukarıda sayılan ilkeleri kabul ettiğine ilişkin resmi beyanda bulunmuştur. Burada asıl sorun Ermenistan'ın yükümlülüklerini somutlaştırma konusunda somut adım atmaması teşkil etmektedir. Bu husus Cumhurbaşkanı Aliyev tarafından müteaddit defa

dilendirilmesine rağmen Ermenistan'ın bu yönde ciddi bir girişimi olduğu söylemek mümkün değildir. Bu husus Cumhurbaşkanı Aliyev değerlendirme toplantısında; *“Bir diğer olumlu durum ise Ermenistan'ın Azerbaycan'ın inisiyatifiyle barış anlaşmasının temelini oluşturacak beş temel ilkeyi kabul etmesi ve Ermeni liderliğinin bu beş ilkeyi resmen kabul etmesidir...Ancak temas halinde olduğum tüm tarafların muhataplarıyla yapılan görüşmelerde Azerbaycan'ın bu girişimi takdirle karşılandı. Çatışmanın bu ilkeler temelinde çözüldüğü neredeyse doğrulandı. Ermenistan bunu kabul etti ve resmen tanıdı. Bu konuyu birkaç komşu ülke- Türkiye, Rusya ve İran ile tartıştık ve bu pozisyon destekleniyor. Avrupa Birliği, Amerika Birleşik Devletleri- bu konuyu bu ortaklarla da görüştük ve aslında şimdi barış görüşmelerinin başlaması için temel oluşturuldu. Yine Azerbaycan inisiyatif aldı ve bu beş ilkeyi oluşturan bizleriz ve bu inisiyatifi almasaydık bugüne kadar bu yönde bir gelişme olmazdı.”* (<https://president.az/az/articles /view/56665>, 26.07.2022) şeklinde dile getirmiştir.

2.3. Bölgede Barış ve İstikrarın Sağlanması

Azerbaycan komşularıyla her zaman “diyalog ve iyi komşuluk ilişkileri” içinde olmayı önemsemektedir. Cumhurbaşkanı Aliyev değerlendirme toplantısında bu hususa *“Komşu ülkelerle ilişkilerimiz her zaman bizim için temel önceliklerden biri oldu ve bu yıl bu yönde adımlar atıldı”* (<https://president.az/az/articles /view/56665>, 26.07.2022) diyerek vurgu yapmıştır. Karabağ Zaferinden sonra da Türkiye ve Azerbaycan oluşan yeni jeo-stratejik konum uygun 3+3 formülü esasına dayalı bölgesel işbirliği modeli sunmuştur. Bu formül Güney Kafkasya'nın 3 ülkesi (Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan) ile 3 komşu ülke (Türkiye, İran ve Rusya) arasında bir platform kurulması önermektedir. Türkiye bu platforma işlerlik kazandırılmasının Güney Kafkasya'da barış ve istikrarın oluşmasına katkı sağlayacağı¹ görüşündedir.

¹ Konuya ilişki 30 Ocak 2021 tarihli Hürriyet Gazetesinde çıkan haber: “Çıktığı Kafkasya turunun son durağı olarak Türkiye'ye gelen İran Dışişleri Bakanı Cevad Zarif, Cumhurbaşkanı Erdoğan ile yaptığı görüşme öncesinde İstanbul'da Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu ile baş başa görüştü. Görüşme sonrası yapılan ikili basın toplantısında Güney Kafkasya'daki ateşkesin kalıcı olması gerektiğine vurgu yapan Çavuşoğlu, “Sadece istemek yetmez, katkı sağlamamız gerekiyor. Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in önerisi, Sayın Putin'in, Sayın Cumhurbaşkanımızın ve diğer liderlerin desteklemesiyle '3 artı 3 formatında' Güney Kafkasya'yla ilgili bir iş birliği planlıyoruz. Güney Kafkasya'daki barış ve istikrar herkesin yararına ve bu bölgedeki normalleşme yine özellikle bölge ülkelerinin yararına olacaktır. Ama en çok da Ermenistan ve Ermenistan halkı faydalanacaktır. Dolayısıyla Ermenistan'ın da bu doğrultuda yapıcı adımlar atmasını bekliyoruz” dedi. Zarif de Türkiye ile istişare ettikten sonra Kafkasya'da 6'lı platform (Türkiye, Azerbaycan, Rusya, İran, Gürcistan ve Ermenistan) sürecini başlattığını hatırlatarak, “Ateşkes kalıcı hale gelmelidir. Bölgede ticaretin ve ekonominin canlanması sağlanmalıdır. Birçok farklı alanda işbirliği yapabiliriz. Umarım bu iş gerçekleşir” diye konuştu.” (<https://www.hurriyet.com.tr/gundem/guney-kafkasyada-3-arti-3-formulu-41728245>, Erişim: 26.07.2022).

Güney Kafkasya bölgesinde barış ve istikrarın sağlanması başta Ermenistan olmak üzere 3+3 formülü içinde yer alan tüm devletlerin faydasıdır. Ancak burada asıl sorun bu devletlerin çıkarları arasındaki çatışmadır. Bu da önerilen bu platformun başarısını zedelemektedir. Her ne kadar Rusya bölgede “kontrol edebilir bir sorunun” varlığından klasik politikası gereğince memnun olsa da Ukrayna savaşının patlak vermesi, Gürcistan ile gergin ilişkiler yanında bir de kendisi için özel bir öneme sahip Güney Kafkasya’da Azerbaycan ile Ermenistan arasında kontrol edemeyeceği bir krizin çıkmasını istememektedir. Benze durum İran için de geçerlidir. Bölgede giderek izolasyona uğrayan İran, Ermenistan’ı kontrol altında tutmak istemesine rağmen Azerbaycan ile yaşayacağı bir kriz kendisini daha fazla izole edeceği gibi Güney Azerbaycan’ın hassas durumu dolayısıyla içişlerinde de sıkıntılar yaşayabilir. Rusya ile ciddi sıkıntılar yaşayan Gürcistan, Zengezur koridorunun açılması kendisi için kısa dönemde ekonomik kayıp anlamına gelse de, Azerbaycan ve Türkiye ile olan ilişkilerinde sıkıntı doğuracak bir durum istememektedir. Karabağ’ı işgalden kurtaran Azerbaycan artık savaş ortamından çıkıp, bölgenin ekonomik dinamiklerini harekete geçirerek bölgesel lider olmayı hedeflemektedir. O nedenle ülkenin Batı’ya açılan kapısı durumunda olan Zengezur koridorunun bir an önce faaliyete geçmesi kendi lehine olacaktır. Bölge barış ve istikrarı başta Azerbaycan olmak üzere Orta Asya Türk Cumhuriyetlerine ile kara yolu ile ulaşım imkânının sağlanması ve Ermenistan ile ilişkilerin normalleşmesi anlamına geldiği için bu durum Türkiye içinde birçok fırsat sunmaktadır. Ayrıca Türkiye hemen yanı başındaki Güney Kafkasya’da patlak verecek krizinden en fazla zarar görecektir. O nedenle Türkiye, Azerbaycan’ın çıkarını da gözeterek bölgenin istikrarı için birçok konuda önemli inisiyatif almaktadır.

Diğer taraftan Güney Kafkasya’nın sahip olduğu ortak sorunlar bu bölge ülkelerinin işbirliğini zorunlu hale getirmektedir. Güney Kafkasya’daki etnik, sosyal, siyasal, ekonomik temele dayalı sorunlar nevi şahsına münhasır ve çözümü kolay olmayan sorunlardır. Bu sorunların çözümü bölge ülkelerinin işbirliği gerektirdiği için bir ülkenin tek başına izleyeceği politika yetersiz kalmaktadır. Mesela petrol boru hatlarının yapılması, Avrasya ulaşım koridorunun altyapısının hazırlanması, ekonominin kalkındırılması ve güçlendirilmesi, bölgenin gelişmesinin istikrarlı temellerinin atılması komşu devletlerin kendi iddialarından vazgeçerek aktif işbirliği sürecine katılmaları gerektirmektedir (Veli, 2007: 1428-1429). Azerbaycan bu konuda her zaman öncü rol almıştır. Karabağ zaferi sonrasında öz güveni artmış bir Azerbaycan bu konuda daha istekli olduğunu söylemek mümkündür.

2.4. Güney Kafkasya’da İstikrarlı ve Sürdürülebilir Kalkınmanın Temini

Azerbaycan, Güney Kafkasya bölgesinde en önemli enerji kaynaklarına sahip olan ve aynı zamanda zengin enerji kaynaklarına yataklık eden Hazar havzası içinde yer alan ülkedir. Bu durum Azerbaycan için sağladığı avantaj kadar dezavantajları da söz konusudur. Bu nedenle Azerbaycan’ın istikrarı için bölgenin de istikrarı, bölgesel işbirliği ve iyi komşuluk ilişkilerine gereksinim bulunmaktadır. Bu konuda Azerbaycan gerekli inisiyatifi almaya hazır olduğu görülmektedir. O nedenle Azerbaycan yeni dönemde Ermenistan ile ilişkilerini normalleştirmek ve Gürcistan ile ilişkilerini derinleştirmek çabası içindedir. Kaldı ki Azerbaycan enerji nakil hatlarına ev sahipliği yapan Gürcistan, enerji transfer hatları dolayısıyla önemli kazanımları elde etmektedir. Zengezur koridorunun açılması Ermenistan’da gerek lojistik gerekse enerji sevkiyatı dolayısıyla önemli kazanım sağlayacaktır. Bu da bölge için topyekûn kalkınma fırsatı verecektir.

2.5. Uluslararası Alanda İtibar Gören ve İnisiyatif Alan Bir Ülke Konumuna Gelmek

Haydar Aliyev döneminde kurumsallaşan ve İlham Aliyev döneminde çok boyutlu hale getirilen denge politikası kapsamında Azerbaycan gerek bölgesel gerekse küresel düzeyde aktif rol alarak uluslararası düzeyde sorunları çözmede inisiyatif alan ülke profilini sergilemektedir. Bölgesel düzeyde Azerbaycan bir taraftan Güney Kafkasya istikrar ve kalkınmasını konusunda inisiyatif alırken, diğer taraftan da Türk Devletleri Teşkilatı içinde aktif rol üstlenme çabasıdadır. Küresel düzeyde ise istikrarlı bir şekilde çok yönlü bir denge politikası izlemektedir. Azerbaycan her ne kadar Rusya’nın liderlik ettiği güvenlik kuruluşlarında yer almazken Rusya ile soğukkanlı, pragmatik ve dengeli bir politika izlemeye büyük çaba göstermektedir. Ayrıca NATO ile ilişkilerinde mesafeli aynı zamanda dengeli bir işbirliği içinde olan Azerbaycan başta enerji olmak üzere birçok stratejik alanda Batı ile işbirliği içindedir². Batılı birçok kurum ve kuruluşa üyedir. Bu yönüyle Azerbaycan Eski SSCB bloku ile Batı arasında bir köprü rolü üstlenmiştir. Azerbaycan, 2011 yılından itibaren Bağlantısızlar Hareketi içinde aktif rol almaktadır ve hâlihazırda dönem başkanlığını yürütmektedir. Ayrıca Azerbaycan İslam İşbirliği Örgütü içinde de önemli rol oynamaktadır.

² Aliyev, Bağlantısız Hareket Devlet Başkanları 18. Zirvesindeki konuşmasında bu hususta şöyle vurgulamaktadır: “Azerbaycan, BM Güvenlik Konseyi’nin yetkisi temelinde kurulan uluslararası barışı koruma operasyonlarına da katkıda bulunuyor. Ülkemiz, Rusya-NATO, Rusya-ABD yüksek askeri liderliğinin düzenli toplantılarına ev sahipliği yapıyor. Dünyada yaklaşık 200 ülke var. Bu ülkeler arasında yukarıda bahsi geçen görüşmeler için Azerbaycan’ın tercih edilmesi, bağımsız dış politikamıza saygının bir göstergesidir” (Aliyev, 2019).

Bunun yanında İsrail ile de ciddi işbirliği içinde olup 2. Karabağ savaşı sürecinde İsrail'den azımsanmayacak ölçüden destek almayı başarmıştır. Ancak Azerbaycan'ın İsrail ile işbirliği komşusu İran'ı rahatsız etmektedir. Bu nedenle İran zaman zaman iki ülke ilişkisinde tansiyonu yükseltecek beyanatta bulunmaktadır. Bu karşın Azerbaycan'ın temkinli davranarak iki ülkeler ilişkilerde ciddi anlamda bir hasar oluşmasının önüne geçmektedir.

2.5.1. Azerbaycan – Rusya İlişkileri

Güney Kafkasya bölgesi Rusya'nın dış politikasında en önemli yer bir yer almaktadır. Güney Kafkasya'nın önemi Çarlık Rusya ve SSCB döneminde olduğu kadar Rusya Federasyonunun dış politikasının öncelikleri arasında da yer almıştır. Azerbaycan-Rusya ilişkileri diğer Güney Kafkasya ülkelerinin Rusya ile ilişkilerinden daha farklı bir seyir izlemiştir. Rusya bölge ülkelerinin Batı ile yoğun ilişki içine girmesine ve NATO ittifakı içinde yer almasında ciddi rahatsızlık duymaktadır. Dolayısıyla Rusya'nın “yakın çevre doktrini” doğrultusunda yakın çevresinde diğer güçlerin hâkim olmasını istememesi Azerbaycan ile olan ilişkilerini de etkilemektedir. Rusya bu politik bakış çerçevesinde bazı hamleleri yaparak Güney Kafkasya ülkeleri Rusya ile işbirliğine zorlamaktadır. Bu kapsamda Rusya, bölgede kontrollü bir istikrarsızlık olmasını ve bu istikrarsızlığın devam etmesini menfaatine bir araç olarak görebilmektedir. Rusya'nın Ermenistan'ın Dağlık Karabağ'daki sivil katliamına göz yumması hata perde arkasında desteklemesi ve Karabağ Sorunu çözümü için oluşturulan AGİT-Minsk grubu üyesi olmasına rağmen 30 yıl boyunca bu sorunun sürüncemede kalmasına seyirci olması³ “istikrarsızlık yaratarak bölgede hâkimiyet kurma” politikasının bir sonucu olarak görmek mümkündür (Yüce, 2022: 234).

Azerbaycan, Rusya ile ilişkilerinde realist, pragmatik ve temkinli olmuştur. Özellikle 44 günlük Vatan Muharebesi sürecinde Azerbaycan, Rusya'yı yakından izlemiş, Rusya'nın Ermenistan'a kimi zaman açıkça desteği karşısında soğukkanlı kalmayı başarmış, Rusya kamuoyu karşısında “haklı” olduklarını göstermek için büyük çaba sarf etmiş ve Rusya ile ilişkilerin zarar görmesine izin vermemiştir. Aksine Rusya'nın bu süreçte oynayacağı olumlu röle dikkat çekilmiştir. Cumhurbaşkanı Aliyev, çeşitli medya organları aracılığıyla bu hususu dile getirmiş, RBK televizyonu muhabirinin Bakü sokaklarındaki Türk bayrakları ve Türkiye ilgisine dönük sorusuna da “*Bugün Türkiye ile Azerbaycan arasındaki güven, karşılıklı destek*

³ Cumhurbaşkanı Aliyev bir konuşmasında konuya ilişkin tespiti de bu yöndedir. Cumhurbaşkanı konuşmasında şöyle der: “Uzun yıllardır, yaklaşık 30 yıldır bunu bekliyoruz. Uluslararası toplumun adaletsizliğin ve işgalin sona ermesine yardımcı olmasını bekliyorduk. Bu amaçla AGİT 1992 yılında Minsk Grubu'nu kurmuş ve bu çatışmaya bir çözüm bulması gerekiyordu. Başka bir deyişle, işgalin durdurulması gerekiyordu. Aksine Minsk grubu, bu çatışmanın sonsuza kadar sürmesini isteyenlerin elinde bir alet haline geldi.” devamında, “Minsk Grubu'nun faaliyetlerinin tek amacı çatışmayı dondurmak ve topraklarımızı sonsuza kadar işgal altında tutmaktır. Güç ve siyasi akıl sayesinde bu politikaya son verdik ve topraklarımızı özgürleştirdik” (Aliyev, 2022).

ve ilişkiler öyle bir seviyededir ki, bence dünyanın en yakın ülkeleri arasında bile böyle bir seviye yoktur...Türkiye'ye de gitseniz her yerde Azerbaycan bayrakları ve sevgisi görürsünüz” (<https://president.az/az/articles/view/42449>,22.03.2022) diyerek Türkiye- Azerbaycan yakınlaşmasının Rusya aleyhine olmadığı anlamına da gelecek manidar bir cevap vermiştir.

Karabağ savaşında Rusya'nın konumu ve alacağı tavır savaşın kaderi üzerinde ciddi etki oluşturacağı bilinmekteydi. Çünkü Rusya ile Ermenistan arasında tarihi ilişkin ve stratejik bağ bilinmektedir. Rusya ile Ermenistan 1997 tarihli Dostluk, İşbirliği ve Karşılıklı Yardımlaşma Antlaşması ile Ermenistan'ın üye olduğu ve Rusya'nın liderlik ettiği Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütü'nün (KGAÖ) hükümleri Ermenistan topraklarına bir tehdit olduğunda Rusya'nın Erivan'ın yanında olaya müdahil olmasını öngörmektedir. Bu nedenle Karabağ savaşında Rusya'nın duruşu önem arz etmekteydi. Ermenistan'ın talebine rağmen Rusya savaşın Ermenistan topraklarında gerçekleştirmediği, söz konusu hükümler Karabağ bölgesi için geçerli olmadığını ileri sürerek bu savaşa müdahale etmeyeceğini açık bir şekilde ifade etmiştir. Bununla birlikte savaşın kaderini elinde tutmak isteyen Rusya, süreci titizlikle takip etmiş Şuşa'nın Azerbaycan kontrolüne geçmesi diğer bir ifadeyle savaşın gidişatı tamamen Azerbaycan lehine dönmesi sonrasında 9 Kasım 2020 tarihinde tarafları ateşkese zorlamıştır. Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin'in arabuluculuğu ile Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev ve Ermenistan başbakanı Nikol Paşinyan tarafından Ateşkes Antlaşması imzalanarak Dağlık Karabağ bölgesindeki çatışmalara 10 Kasım 2020 tarihinde son verildiği açıklanmıştır. Bu antlaşma ile Azerbaycan zaferini ilan ederken Rusya yine değişmez politikasına hayatiyet kazandırarak hakemlik rolü üstlenmiştir.

Savaş sırasında Rusya'nın yaklaşımıyla ilgili kaydedilmesi gereken bir diğer mühim husus da resmî makamların Türkiye'nin Azerbaycan'a olan desteği ile ilgili diplomatik nitelikteki beyanatlarına karşın, muhtelif medya platformlarında savaşı Türkiye'nin başlattığı ve yönettiğine dair yorumların aktif olarak savunulmuş olduğudur. Esas itibarıyla bu değerlendirmeler, Türkiye'nin Suriye, Libya, Doğu Akdeniz ve Kafkasya'da etkisinin artmakta olduğu ve bunun da Rusya'nın nüfuz alanındaki çıkarlarını tehdit ettiği savı üzerinde şekillendirilmiştir (Sarıkaya, 2020: 18).

Rusya'nın liderliğinde imzalanan üçlü Ateşkes sonrasında Azerbaycan üstüne düşen yükümlülükleri yerine getirmesine rağmen Ermenistan üstüne düşen yükümlülükleri yerine getirmeme konusunda ısrarlı davranmıştır. Vatan Muharebesi sonrasında Cumhurbaşkanı

Aliyev birçok platformda ateşkesin sağlanmasında Rusya'nın rolüne dikkat çekerek teşekkür etmiştir. Ancak Anlaşmada üzerine mutabık kalınan hususlarda Ermenistan'ın somut adım atmaması ve bu durum karşısında Rusya'nın yeterince baskı uygulamaması üzerine, Aliyev, Ermenistan'ın taahhütlerini yerine getirmesi hususunda Rusya'yı sorumluluklarını yerine getirmemekle itham etmiştir. Cumhurbaşkanı Aliyev'in 16.07.2022 tarihinde ateşkes sonrası yaşanan olumsuzluklara ilişkin şöyle beyanda bulunmuştur (<https://www.aa.com.tr/tr/dunya/aliyev-rusyayi-ermeni-gucleri-karabagdan-cikarma-sozunu-tutmamakla-sucladi/2638291>, 21.07. 2022):

“...Ermenistan'ın 10 Kasım 2020'de imzalanan bildiride belirtilen konuları ele almayı reddetmesidir. 10 Kasım bildirisi aslında Ermenistan'ın teslimiyet belgesidir mağlup taraf olarak yükümlülükler üstlenmiştir. Bu yükümlülükler biri de Ermeni silahlı güçlerin Karabağ'dan çekilmesidir. Bu konu bugüne kadar çözülmedi. Konuyu defalarca gündeme getirdik ama Ermenistan uzatıyor. Aynı zamanda, bu konuyu Rusya'nın askeri yönetimi önünde de gündeme getirdik ve birkaç ay önce Azerbaycan'ı ziyaret eden Rusya Savunma Bakanlığının üst düzey bir yetkilisi bizim savunma bakanlığımıza Ermeni silahlı güçlerin hazirana kadar Karabağ'dan çekileceğine dair söz verdi.

Temmuzun ortasına geldik ama bu sorun çözülmedi. Ermenistan, 10 Kasım bildirisine aykırı davranmakta, yükümlülüğünü yerine getirmemektedir. 10 Kasım bildirisinde imzası bulunan Rusya tarafı da onları buna zorlamıyor. Elbette bu, kabul edilemez bir durum. Ermeni silahlı güçlerin Azerbaycan topraklarında kalması kesinlikle kabul edilemez. Biz galip ülkeyiz, toprak bütünlüğümüzü geri kazandık. Ermenistan silahlı güçlerini Azerbaycan topraklarından çekmek istemiyorsa, bunu bize açıkça söyleyin, biz de işimizi bilelim. Cevabımız ne olacak? Belki de şimdi söylemek uygun olmaz. Ancak bu, 10 Kasım bildirisinin ağır ihlalidir.”

Azerbaycan, yaşanan tüm olumsuzluklara rağmen Rusya'nın bölgedeki etkisini çok iyi bilmekte, Rusya ile ilişkileri dostane bir şekilde yürütmesine azami derecede gayret göstermekte, Rusya'nın hassasiyetlerini dikkate alarak denge politikası yürütmektedir. Bu çerçevede Azerbaycan, Ukrayna savaşı arifesinde Rusya ile “Müttefiklik Faaliyetleri Hakkında Beyanname” imzalayarak, zorlu bir dönemde Rusya'ya dostluk eli uzatmıştır. Bu durum aynı zaman iki ülke arasındaki dostluk ilişkinin düzeyini dünya kamuoyunu duyurulması anlamına da gelmektedir. Beyannameye göre, Rusya ve Azerbaycan, kendi topraklarında taraflardan diğerinin egemenliğine, bağımsızlığına ve toprak bütünlüğüne karşı faaliyetleri kararlılıkla engelleyecek, güvenliği sağlamak, barış ve istikrarı korumak için BM

Şartı, farklı uluslararası anlaşmalar ve taraflardan her birinin uluslararası yasal yükümlülüklerini dikkate alarak birbirlerine askeri yardım sağlayacaklardır.

2.5.2. Azerbaycan – Türk Cumhuriyetleri İlişkileri

Azerbaycan, Türk Devletleri Teşkilatı içinde aldığı aktif rol yanında Türk devletleri ile de ikili ilişkileri kurmak ve ilişkilerini derinleştirmek dış politika öncelikleri arasında yer vermiştir. Özellikle Karabağ zaferinden sonra Azerbaycan, Türkiye ile kurduğu müttefiklik ilişkisinden edindiği tecrübeleri diğer Türk devletleri ile de paylaşmak üzere bu ülkelerle ikili ilişkilerini yoğunlaştırmaktadır. 2022 yılının ilk altı ay değerlendirmesini yapan Cumhurbaşkanı Aliyev, bu hususu şöyle ifade etmiştir:

“Türk Devletleri Teşkilatı çerçevesinde Azerbaycan her zaman aktif olmuştur ve hem teşkilat içinde hem de üye ülkeler arasında temaslar genişlemektedir. Bu yıl Türkiye Cumhurbaşkanı ile üç görüşmem oldu. Bu yılın Nisan ayında Kırgızistan Cumhurbaşkanı Azerbaycan'ı ziyaret etti ve bir toplantı yapıldı. Aynı zamanda haziran ayında Özbekistan ve Türkmenistan'ı ziyaret ettim, Özbekistan ve Türkmenistan devlet başkanlarıyla ve Türkmenistan Parlamentosu Halk Danışma Meclisi başkanıyla görüştim. Kazakistan Cumhurbaşkanı'nın önümüzdeki ay Azerbaycan'ı ziyaret etmesi bekleniyor. Yani, bunlar sadece görünen hususlardır ve bu temasların ne kadar aktif olarak geliştiğini, aktif olarak geliştiğini gösterirler. Elbette Türk devletleri ile ilişkilerimiz bizim için öncelikli konulardan biridir ve karşılıklı siyasi destekler dile getirilmekte, önemli projeler hem ikili hem de çok taraflı formatlarda tartışılmaktadır. Ulaştırma, enerji ve diğer alanlarda aktif işbirliği yürütülmektedir.” (<https://president.az/az/articles/view/56665>, 25.07.2022).

2.5.2.1. Azerbaycan – Türkiye İlişkileri

Tarihsel süreç için Azerbaycan dış politikasında Türkiye, Türkiye'nin dış politikasında Azerbaycan hep öncelikli konumda olmuştur. Gerek Safevi Devleti döneminde gerek Hanlıklar döneminde gerekse Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde Azerbaycan'ın Osmanlı Devleti ile ilişkileri hep yoğun bir şekilde devam etmiş ve en zor günlerde bile birbirinin yanında durmayı ve birbirini desteklemeyi bilmişlerdir. Osmanlı Devleti, en zor döneminde bile Rus ve Ermenilerin Bakü'yü işgali üzerinde Nuri Paşa Komutasında Kafkas İslam Ordusu'nu göndermiş ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin yanında yer alarak birlikte tarihi bir zafere imza atmışlardır. Bununla birlikte Azerbaycan-Türkiye ilişkisinin müttefiklik

düzeyine çıkmasından ikinci Karabağ savaşı döneminde Türkiye'nin tüm imkanlarıyla koşulsuz olarak Azerbaycan'ın yanında yer almasıyla gerçekleşmiştir.

Birinci Karabağ Savaşı'nda Türkiye Azerbaycan'ı desteklemekle birlikte içinde bulunulan koşullardan ötürü gereken silah-mühimmat yardımı yapamamıştır. Bu durum Türk halkının yüreğinde bir yara olarak kalmıştır. Bununla birlikte Türkiye, Dağlık Karabağ sorununda her zaman ve her koşulda Azerbaycan'ı açık bir biçimde desteklemiştir. Bu çerçevede Türkiye, Azerbaycan topraklarının yüzde %20'sini işgal eden Ermenistan ile sınırlarını kapatmıştır. Türkiye, Ermenistan ile ilişkilerinin normalleşebilmesi için Dağlık Karabağ sorununun çözümünü şart koşmuştur. Türkiye ayrıca Dağlık Karabağ sorununun uluslararası hukuk çerçevesinde ve Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün gözetilerek çözülmesi gerektiğini savunmuştur (Eyvazlı, 2017: 71).

44 günlük Vatan Muharebesi olarak adlandırılan ikinci Karabağ savaşı sürecinde Türkiye tüm imkânlarıyla Azerbaycan'ın yanında açık bir şekilde yer almıştır. Bu ilişki zafer sonrasında Türkiye-Azerbaycan ilişkilerine stratejik derinlik kazanarak iki ülke arasındaki işbirliği düzeyi zirveye taşımıştır. İkinci Karabağ Savaşı iki ülke arasında sağlam temellere dayanan ilişkileri farklı bir boyuta taşımıştır. Dolayısıyla İkinci Karabağ Savaşı, Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde önemli bir kavşak ve bir dönüm noktası olmuştur. Azerbaycan ve Türkiye'nin destansı iş birliği ile kazanılan Karabağ Zaferi birçok açıdan önem arz etmektedir. Öncelikli olarak bu zafer Türk ve İslam dünyası başta olmak üzere toprakları hukuksuz şekilde işgal altında olan devletlere bu durumun ilelebet sürmeyeceği mesajını vermiştir. Bu zafer Türk Dünyası açısından daha kapsamlı iş birliklerinin önünün açılmasına katkı sağlayacaktır. Şüphesiz bu zafer iki ülke arasındaki ekonomik, siyasi ve askerî entegrasyon sürecini daha da hızlandıracaktır (Eraslan, Özdemir, 2021:329).

İkinci Karabağ Savaşı sürecinde Türkiye ve Türk halkı Azerbaycan'a en üst düzeyde ve en yüksek sesle siyasi ve manevi destek vermiştir. Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın "Azerbaycan yalnız değildir.", Dışişleri Bakanı Mevüt Çavuşoğlu'nun "Uluslararası toplum bir şey yapmak istiyorsa Ermenistan'ı derhal Azerbaycan topraklarından çeksin. Azerbaycan isterse destek vermekten çekinmeyiz" şeklindeki açıklamaları, başta Dışişleri Bakanı ve Milli Savunma Bakanı olmak üzere Türkiye'den Azerbaycan'a gerçekleştirilen üst düzey ziyaretler üçüncü güçlerin bu savaşa müdahil olmasını engellemiştir. Zafer sonrası Erdoğan ve Aliyev, 15 Haziran 2021'de Şuşa'da "Şuşa Beyannamesi"ni imzalayarak iki ülke arasındaki ilişkileri daha üst düzeye çıkarmış ve kardeş ülkeleri stratejik müteffik ülke haline getirmiştir (Yüce, 2022: 202). Ayrıca bu Zafer Türk

Devletleri arasında iş birliğinin geliştirilmesinin önünü açmıştır. Nitekim 12 Kasım 2021 İstanbul'da gerçekleşen Türk Konseyi 8. Zirvesinde Konseyin yeniden yapılandırılarak Türk Devletler Teşkilatı'na dönüştürülmesinde Azerbaycan-Türkiye iş birliğinin Karabağ'da zaferle sonuçlanmasının yarattığı psikolojik durum da büyük rol oynamıştır (Yüce, 2022a: 87).

2.5.2.2. Azerbaycan Orta Asya Türk Cumhuriyetleri İlişkileri

Karabağ zaferi sonrası işgal altındaki topraklarını ülkesine katan Azerbaycan'ın bu başarısı aynı zamanda Azerbaycan'ın Türk Dünyası ile ilişkilerinde de yeni bir dönemin başlamasına neden olmuştur. Cumhurbaşkanı Aliyev'in ifade ettiği gibi Zengezur boğazının açılması, Türk Dünyasında coğrafi parçalamayı ortadan kaldırarak, coğrafi bütünlüğü sağlayacaktır. Bu gelişme yeni bir paradigmanın doğmasına neden olmuştur. Azerbaycan'ın 30 yıldır işgal altında olan ve AGİT-Minsk grubu tarafından sürüncemede bırakılan topraklarını Türkiye ile iş birliğine girerek işgalden kurtarması, Sovyet'in menfi mirası sonucu benzer sorunlarla karşı karşıya kalan Türk Cumhuriyetlerinde yeni bir paradigma oluşmasına neden olmuştur. Yıllarca Karabağ sorunu karşısında Rusya faktörü dolayısıyla tarafsız durmaya çalışan ve bu sorunun Türk devletleri başkanları zirvesinde gündeme getirilmesine bile taraf olmayan Orta Asya Türk Cumhuriyetleri, Karabağ zaferi sonrası 12 Kasım 2021'de İstanbul'da toplanan Türk Konseyi 8. Zirvesinde, Teşkilatın isminin "Türk Devletleri Teşkilatı" olarak değiştirilmesi, Karabağ Zaferi dolayısıyla Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev "Türk Dünyası Ali Nişanı" verilmesi ve Azerbaycan'ın Karabağ'ı işgalden kurtarmasının takdir edilmesi yönünde ortak irade sergilemeleri Türk Devletlerinde yeni bir paradigmanın oluştuğunu göstermektedir. 44 günlük vatan muharebesinin Azerbaycan'ın Zaferi ile sonuçlanması sonrasında 31 Mart 2021'de video konferans formatında düzenlenen Türk Konseyi gayri resmi zirvesinde, Özbekistan Cumhurbaşkanı Şevket Mirziyoyev Azerbaycan'ı "Dağlık Karabağ'da işgalin bitmesi ve tarihi adaletin sağlanması" nedeniyle tebrik etmesi ve ardında Özbekistan'ın Fuzuli'de tam teşekküllü bir okul yaptıracağını duyurması da yeni paradigmanın bir ürünü olmuştur. Dolayısıyla Karabağ zaferinde Azerbaycan-Türkiye iş birliği diğer Türk Cumhuriyetlerinin sorunlarının çözümü yönünde rol model olmuştur.

Aslında Azerbaycan'ın Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ile iş birliğini geliştirmesi ve aktif diyalog tesis etme çabası ülkenin yeni dönem dış politika hedefleriyle de doğrudan

örtüşmektedir. Özellikle Rusya-Ukrayna savaşı sonrasında Rus enerjisine alternatif enerji kaynağı arayışına giren Avrupa'nın başvuracağı yer kuşkusuz Hazar Bölgesidir. Bu bölgenin en önemli aktörü de kuşkusuz Azerbaycan'dır. Azerbaycan'ın diğer Türk Cumhuriyetleri ile enerji alanında oluşturacağı iş birliği sonucu bu ülkelerin enerji kaynaklarını mevcut boru hatları üzerinde Türkiye'ye taşıyarak Avrupa pazarına ulaştırması bölge için yeni bir jeostratejik-jeopolitik durum oluşturacaktır. Nitekim bu hususta da Azerbaycan hem Avrupa Birliği hem de Orta Asya Türk Cumhuriyetleri nezdinde ciddi girişimlerde bulunmuştur.

2. Karabağ Savaşı (Vatan Muharebesi) öncesinde Azerbaycan ile Orta Asya Türk Cumhuriyetleri arasında yoğun bir ilişkiden bahsetmek mümkün değildir. Bu dönemde Azerbaycan söz konusu Türk Devletleri ile Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi ve Rusya'nın öncülüğünde gerçekleşen bazı oluşumlar bünyesinde kurduğu ilişki dışında ikili ilişkiler üzerinde yoğunlaşmamıştır. Hazar Denizi komşusu olan Türkmenistan dışında diğer Türk Cumhuriyetleri sorunları da olmamıştır. 2. Karabağ Savaşında sonra Azerbaycan Türk Cumhuriyetlerine yönelik daha aktif bir politika izlemiştir. Bu kapsamda hem Türk Devletleri Teşkilatı bünyesinde aktif politika izlemiş hem de söz konusu devletlerle ikili ilişkilerinin geliştirerek yeni işbirliği alanları oluşturmuş ve ilişkilere stratejik bir nitelik kazandırmıştır.

Azerbaycan'ın Türkmenistan ile yaşadığı sorun Hazarın statüsü konusundan yaşanan anlaşmazlık teşkil etmekteydi. Bilindiği üzere Hazar'ın statüsü 1991 yılına kadar SSCB ve İran arasındaki antlaşmalarla düzenlenmekteydi. 1921 Dostluk Antlaşması'yla, İran ve Sovyet gemilerinin Hazar Denizi'nde serbest dolaşmaları kararı alınırken, 1935'te bu hükme ilaveten 10 millik balıkçılık bölgesi kurulmuştur. 1940 yılında imzalanan antlaşmayla deniz yüzeyinin ve dibinin ortak kullanımı kararlaştırılmıştır. Sovyetler Birliği döneminde, Hazar'ın Sovyetlere ait olan kısmı, 1970'te Azerbaycan, Kazakistan, Rusya ve Türkmenistan arasında paylaştırılmıştır. SSCB'nin dağılmasının ardından Azerbaycan ve Kazakistan, 1970'te kendilerine verilmiş bölgelerde egemenlik hakları olduğu iddiasıyla ortaya çıkmışlar ve de ayrıca Hazar'a kıyıdaş olan beş devlet arasında Hazar'ın göl mu, deniz mi olduğu konusunda ihtilaf çıkmıştır. Azerbaycan ve Kazakistan, Hazar'ın deniz olduğunu iddia ederlerken, Rusya ve İran, Hazar'da fazla petrol ve doğalgaz kaynakları olmadığı için, göl olduğunu savunmakta ve kaynakların eşit paylaşımından yana tavır almışlardır. Türkmenistan ise net bir iddiada bulunmamıştır (Turan, 2010: 48-49).

Bununla birlikte Hazar'ın statüsü belirlemede önemli mesafe alınmıştır. Kasım 2021'de Rusya, İran, Azerbaycan, Türkmenistan ve Kazakistan liderleri Kazakistan'ın Aktau kentinde düzenlenen törende Hazar Denizi'nin yerüstü ve yeraltı kaynaklarını nasıl

paylaşacaklarına dair ortak sözleşmeyi imzalamışlardır. Bu sözleşme ile Hazar’a özel bir statüyle verilerek Hazar’ın yatağı göl hukukuna göre paylaşılırken, sularına deniz hukukuna yakın bir formül öngörülmüştür. Diğer taraftan imzalanan anlaşmayla Hazar’ın enerji kaynaklarının paylaşımında uzlaşmaya varılmıştır. Ayrıca Hazar’ın dibinden enerji boru hatlarının geçirilmesi konusunda da önemli ilerleme sağlanmıştır. Türkmenistan ile Azerbaycan yıllardan beri “Trans-Hazar” doğalgaz boru hattı üzerinde görüşmeler yapmaktaydılar. Ancak Hazar’ın hukuki statüsünün belirlenmemiş olması dolayı bu proje hayata geçemiyordu. O nedenle sağlanan bu anlaşma sonunda söz konusu projenin hayata geçmesinin önündeki engellerden biri kalmış oldu. Ayrıca, 12 Kasım 2021’de İstanbul’da gerçekleşen ve Türk Konseyi’nin adı “Türk Devletleri Teşkilatı” olarak değişmesi karar bağlanan 8. Türk Konseyi Devlet Başkanları Zirvesin akabinde 28 Kasım 2021 tarihinde Aşgabat’ta düzenlenen Ekonomik İşbirliği Teşkilatı 15. Zirvesi kapsamında İran, Azerbaycan ve Türkmenistan arasında yılda 2 milyar metreküplük doğalgaz takas anlaşması imzalanmıştır. Anlaşmaya göre; yılda 2 milyar metreküpe varan Türkmenistan doğalgazı, İran üzerinden Azerbaycan’a gönderilecektir. Bu anlaşmaların hayata geçmesiyle Azerbaycan açısından Hazar kaynaklı önemli bir sorun daha çözüme kavuşmuştur (Yüce, 2022:237).

Türkmenistan ile Hazar statüsüne ilişkin yıllarca süren anlaşmazlığı önemli ölçüde çözen Azerbaycan, yakın zamanda Kırgızistan Cumhurbaşkanı Sadır Caparov’u (19-20 Nisan 2022) misafir ederek Türk Dünyasına yönelik yeni ilişkiler hamlelerine devam etmiştir. Ardından Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, 21 -22 Haziran 2022 tarihinde Özbekistan’ı ziyaret ederek hem yeni iş birliği imkânları hem de doğalgaz üretiminde dünyada 14. sırada yer alan Özbekistan’ın doğalgazı Azerbaycan üzerinden TANAP ve TAP boru hatlarıyla Avrupa’ya sevki hususu için ortam oluşmuştur.

Bu ziyarette iki ülke arasında Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı İlham Aliyev ve Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Şavkat Mirziyoyev tarafından imzalanan “Azerbaycan Cumhuriyeti ile Özbekistan Cumhuriyeti arasında stratejik ortaklığın derinleştirilmesi ve kapsamlı işbirliğinin genişletilmesi bildirgesi” (<https://president.az/az/articles/view/56481>, Erişim: 21.07.2022) 19 işbirliği anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşmalar arasında askeri-teknolojik alanda iki önemli anlaşmanın yer alması Azerbaycan’ın Türkiye ile askeri ilişkilerinden edindiği tecrübeyi Karabağ Zaferi’nden sonra diğer Türk Devletlerine aktarma imkânı sağlamıştır.

Azerbaycan-Özbekistan ilişkilerine bakıldığında, her şeyden önce her iki ülke de Türk soylu olup, ortak tarih ve ortak medeniyet sahip, Sovyet işgali altında uzun süre yaşamış ve bunun doğal sonucu olarak benzerlik arz eden birçok soruna maruz kalmış ülkelerdir. O nedenle iki ülke arasında sosyo-kültürel ve ekonomik alanda ilişkiler mevcuttur. Her iki ülke de Türk Devletleri Teşkilatı üyesidir. Her iki ülke de Rusya'nın liderlik ettiği güvenlik örgütler olmak üzere hiçbir askeri blokta yer almamaktadırlar. Azerbaycan sahip olduğu enerji kaynakları ve jeopolitik konumu itibarıyla Güney Kafkasya'nın en önemli ülkesi iken, Özbekistan Orta Asya'daki tüm devletlerle komşu olan, 35 milyon nüfusuyla en kalabalık nüfusa sahip olan, aktif işgücü ve girişimcilik yeteneğiyle temayüz etmiş, ipek yolu üzerinde yer alan Orta Asya'nın kalbi hükmünde bir ülkedir. Coğrafi konum olarak her iki ülke ipek yolu üzerinde yer almaktadır. Azerbaycan, Orta Asya'yı Avrupa'ya bağlayan koridorun kapısı konumunda iken, Özbekistan ise Avrupa'yı Çine bağlayan koridorun doğu kapısı olan Türkistan coğrafyasının önemli bir bölgesidir. Bu haliyle her iki ülke coğrafi olarak birbirini tamamlamaktadırlar. Bu nedenle Azerbaycan – Özbekistan soy, tarih ve coğrafi açıdan doğal olarak müttefiklerdir. Nitekim basın açıklamasında Özbekistan Cumhurbaşkanı Şavkat Mirziyoyev'in “...*Ben bir hususu bildirmek isterim ki, ekonomi ve siyaset elbette çok önemlidir. Ancak bizi birleştiren esas değer kuşkusuz ortak medeniyetimiz olduğunu düşünüyorum.*” şeklindeki açıklaması da bu hususun önemini vurgulamaktadır.

Özbekistan ziyaretini önemli kılan bir husus da Karabağ zaferi sonrası gündeme gelen Zengezur boğazının açılması ve orta koridorun aktif hale getirilmesi kapsamında iş birliğine gidilmesine yönelik ortak iradenin ortaya konulmuş olmasıdır. Bilindiği üzere iki ülke kapalı kara devleti olmasına rağmen Doğu ile Batı arasındaki tarihi ulaşım yolu olan “ipek yolu” yanında “Orta Koridor”un üzerinde yer almaktadır. Bu çerçevede “Bakü-Tiflis-Kars Demir Yolu” Özbekistan'ın Azerbaycan – Türkiye üzerinde Batıya ulaşma imkânı sağlamak açısından önemli bir lojistik imkân sağlamaktadır. Özbekistan'ın da söz konusu ulaşım koridorlarını kullanarak bu alandaki çalışmaların verimliliğinin artırılması, transit geçişlerle ilgili engellerin ortadan kaldırılması için ulaştırma bakanları başkanlığında bir çalışma grubunun oluşturulması konusunda mutabık kalınmıştır.

Azerbaycan Enerji transfer ve Orta Koridorun daha işlevsel hale getirilmesi konusunda Kazakistan ile işbirliğine girmiştir. Bu çerçevede Azerbaycan öncülüğü ve ev sahipliğinde, 27 Haziran'da tarihinde Azerbaycan, Kazakistan ve Türkiye'nin dışişleri ve ulaştırma bakanlarının katıldığı Bakü forumu gerçekleştirmiştir. İlk kez bu konuda gerçekleşen forumda, kardeş üç ülkeyi ilgilendiren konularda mevcut eşgüdümün pekiştirilmesini ve

karşılıklı yarar temelinde bölgesel bağlantısallığın güçlendirilmesi hedeflenmiştir. Bu çerçevede toplantıda, üçlü ve bölgesel işbirliğinin artırılması ile Hazar Geçişli Doğu-Batı Orta Koridorun potansiyelinin geliştirilmesi konularının ele alınmıştır. Ayrıca tüm çabaların temelinde kardeş ülkelerin doğal gaz üretimlerini Azerbaycan-Türkiye arasındaki mevcut nakil hatları üzerinde Avrupa pazarlarına sunmak çabası da bulunduğu söylemek mümkündür. Nitekim toplantı sonrası yapılan basın açıklamasında üç ülkenin iş birliğiyle Bakü-Tiflis-Kars demir yolunun kullanımı ve yük trafiğinin genişletilmesinin ele alındığına işaret eden Azerbaycan dışişleri bakanı Bayramov, “Bütün bunlarla Azerbaycan topraklarının Ermeni işgalinden kurtarılmasının ardından ortaya çıkan yeni gerçekleri de görüştük. Zengezur koridoru AB, Türkiye ve Asya'ya giden bir rotanın oluşturulmasında özel bir rol oynuyor.” (<https://www.aa.com.tr/tr/dunya/turkiye-azerbaycan-kazakistan-disisleri-ve-ulastirma-bakanlari-toplantisi-baku-de-yapildi/2623394>, 21.07.2022) şeklindeki açıklama Karabağ Zaferi sonrası bölgenin yeni geo-stratejik durumunu ortaya koymaktadır.

Sonuç olarak Azerbaycan Karabağ zaferinden sonra ülkenin en önemli sorunu olan işgal altındaki toprakları bağımsızlığına kavuşturmasıyla Türk Cumhuriyetleri ile ilişkilerini geliştirmek ve derinleştirmek üzere yoğun bir çabaya girmiştir. Bu çerçevede önce Türkmenistan ile Hazar statüsünde kaynaklı sorunları büyük ölçüde çözüme kavuşturan Azerbaycan, akabinde Kırgızistan Cumhurbaşkanı Sadır Caparov’u misafir ederek Kırgızistan ile yeni bir döneme kapı aralamıştır. Bu ziyaretin ardında Cumhurbaşkanı Aliyev Özbekistan’ı ziyaret ederek iki kardeş devlet arasında stratejik işbirliği imkanı oluşturulmuştur. Bu ziyaretin hemen sonrasında ise Kazakistan dışişleri bakanının üçlü forumu için Bakü ziyareti ve nihayetinde Kazakistan Cumhurbaşkanı Kasım Cömert Tokayev’in beklenen Azerbaycan ziyareti Azerbaycan’ın Türk Cumhuriyetleri ile ilişkilerinin yeniden şekillenerek derinlik kazanacağına ve bu ilişki eksenli Avrupa Birliği ile başta enerji olmak üzere yeni bir ilişkinin tesis edileceği işareti olarak okumak mümkündür. Diğer taraftan bu ilişkinin istikrarsızlaşan yenisünya düzenine karşı Türk devletleri arasında yeni bir işbirliği imkânının doğduğu, bu işbirliğinin bölgesel barış, istikrar ve ortak fayda temelinde katkı sağlayacağı şeklinde algılamak gerekir.

2.5.3. Azerbaycan – Avrupa Birliği İlişkileri

Azerbaycan bağımsızlığını yeniden kazandığı zamandan itibaren dış politika öncelikleri arasında Avrupa her zaman yer almıştır. Avrupa Birliği, 31 Aralık 1991 tarihinde

Azerbaycan Cumhuriyetini bağımsız ve egemeni tanımış ve 10 Ağustos 1992 tarihinde itibaren Azerbaycan ile diplomatik ilişkiler kurmuştur. Azerbaycan Cumhuriyeti ile Avrupa Birliği arasındaki ilişkilerin hukuki temeli 22 Nisan 1996 yılında Lüksemburg’da imzalanan ve 1 Temmuz 1999 tarihinde yürürlüğe giren “Ortaklık ve İşbirliği Anlaşması” (Partnership and Cooperation Agreement) ile oluşturulmuştur. Azerbaycan-Avrupa Birliği ilişkilerinin kurumsallaşmasında Avrupa Komşuluk Politikası ve bu politika çerçevesinde uygulanan eylem programları etkili olmuştur. Bu çerçevede Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, 1 Haziran 2005 yılında “Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Avrupa’ya entegrasyonu için Devlet Komisyonu kurulmasına ilişkin” serencamı imzalayarak bu programa ilişkin iç hukuki zemin oluşturmuştur. 2006 tarihinde Brüksel’de Azerbaycan-AB İşbirliği Konseyi toplantısında Eylem Planları imzalanmıştır. Azerbaycan Eylem Planı’nda AB-Azerbaycan ilişkilerinde öncelikli alanlar şöyle sıralanmıştır (EU/Azerbaijan Action Plan, http://eeas.europa.eu/enp/pdf/pdf/action_plans/azerbaijan_enp_ap_final_en.pdf, E: 22.07.2022):

- Dağlık Karabağ sorununun barışçıl çözümüne katkıda bulunmak,
- Uluslararası standartlar çerçevesinde, adil ve şeffaf seçimleri de kapsayacak şekilde demokrasiyi güçlendirmek
- İnsan hakları, temel özgürlükler ve hukukun üstünlüğünü sağlamak;
- Rüşvet ve yolsuzluğa karşı mücadele etmeyi güçlendirmekle birlikte iş ve yatırım ortamını iyileştirmek;
- Gümrük işleyişini iyileştirmek;
- Sürdürülebilir ve dengeli bir ekonomik gelişmeyi ekonomik çeşitlenme,
- Kasım 2004 senesinde Bakü Bakanlar Konferansı amaçlarını gerçekleştirmek doğrultusunda Avrupa Birliği-Azerbaycan arasında enerji ve nakil konusunda işbirliğini güçlendirmek,
- Sınır Yönetimini içerecek şekilde adalet, özgürlükler ve güvenlik alanlarında işbirliği yapmak,
- Bölgesel işbirliğinin güçlendirilmesi.

AB - Azerbaycan Eylem Planında yer alan yukarıda belirtilen öncelikleri dört grup altında toplamak mümkündür. Birincisi, Azerbaycan’ın milli davası olan Karabağ sorununu çözüme kavuşturmak, ikincisi Azerbaycan’ın piyasa ekonomisine geçişini sağlamak,

üçüncüsü, ülkede evrensel hukuk ilkeleri ve demokrasinin yerleşmesini sağlamak ve dördüncüsü enerji alanında işbirliği sağlamaktır.

Avrupa Komşuluk Politikasının yenilenmesinden sonra AB, Azerbaycan ile Eylem Planı'nın yerini alacak yeni bir Ortaklık Öncelikleri Belgesi üzerinde müzakerede bulunmuştur. 11 Temmuz 2018 tarihinde Brüksel'de Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı katılımıyla yapılan müzakerelerin sonucunda Azerbaycan-AB İşbirliği Konseyi'nin tavsiyesi üzerine Belge, 28 Eylül 2018 tarihinde kabul edilmiş ve o tarihte yürürlüğe girmiştir. Hâlihazırda, belgenin süresini 2027 yılına kadar uzatmak için çalışmalar sürdürmektedir. Söz konusu Belge şu önceliklere yer vermektedir:

- Kurumsal güçlendirme ve iyi yönetim
- Ekonomik gelişme ve pazar fırsatları
- Bağlantılar, enerji verimliliği, çevre ve iklim eylemi,
- Göç ve insan ilişkileri

Eylem planında yer alan Dağlık Karabağ sorununun çözümü konusunda maalesef AB'nin ciddi bir katkısı olmamıştır. Bu sorunun çözümü üzere oluşturulan AGİT- Minsk grubu ise Karabağ sorununu sürüncemede bırakmış, 30 yıl süresince ciddi bir katkı sağlamamış, aksine kimi zaman da Ermenistan tezlerini örtük destek vermiştir. İkinci Karabağ savaşı başladıktan sonra aldığı kararda, Ermenistan'ın işgaline veya BMGK'nın Karabağ işgaline ilişkin kararlarına herhangi bir atıfta bulunmadan çatışma güçlü biçimde kınanmış, sivil kayıpların önlenmesi çağrısında bulunulmuş ve üçüncü tarafların müdahil olmasının bölgede barışın sağlanmasını engellediği yorumu yapılarak adı verilmeden Türkiye eleştirilmiştir. Avrupa Birliği de bu minval üzere hareket etmiştir. Savaş sürecinde yapıcı hiç bir faaliyete bulunmamış, aksine Azerbaycan'ı suçlar gibi bir tavır içinde olmuştur. Ermenistan'ın sivil yerleşim yerlerine saldırısı karşısında sesiz kalmıştır.

15 Temmuz 2022 tarihinde Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, Avrupa Birliği'nin Güney Kafkasya özel temsilcisi Toivo Klaar'ı kabulünde Ermenistan-Azerbaycan ilişkilerinin normalleşmesi, barış anlaşmasının imzalanması, ulaşım ve iletişimin yollarının açılması, Azerbaycan'ın karşı karşıya olduğu mayın sorunu ve savaşta kaybedilen Azerbaycan siviller ve 10 Kasım 2020 tarihli üçlü açıklamaya göre Ermenistan'ın üstlendiği

yükümlülüklerin yerine getirilmesinin konularda geniş görüş alışverişinde bulunulmuş ve bu hususta AB bilgilendirilmesi istemiştir (<https://president.az/az/articles/view/56648>, 22.07.2022).

Azerbaycan-AB ilişkilerin temel ekseninde AB'nin enerji ihtiyacının temini enerji arz güvenliğinin sağlanması hususları yer aldığını söylemek mümkündür. Her ne kadar AB Vatan Muharebesi süresince Azerbaycan'a taraf yapıcı bir tavır içinde olmamışsa da Azerbaycan AB yönelik temkinli davranmış, ilişkilerin ağır bir şekilde zedelenmesine imkân vermemiştir. Rusya – Ukrayna Savaşı sonrasında AB tarafında Rusya'ya uygulanan ambargo kapsamında Avrupa'nın Rusya doğalgazına olan bağımlılığın azaltılması için girişilen alternatif arayışlarda Azerbaycan doğalgazı önemli alternatif kaynak olarak görülmüştür. Bu kapsamda AB ile Azerbaycan arasında görüşmeler başlatılmıştır. 18 Temmuz'da Azerbaycan ile Avrupa Birliği arasında “Avrupa Komisyonu Tarafından Temsil Edilen Avrupa Birliği ile Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında Enerji Alanında Stratejik Ortaklığa Dair Mutabakat Zaptı” imzalanmıştır (<https://president.az/az/articles/view/56689>, 22.07.2022).

Enerji alanında Stratejik Ortaklık Mutabakat Zaptı imzalanmasından sonra yapılan basın açıklamasında Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, Azerbaycan ile AB arasında enerji alanındaki aktif işbirliği on beş yılı aşkın bir geçmişe sahip olduğunu belirterek,

“ Azerbaycan'ın başlattığı ve ortaklarımız da dâhil olmak üzere Avrupa Birliği tarafından desteklenen enerji projeleri, Avrupa'nın enerji haritasını tamamen değiştirdi. Petrol üretimine başladık. Daha sonra gaz üretimine geçtik. Hazar Denizi'ni Karadeniz ve Akdeniz'e bağlayan petrol boru hattını inşa ettik. Tabii 3.500 kilometre uzunluğundaki Güney Gaz Koridoru da entegre boru hattı sistemlerine sahip ve onunla birlikte doğalgazımız Avrupa kıtasına ulaştırılıyor. Güney Gaz Koridoru iki yıldan kısa bir süre içinde tam kapasite ile faaliyete geçecek. Bütün segmentlerden yararlanılıyor. Bu işbirliğinin olumlu faydalarını şimdiden görüyoruz. Enerji güvenliği konuları bugün her zamankinden daha önemli. Azerbaycan ve Avrupa Birliği arasında enerji alanında uzun vadeli, öngörülebilir ve çok güvenilir işbirliği elbette büyük bir başarıdır.” (<https://president.az/az/articles/view/56690>, 22.07.2022) şeklinde beyanda bulunmuştur. Aliyev, konuşmasında Azerbaycan ile Avrupa Birliği arasında petrol, gaz ve yenilenebilir enerji kaynakları, hidrojen, enerji verimliliği ve diğer konuları içeren birçok alanı kapsayan bir enerji diyalogu başlattıklarını, önümüzdeki yıllarda yeni gaz sahalarında üretime geçerek doğalgaz üretimine artıracaklarını, Avrupa Birliği, Azerbaycan'ın ana ticaret ortağı olduğunu hususları da dile getirdi.

Bir bütün olarak konuşma metni değerlendirildiğinde Aliyev'in Azerbaycan sahip olduğu doğalgaz yanında yenilebilir enerji konusunda da ciddi potansiyele sahip olduğu

dolayısıyla Azerbaycan, AB'nin aradığı alternatif doğalgaz kaynağına sahip olduğu vurgulamaktadır. Azerbaycan enerji arz güvenliği açısından AB için Rusya'ya tercih edilecek bir ülkedir. Bununla birlikte Azerbaycan doğalgazının AB'nin ithal ettiği Rusya doğalgazını tamamen ikame edeceğini söylemek mümkün değildir.

Stratejik Ortaklık Mutabakat Zaptı sonrası basın açıklaması yapan Avrupa Komisyonu Başkanı Ursula von der Leyen, Azerbaycan'ın enerji arz güvenliğine dikkat çekerek Azerbaycan'ın AB için önem konusunda;

“...Rusya'nın Ukrayna'ya acımasız müdahalesinden önce bile Rusya'nın Avrupa'ya gaz arzı artık güvenilir değildi. Bu nedenle Avrupa Birliği, Rusya'yı baypas etmeye ve daha güvenilir ve güvenilir ortaklara yönelmeye karar verdi ve Azerbaycan'ı da aralarında görmekten mutluluk duyuyorum. Siz gerçekten bizim için önemli bir enerji ortağımızsınız. Sadece arz güvenliği alanında değil, iklim tarafsızlığı alanında da her zaman güvenilir oldunuz. Az önce imzaladığımız Mutabakat Zaptı, enerji ortaklığımızı daha da güçlendiriyor.” (<https://president.az/az/articles/view/56690>, 22.07.2022)

şeklinde beyanda bulunmuştur.

Ursula konuşmasının devamında Avrupa Birliği, Azerbaycan ile birlikte çalışarak Orta Asya ve ötesinde ilişkiler kurmak istediğini, Trans-Hazar ilişkilerine ilişkin fikir ve tartışmaları büyük bir ilgiyle takip ettiklerini ve tartışmaların derinleşmesine katkıda bulunacaklarını, iş, ticaret ve turizm fırsatlarına büyük bir ivme kazandıracakları hususlarını da vurgulamıştır.

Konuşmasında “AB, daha güvenilir enerji tedarikçilerine yöneliyor.” vurgusu yapan Ursula'nın AB için Azerbaycan doğal gazının Rusya doğalgaz alternatif olarak gösterilmesi Azerbaycan ile Rusya ilişkileri açısından bir sıkıntı oluşturup oluşturmayacağı hususu göz ardı edilmemesi gerekmektedir. Bu konuda oluşabilecek bir sorun, mesela bu durumun Zenger boğazının ve Ermenistan ile sınır meselesi çözümünden Rusya'nın bir kart olarak kullanması, Güney Kafkasya istikrarı açısından da ciddi sıkıntılara kaynak teşkil edecektir. Diğer taraftan AB'nin Azerbaycan ile birlikte çalışarak Orta Asya ve ötesinde ilişkiler kurmak üzere kurgulanmış politikası bu bölgedeki doğalgaz kaynaklarının mevcut doğalgaz hatları üzerinden Avrupa taşımasını sağlayacaktır. Ancak burada SSCB dağılma sonrası dönemde

AB'nin Türkiye üzerinde Orta Asya'ya nüfuz etmek politikasında yaşanan hataların burada tekrarlanmamasına özen gösterilmesi gerekmektedir.

Avrupa Birliği ile Azerbaycan Cumhuriyeti arasında Avrupa Komisyonu tarafından temsil edilen enerji alanında Stratejik Ortaklık Mutabakat Zaptı imzalanması ile Azerbaycan'dan AB'ye doğal gaz sevki iki katına çıkarmak hedeflenmektedir. Ancak AB için talep edilen doğalgaz sevkinin gerçekleşmesi Türkiye'nin mutabakatı da gerekmektedir. Bilindiği üzere Türkiye ile Azerbaycan arasında 26 Haziran 2012'de imzalanan Hükümetlerarası anlaşmanın 7/8-9. maddesine göre, TANAP ile ilgili atılacak kapasite genişletme ve arzı artırma çalışmalarında öncelik Türkiye'ye verilmesi gerekmektedir. Diğer taraftan Avrupa'ya gönderilen gazın artırılması için ek yatırımlara ihtiyaç duyulmaktadır. Zira Güney Gaz Koridoru kapsamında inşa edilen TANAP'ın Avrupa ayağı olan TAP'ın yıllık kapasitesi 10 milyar metreküp civarındadır. Oysa AB'nin Güney Gaz Koridorunda talep ettiği gazın tedariki için TAP'ın kapasitesinin 10 milyar metreküpten 20 milyar metreküpe çıkarılması gerekmektedir. Bu da teknik olarak mümkün görünmemektedir. O nedenle ek yatırıma ihtiyaç bulunmaktadır. Bu yatırım konusunda yeni bir anlaşmaya ihtiyaç duyulmaktadır.

Sonuç olarak stratejik enerji kaynaklarına sahip olan Azerbaycan ve özellikle Hazar Havzası, Avrupa Birliği'nin ulusal güvenlikle eş değer tuttuğu, enerji arz güvenliğinin sağlanması açısından jeopolitik kilit konuma sahiptir. Bu bölge, aynı zamanda Avrupa Birliği'nin enerji ithalatı bakımından Rusya'ya olan aşırı bağımlılığının ortadan kaldırılması için alternatif taşıma güzergâhı özelliğini de bulundurmaktadır. Bu nedenle Azerbaycan-AB ilişkilerinin geliştirilmesinde en önemli faktör Azerbaycan'ın sahip olduğu enerji kaynakları olmuştur. Azerbaycan enerji ihracatı temelinde bir ekonomik kalkınma politikası izlediğinde enerji ülke için temel ekonomik unsur olarak görülürken, AB ise enerji güvenliğini sağlamak için Rusya olan bağımlılığını azaltmak ve kaynak çeşitlendirmesine gitmek politikasını izlemektedir. Bu durum Azerbaycan önceliği ile AB önceliğinin kesişmesi sonucu doğurmaktadır. Bu nedenle de AB Azerbaycan ile olan enerji işbirliğine önem vermektedir (Memmedli, 2017: 206).

2.5.4. Azerbaycan – Bağlantısızlar Hareketi İlişkileri

İkinci Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkan ideolojik ve güç mücadelesi temelli iki kutuplu Dünya'nın oluşturduğu ortam devletlerin adeta devletlerin iki bloktan birinde yer

alması zorunlu hale getirmiştir. Özellikle sömürgeleikten yeni kurtulmuş⁴ ve bağımsızlığını henüz yeni kazanmış olan bazı ülkeler her iki blokta da yer almak istemişlerdir. Bu güç merkezlerinin dışında kalan ya da her iki blokta da yer almak yani taraf tutmak istemeyen ve bağımsızlığı savunan devletlerin oluşturduğu oluşumuma Bağlantısızlar Hareketi denilmektedir. Yugoslavya lideri Tito, Hindistan lideri Nehru ve Mısır lideri Nasır, 1955 yılında öncülüğünde 1955 yılında Endonezya’da düzenlenen Asya-Afrika Bandung Konferansı’nda Bağlantısızlar Hareketinin ilkeleri kararlaştırılmıştır. 5-12 Haziran 1961’de Mısır Kahire’de düzenlenen ilk Bağlantısızlar Hareketi Zirve Konferansında ise üyelik kriterleri ve hedefleri belirlenmiştir. Yapısı itibariyle bağımsızlığı, özgürlüğü, eşitliği ve sömürgecilığe karşı yapısıyla bilinen Bağlantısızlar Hareketi, var olan iki blok yanında üçüncü bir blok olarak yorumlamamak gerekir. Bu hareket blok dışı kalarak bağımsız bir dış politika izleyebilmenin tek yolu olarak görülmekteydi. Bu hareketin içinde yer alan ülkeler çoğunlukla sosyo-ekonomik yönde geri kalmış ülkeler olduğu için o dönemde üçüncü ülke olarak adlandırılmışlardır. Zira bu hareketin amacı da iki blok arasındaki güç dengesi bir yana bırakarak bu bloklarda yer alamayan dünya nüfusunun başta açlık ve yoksulluk olmak üzere önemli bir kısmının gerçek sorunları ile ilgilenmektir.

Bağlantısızlar hareketinin yol haritası hükmünde olan Bandung ilkeleri şunlardır (Ministry of External Affairs Government of India, 2012):

- Temel insan haklarına ve Birleşmiş Milletler Tüzüğü’nün ilkelerine saygı.
- Bütün ulusların egemenliğine ve toprak bütünlüğüne saygı duymak
- Tüm ırklar arasında ve büyük/küçük tüm devletlerin eşitliğini tanımak
- Diğer ülkelerin iç işlerine müdahale etmemek.
- Her milletin kendisini Birleşmiş Milletler Tüzüğüne uygun şekilde savunması hakkına saygı duymak
- Büyük güçlerin herhangi birinin özel çıkarlarına fayda sağlamak amacıyla kurulan örgütlere girmemek

⁴ Savaş sonrasında Asya ve Afrika’da bağımsızlıklarına kavuşarak “Üçüncü Dünya”da yerlerini alan yeni ülkeler, iktisadi ve askeri açılarından zayıf, siyasal açıdan da belirsizliklerle doluydular. Çoğunun düzenli bir ordusu bile yoktu. Olanları da genellikle, küçük, eksik donanımlı, silah ve teçhizat bakımından tamamen dışa bağımlı ve de ülkenin dışı karşı güvenliğini sağlamaktan çok iç güvenlik ihtiyaçlarına göre düzenlenmiş durumdaydılar. Genellikle birbirlerinden çok farklı özellikler gösteren siyasal yapılara sahip bu ülkelerin çoğunda, sömürge yönetimlerine karşı bağımsızlık mücadelesini yürütmüş olan bir liderler kadrosu yönetimi elinde bulundurmaktaydı (Sönmezoglu, 2009:3).

- Saldırmak, tehdit etmek veya herhangi bir ülkenin toprak bütünlüğüne ya da siyasi bağımsızlığına karşı güç kullanmaktan kaçınmak
- Karşılıklı çıkarların ve iş birliğinin teşvik edilmesi
- Adalet ve Uluslararası yükümlülüklerle saygı
- Fiili müdahale içererek yahut içermeksizin başka bir ülkenin iç işlerine müdahale edilmemesi

2011 tarihinde Bağlantısız Hareketi'ne üye Azerbaycan olan Azerbaycan Kısa bir süre sonra 2019-2022 yılları arasında dönem başkanlığını Venezüella'dan devralmıştır. Azerbaycan'ın bu hareket içinde yer almasının önemli etkenlerden biri de Karabağ sorunu olmuştur. Bu hareket toprağının %20'si Ermeni işgalinde olan Azerbaycan için haklı davasını anlatmak açısından önemli bir platform teşkil etmekteydi. Nitekim Venezüella'da gerçekleşen 17. Bağlantısızlar Hareketi Zirve sonucunda onaylanan Sonuç beyannamede, Ermenistan-Azerbaycan sorunun BM Güvenlik Konseyi kararlarına uygun olarak Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü, egemenliği ve uluslararası tanınmış sınırları ilkesinde çözümüne davet edildiğini vurgulanmıştır. Bu kararın alınması Azerbaycan açısından önemli bir başarı olmuştur. Bağlantısızlar Hareketi Devlet ve Hükümet Başkanları 18. Zirvesi ise 2019 yılında Bakü'de gerçekleşmiş ve kurumun dönem başkanlığı Venezuela'dan Azerbaycan'a geçmiştir.

Bakü'de gerçekleşen Bağlantısızlar Hareketi Devlet ve Hükümet Başkanları 18. Zirve'nin açılış konuşmasında Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlhan Aliyev'in açıkça ifade ettiği üzere, ülkelerin egemenlik ve toprak bütünlüğüne saygı, iç işlere karışmamak, karşılıklı çıkarların korunması ve iş birliğinin teşviki gibi ilkeleri içeren Bandung ilkelerinin, Azerbaycan dış politikasının temel ilkeleriyle örtüşmektedir. Zira Azerbaycan topraklarının yüzde 20'sinin çeyrek asırdan fazla Ermenistan'ın işgali altında olmasına rağmen bu konuda ne Rusya ne ABD ve AB ne de BM etkin bir adım atmıştır. Konuşmasında Ermenistan'ın Azerbaycanlılara karşı etnik temizlik politikası yürüttüğüne dikkati çeken Aliyev, *“Bir milyondan fazla Azerbaycanlı göçmen durumuna düştü. Ermenistan, Azerbaycanlılara karşı Hocalı Soykırımı'nı yaptı. 613 masum insan, sadece Azerbaycanlı olduğu için vahşice katledildi.”* hususlarının altını çizerek Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi (BMGK) tarafından kabul edilen 4 kararın uygulanmadığı ifade ederek *“Bazı durumlarda BMGK kararları birkaç gün içerisinde uygulanıyor, bazen ise Azerbaycan'ın karşı karşıya kaldığı sorun örneğinde olduğu gibi, 26 yıldır kâğıt üzerinde kalıyor. Bu çifte standart politikasına*

son verilmelidir.” (Aliyev, 2019) cümleleriyle BM’nin Karabağ sorunu çözme konusundaki isteksizliğini dile getirmiştir.

Rusya’nın önderlik ettiği Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütünde yer almayan, Rusya’nın bölgedeki etkinlik ve işlerine karışmaktan rahatsız olan Azerbaycan dış politikası her zaman “ülkelerin egemenlik ve toprak bütünlüğüne saygı, iç işlere karışmamak ilkesini” önclemiştir. Bu ilke ile Azerbaycan kimi zaman AB ve ABD’nin farklı durumlarda ülkenin işlerine müdahale anlamına gelen talep ve isteklerinin de önüne geçmeye çalışmaktadır. Gerek Rusya gerek Batı Azerbaycan’ın işlerine karışmak konusuna istekli davranmalarına rağmen Ermenistan işgali altındaki Karabağ sorunu çözmek konusunda yeterli istek ve gayrette olmamıştır. O nedenle Azerbaycan bu ilkeyi esas alan Bağlantısız Devletler Hareketine ilgi duymuştur. Nitekim 8. Zirve açılış konuşmasında Cumhurbaşkanı Aliyev’in aşağıda yer alan ifadeleri bu düşünciyi teyit etmektedir (Aliyev, 2009):

“Bağlantısızlar Hareketi başkanlığı sırasında Azerbaycan, önceliklerini ve faaliyetlerini Bandung’un tarihi ilkelerine dayandıracaktır. Bütün ülkelerin egemenliğine ve toprak bütünlüğüne saygı, devletlerin işlerine karışmama, karşılıklı çıkarların korunması ve işbirliğinin geliştirilmesi gibi ilkeleri içeren Bandung ilkeleri, Azerbaycan dış politikasının temel ilkeleriyle örtüşmektedir.”

“ ...İslam İşbirliği Teşkilatı, Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi, Avrupa Parlamentosu, Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi, AGİT ve diğer etkili kuruluşlar, Azerbaycan’ın toprak bütünlüğünün restorasyonunu talep eden karar ve kararları kabul etmişlerdir. Bu vesileyle, anlaşmazlığın Azerbaycan’ın toprak bütünlüğü çerçevesinde BM Güvenlik Konseyi kararlarına uygun olarak Bağlantısızlar Belgelerinde çözümüne desteklerini ifade eden üye devletlere şükranlarımı sunmak isterim.”

“ Azerbaycan bağımsız bir dış politika yeridir. Bu politika, ulusal çıkarlara, adalete dayalıdır ve bize birçok dost kazandırmıştır. Bunun açık bir örneği, Azerbaycan’ın 2011 yılında 155 ülkenin desteğiyle BM Güvenlik Konseyi’ne geçici üye olarak seçilmesidir. Azerbaycan, Güvenlik Konseyi üyeliği sırasında uluslararası barış ve güvenliğin güçlendirilmesine, adaletin sağlanmasına önemli katkılarda bulundu ve uluslararası siyasi süreçlerde aktif bir katılımcı oldu.”

Azerbaycan Karabağ zaferinden sonra da Bağımsız Devletler Hareketine önem vermiş ve bu hareketin etkinliği artırılması amacıyla teşkilat haline dönüşmesi yönünde girişimler başlatmıştır. Azerbaycan'ın girişimi ile Bağlantısızlar Hareketi'nin kurumsal gelişimi için atılan adımların başında “Bağlantısızlar Hareketi Parlamenter Ağı”nın teşkili ve ilgili ülkelerin parlamenterlerinin katılımıyla 30 Haziran 2022 tarihinde Bakü’de konferans düzenlenmesi olmuştur. Ayrıca bu konferansta Bağlantısızlar Hareketi Gençlik Zirvesi yapılması kararlaştırılmıştır. Azerbaycan'ın öne sürdüğü ve üye ülkeler tarafından desteklenen bir diğer girişim de New York'ta Bağlantısızlar Hareketi Destek Ofisi'nin kurulması olmuştur. Azerbaycan tüm bu girişimleriyle Bağlantısızlar Hareketini teşkilatlandırarak küresel etkinliğini artırmaktır. Bu amacı konferansa hitap eden Cumhurbaşkanı Aliyev'in *“Bağlantısızlar Hareketi, Birleşmiş Milletler'den sonra en büyük ikinci uluslararası kuruluştur ve elbette hepimiz sesimizin küresel olarak duyulmasını isteriz...Uluslararası arenada çıkarlarımızı korumamıza ve elbette ülkelerimiz arasındaki dayanışmayı güçlendirmemize yardımcı olacak kurumsal gelişme yönünde daha fazla adım atmanın şimdi tam zamanı olduğuna inanıyorum.”* (Aliyev, 2022) cümlelerinden çıkarmak mümkündür. Azerbaycan'ın girişimleri hareket üye ülkeler tarafından desteklenmektedir. Bağlantısızlar Hareketi 120 ülke oybirliğiyle aldığı kararla Azerbaycan dönem başkanlığının 2023 yılı sonuna kadar uzatılması bu desteğin en belirgin işaretidir.

Azerbaycan dış politikasında 44 günlük Vatan Muhaberesi esnasında uluslararası alanda bu süreçte Azerbaycan'ın haklı mücadelesini anlayıp destekleyenler ile aksine bu süreçte olumsuz tavır alıp Azerbaycan aleyhine girişimde bulunan ülkelerle olan ilişkilerin yeniden düzenlenmesi önemli bir yer tutmaktadır. Azerbaycan ilke olarak bölgesel ve küresel işbirliğine önem vermekle birlikte Karabağ Savaşı süresince kendisine destek veren ülke ve kuruluşlarla ilişkilerini geliştirmeyi öncelediği söylemek mümkündür. Nitekim Cumhurbaşkanı Aliyev, 30 Haziran'da, “Ulusal parlamentoların dünya barışını ve sürdürülebilir kalkınmayı desteklemedeki rolünün güçlendirilmesi” konulu Bağlantısızlar Hareketi Parlamento Ağı'nın Bakü konferansında yaptığı konuşmada, 44 günlük Vatan Muhaberesine değinerek 30 yıllık Ermenistan işgalini sonlandırarak uluslararası hukuka uygun bir şekilde topraklarını işgalden kurtarmaya çalışırken bazı ülkeler karalama, iftira ve şantaj kampanyaları başlattıklarını, BM ve Güvenlik Konseyi düzeyinde girişimlerde bulundukları, ancak o dönemde Güvenlik Konseyi'nin daimi olmayan üyesi olan ve Bağlantısızlar Hareketi'nde temsil edilen ülkelerin üyeleri söz konusu Azerbaycan karşıtı olan açıklamayı engelleyerek Azerbaycan'a yönelik suçlamayı bloke ettikleri ve böylece Ermeni

yanlısı küresel güçlerin Azerbaycan’a yönelik saldırısını engellediklerini dile getirerek bu dayanışma için Bağlantısız ülkeler Hareketine minnettarlığını dile getirmiştir (Aliyev, 2022). Bilindiği üzere Bağlantısızlar Hareketi vatan muharebesi sürecinde Azerbaycan’ı desteklemiş ve bu süreçte BM Güvenlik Konseyi’nin daimi üyesi olan AGİT - Minsk Grubu eş başkanları tarafından hazırlanan bildiri taslağını desteklemeyerek bu geri çekilmesini sağlamıştır.

Özetle Azerbaycan Karabağ Zaferi öncesinde işgal altındaki topraklarının kurtarılması için bu tür platformlarda (8. Zirvede olduğu gibi) destek talep ederken, Karabağ Zaferi sonrasında ise 44 günlük Vatan Muharebesinin uluslararası hukuka uygun yürütüldüğü, Azerbaycan savaşı kendi topraklarında ve adilane bir şekilde yaptığı, AGİT-Minsk grubu yükümlülüklerini yerine getirmediği için Azerbaycan bu savaşı yürütmek zorunda kaldığı, Ermenistan’ın işgal altındaki topraklarda yürüttüğü mezalim ve tahribatın boyutu ve nihayet Ermenistan’ın artık üçlü ateşkes anlaşmasının hükümlerini yerine getirerek bölgesel istikrar katkıda bulunması hususları dillendirmektedir.

2.6. Enerji Arz Güvenliği ve Transferinin Sağlanması

Enerji sektörünün temel politikası arz güvenliğinin sağlanmasıdır. Enerji arz güvenliği önemini her zaman korumakla birlikte özellikle Rusya-Ukrayna savaşında sonra çok yoğun bir şekilde ifade edilmeye başlandı. Uluslararası Enerji Ajansı, enerji arz güvenliğini, “*Enerji kaynaklarının satın alınabilir bir fiyattan kesintisiz bir şekilde ulaşılabirliği*” şeklinde tanımlamaktadır. Uluslararası Enerji Ajansı’na göre, enerji arz güvenliğinin birçok boyutu vardır. Uzun dönem enerji arz güvenliği, “temelde enerji arzını ekonomik gelişim ve çevresel ihtiyaçlarla uyumlu bir şekilde sağlamak amacıyla yapılan yatırımlar” anlamına gelmektedir. Diğer taraftan kısa dönemli enerji arz güvenliği ise, arz talep dengesindeki ani değişimlere karşı hızlı bir şekilde cevap verebilme becerisi (Peker, 2015: 766) şeklinde ifade etmek mümkündür.

Enerji sektörü, ekonomik ve sosyal gelişmenin en önemli destekleyicilerinden birisi olarak tüm dünyada stratejik önemini korumaktadır. Enerjinin üretimi ve dağıtımının kontrolü ülkelerin sürdürülebilir ekonomilerinde ne denli stratejik ise enerjinin verimli üretilmesi, nakledilmesi ve tüketilmesi de ülkelerin rekabet edebilirliğinde o derece etkili bir faktördür. Bu itibarla enerjinin dönüşümü ve arz güvenliği konusunda yukarıda değinilenlerin yanı sıra enerjinin üretilmesi, nakledilmesi ve tüketilmesinde verimlilik artırıcı teknikler de son dönemde daha fazla öne çıkmaya başlamıştır (Kalkınma Bakanlığı, 2018: 3).

SSCB sonrası dönemde birçok sorunla baş başa kalan Azerbaycan sahip olduğu enerji kaynakları rasyonel değerlendirmesi sonucu Güney Kafkasya'nın en istikrarlı ülkesi olmayı başarmıştır. Zengin enerji kaynaklarına sahip olan ve üretmiş olduğu ihtiyaç fazlası enerji kaynaklarını diğer devletlere ihraç eden Azerbaycan için “enerji talep güvenliği” ve “ulaşım yolları güvenliği” ön plandadır. Azerbaycan'ın enerji güvenliğinin şekillenmesinde üç önemli güvenlik sorunu ön plana çıkmaktaydı. Bunlar; Azerbaycan'ın işgal edilen Dağlık Karabağ toprakları ve Azerbaycan-Ermenistan çatışmaları, Hazar Denizi'ne ilişkin paydaş ülkeler arasında yaşanan statü ve kaynak paylaşım problemleri ile küresel piyasalardaki petrol fiyatlarında yaşanan dalgalanmalardır. Söz konusu güvenlik sorunlarının başında Dağlık Karabağ sorunu gelmekteydi. Zira işgal altındaki toprak Azerbaycan'ın iç ve dış politika önceliklerinin merkezinde bulunmaktaydı. Bu nedenle Azerbaycan elde ettiği enerji gelirlerinin önemli bir kısmını savunma harcamaları için kullanmakta, enerji kaynaklarının gücüyle Ermenistan'a karşı caydırıcı olabilecek bir ordu kurmaya çalışmaktadır. Nitekim 2020 yılı temmuz ayında Tovuz Bölgesi'nde ve cephe hattındaki diğer bölgelerde yaşanan çatışmalarda Azerbaycan ordusunun gücü görülmüştür (Kalkan, 2022: 148-149). Karabağ savaşında işgal altındaki toprakların kurtarılmasıyla bu sorun önemli ölçüde hal olmuştur.

Hazara kıyıdaş ülkeler arasında yaşanan statü ve kaynak paylaşımı kaynaklı Azerbaycan'ın Hazar statüsünde kaynaklanan enerji güvenliği sorunu önemli ölçüde çözüme kavuşturulmuştur. Kıyıdaş ülkeler 2018 yılında Kazakistan'ın Aktau şehrinde yapılan zirvede bazı sorunlar devam etse de önemli ölçüde uzlaşmaya varmışlardır. Karabağ Zaferi sonrasında 28 Kasım'da Türkmenistan'ın başkenti Aşkabat'ta Ekonomik İşbirliği Teşkilatı'nın (EİT) 15'inci zirvesinde sürecinde İran, Azerbaycan ve Türkmenistan arasında imzalanan doğalgaz sözleşmesine Türkmenistan doğalgazını İran üzerinden Azerbaycan ulaşması sağlanacaktır. Hazarın paydaşı olan üç ülke arasında yapılan bu anlaşma aynı zamanda Hazar kaynaklı sorunun çözmesine de katkı sağlayacaktır.

Azerbaycan Devleti enerji güvenliğine önem vermekte, enerji güvenliğini ekonomik kalkınma ve uluslararası ilişkiler açısından önemli bir unsur olarak görmektedir. Cumhurbaşkanı Aliyev bir konuşmasında bu durumu şöyle ifade etmektedir:

“Azerbaycan'da enerji güvenliği sağlanmaktadır. Yine Davos Dünya Ekonomik Forumu'nun raporuna atıfta bulunarak söylemeliyim ki Azerbaycan elektriğin bulunabilirliği açısından dünyada ikinci sırada yer alıyor. Aynı zamanda Azerbaycan birçok ülkenin enerji tedarikçisi konumundadır. Asya ve Avrupa kıtaları arasında köprü rolü oynayan Azerbaycan, denize kıyısı olmayan bir ülke olarak bir dizi bölgesel ulaşım projesinin başlatıcısı ve

uygulayıcısıdır. Doğu-Batı ve Kuzey-Güney ulaşım koridorları projelerinde aktif bir katılımcı olarak, şu anda diğer önemli projeler üzerinde de çalışıyoruz- Güney-Batı ve Kuzey-Batı projeleri. Böylece Azerbaycan, güvenilir bir geçiş ülkesi olarak çok taraflı uluslararası işbirliğine değerli katkısını yapmaktadır.” (Aliyev, 2015).

Azerbaycan ile Türkiye işbirliğinde hayata geçirilen enerji nakil hatları Azerbaycan enerji güvenliğine çok önemli katkı sağlamaktadır. Bakü-Tiflis-Ceyhan Ham Petrol Boru Hattı, TANAP, TAP boru hatları Azerbaycan enerji kaynakları dış dünyaya ulaştırmada stratejik rol oynamaktadır. Bu hatlar aynı zamanda Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin enerji kaynaklarını Batıya ulaştırmada alternatif bir seçenek sunmaktadır. Rusya-Ukrayna savaşı sonrasında doğalgaz bakımında Rusya’ya bağımlı olan AB Rus gazının arz güvenliği bulunmadığı ileri sürerek alternatif arayış içine girmiş ve süreç kapsamında Azerbaycan doğalgazı ve söz konusu sevkiyat hatları güvenli bularak 18 Temmuz 2022 tarihinde Azerbaycan ile memorandum imzalayarak gaz sevkiyatını 2 katına çıkarmayı talep etmiştir.

Karabağ zaferi sonrasında enerji arz güvenliği konusunda önemli bir avantaj sağlayan Azerbaycan bu dönemde sahip olduğu enerji kaynakları bölgede istikrarı sağlanması, Rusya’nın bölgeye yönelik olası hamlelerine karşı bir araç, AB ile ilişkilerini derinleştirmek üzere Rus gazına karşı alternatif ve Karabağ’ın yeniden imarı için bir kaynak olarak kullanmak istemektedir. Böylece Azerbaycan sahip olduğu enerji kaynaklarını ekonomik bir getiri yanında diplomatik bir araç olarak kullanarak bölgedeki gücünün sağlamlaştırmak istemektedir. Bunun için sahip olduğu fosil yakıt yanında alternatif enerji kaynakları da devreye sokarak hem enerji kaynaklarını çeşitlendirerek AB taleplerini karşılamaya çalışmakta⁵ hem de enerjide verimliliği ön plana çıkarmaktadır.

⁵ 18 Temmuz’da Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı İlham Aliyev ve Avrupa Komisyonu Başkanı Sayın Ursula von der Leyen basın açıklamasında Aliyev’in; “Bu yıl Azerbaycan ile Avrupa Birliği arasında petrol, gaz ve yenilenebilir enerji kaynakları, hidrojen, enerji verimliliği ve diğer konuları içeren birçok alanı kapsayan bir enerji diyalogu başlattık. Azerbaycan’da yenilenebilir enerji üretimindeki büyük potansiyel, Avrupa Birliği tarafından şimdiden çok değerlidir. Rüzgâr ve güneş enerjisine yönelik yatırım sürecini şimdiden başlattık. Potansiyelimizin ön değerlendirmesini zaten yaptık. Özgürleştirilmiş Karabağ ve Doğu Zengezur bölgelerinde güneş ve rüzgar enerjisi potansiyelinin 9200 megavat olduğunu söyleyebilirim. Hazar Denizi’ndeki rüzgar enerjisi potansiyeli 157 gigawatt’a eşittir. Kısacası çok büyük kaynaklarımız var. Bunun yanında tabii ki önümüzdeki yıllarda kullanacağımız yeni gaz sahalarımız var. Bununla gaz üretimini artıracğız. Yenilenebilir enerji kullanarak ihracat için daha fazla gaz sağlayacağız. Bu bizim çabalarımız sayesinde oluşturulan ve Avrupa Birliği tarafından desteklenen çok iyi bir durum.” (<https://president.az/az/articles/view/56690>, 25.07.2022) Şeklindeki beyanati bu tespitlerle örtüşmektedir.

2.7. Çok Boyutlu Dış Politika ve Uluslararası Gelişmelere Katkı Sağlamak

“Denge politikası” çerçevesinde şekillenen Azerbaycan dış politikası gereğince ülkenin herhangi bir blokta yer alması yerine çok boyutlu ilişkileri tercih ederek çok taraflı bir diplomasi esası üzerinde yol almaktadır. Bu politikanın bazı dezavantajı olsa da stratejik konum, sahip olduğu enerji kaynakları, Rusya faktörü ve Post-Sovyet ülkelerinin karşı karşı kaldıkları birçok sorun dikkate alındığında denge politikasının Azerbaycan için rasyonel bir seçim olduğunu söylemek mümkündür. Bu çerçevede Azerbaycan bir birçok ülke ve kuruluş ile iyi ilişkiler içinde olmayı çabalarken, ilişki kurmada da ortak kültür ve medeniyet, çok kültürlülük, etnisite, coğrafya, ortak geçmiş (Çarlık Rusya ve SSCB mirası), enerji güvenliği, ekonomi, hukuk, demokrasi ve insan hakları gibi Batı değerleri, ekoloji gibi unsurlardan yararlanmaktadır.

Azerbaycan bir taraftan Rusya ile iyi ilişkiler içinde olmayı öncelerken diğer taraftan ABD ve Batı Dünyası ile ciddi bir diyalog içindedir. Bir taraftan hiçbir güvenlik teşkilatında yer almazken, diğer taraftan KGAÖ ve NATO ile farklı zeminlerde işbirliği yapmaktadır. Bir taraftan Bağlantısızlıklar Hareketine başkanlık ederken diğer taraftan AB ile başta enerji olmak üzere birçok konuda yoğun işbirliği içindedir. Bir taraftan Türkiye ve Türk Devletleri ile ortak tarih, kültür ve etnisiteye dayalı işbirliği öncelerken, diğer taraftan eski SSCB ülkeleri ile Sovyet mirası çerçevesinde diyalog kurmaktadır. Özetle Azerbaycan hem çok taraflı hem de çok unsurlu bir dış politikası yürütmektedir.

Karabağ Zaferinden sonra Azerbaycan geleneksel çok boyutlu dış politikasına yeni boyutlar da ekleyerek devam ettirmektedir. Bu boyutların başında Karabağ zaferinden sonra işgal altındaki topraklarını kurtaran Azerbaycan’ın bölgesel, Türk Dünyası ve küresel gelişmelere aktif katkı sağlamak olmuştur. Bu kapsamda Azerbaycan bir taraftan bölgesel alanda aktif siyaset izlerken, diğer taraftan küresel düzeyde inisiyatif almaktadır. Azerbaycan bölgesel düzeyde bir taraftan Güney Kafkasya’nın barış ve istikrarı için çabalarken, diğer taraftan da Karabağ sorunu süresince edindiği deneyimlerini diğer Türk Cumhuriyetleri ile paylaşarak ilişkilerini derinleştirmeye yönünde çabalamaktadır. Küresel düzeyde ise başta IX Global Bakü Forumu ve Bağlantısızlar Hareketi Parlamenterler Ağı gibi üst düzeyli yoğun katılımlı forumlar aracılığıyla hem ülkesinin dış politika önceliklerini anlatmak hem de dünyada cereyan eden sorunlara çözüm üretmeye katkı sağlayarak dünya siyasetinde hak ettiği yeri almaya çalışmaktadır.

Cumhurbaşkanı Aliyev'in değerlendirme toplantısında Azerbaycan'ın izlediği çok boyutlu dış politikaya ilişkin açıklamaları satırbaşlarıyla şöyle özetlenebilir (<https://president.az/az/articles/view/56665>, 26.07.2022):

- Bu yıl dış politikamız oldukça hareketli geçti ve dış politika yönünde yeni önemli adımlar atıldığına ve ülkemizin uluslararası itibarının daha da arttığına inanıyorum. Bağlantısızlar Hareketi'ndeki başarılı başkanlığımızdan bahsetmek istiyorum. Bildiğiniz gibi başkanlığımız oybirliği ile 2023 yılına kadar bir yıl uzatıldı. Bu da ülkemizin 120 ülke arasında büyük bir itibar kazandığını ve bize olan güvenlerinin yıllar içinde arttığını gösteriyor. Sorumlu bir ülke ve Bağlantısızlar Hareketi'nin aktif başkanı olarak bu kurumun kurumsal gelişimine büyük katkı sağladık.

- Uluslararası arenada oynadığımız rol, dayanışmamız ve ihtiyacı olan ülkelere desteğimiz (insani yardım, finansal destek, özellikle de COVID ile ilgili 80'den fazla ülkeye verdiğimiz destek) uluslararası itibarımızı kesinlikle büyük ölçüde artırdı.

- Bu yıl Avrupa Birliği ile aktif işbirliği gerçekleştirildi. Bildiğiniz gibi, yeni bir anlaşma üzerinde çalışıyoruz. Anlaşmanın büyük bir kısmı üzerinde anlaşmaya varıldı ve üzerinde anlaşmaya varılamayan konular tartışılıyor. Umarım yakın gelecekte tüm konular üzerinde anlaşmaya varılır.

- Amerikan-Azerbaycan ilişkilerinin gelişmesi yönünde önemli adımlar atıldı, üst düzey kişilerin karşılıklı ziyaretleri düzenlendi. Amerika Birleşik Devletleri Başkanı bana hem Bağımsızlık Günü'nde hem de Bakü Enerji Haftası'nın açılışında iki kez mektup gönderdi.

- Komşu ülkelerle ilişkilerimiz her zaman bizim için temel önceliklerden biri oldu ve bu yıl bu yönde adımlar atıldı - Rusya, İran ve Gürcistan cumhurbaşkanları ile yaptığım görüşmeler bunu bir kez daha gösteriyor.

- Uluslararası Kuruluşlarla da aktif işbirliği gerçekleştirilmiştir. Geçtiğimiz günlerde İslam İşbirliği Teşkilatı'nın yeni Genel Sekreteri Azerbaycan'ı ziyaret etti. Bu organizasyonla çok aktif bir şekilde işbirliği yapıyoruz. Aslında biz bu örgütün çok aktif bir üyesiyiz ve bizim girişimimizle Azerbaycan'da birçok etkinlik düzenlendi.

- Diğer uluslararası kuruluşlarla da aktif işbirliği gerçekleştirilmiştir. Elbette Türk Devletleri Teşkilatı çerçevesinde Azerbaycan her zaman aktif olmuştur ve hem teşkilat içinde hem de üye ülkeler arasında temaslar genişlemektedir.

SONUÇ

Karadeniz ve Hazar Denizi arasında yerleşen Güney Kafkasya'nın merkez ülkesi Azerbaycan, jeopolitik özelliği bakımından güney-kuzey, doğu-batı enerji ve ulaştırma hatlarının kesiştiği bir noktada yer almakta ve Hazar havzasının enerji kaynaklarından önemli paya sahip bulunmaktadır. Bu durum Azerbaycan'ın jeopolitik durumunu güçlendirmekte bölgesel ve küresel güçlerin Azerbaycan'a ilgisini artırmaktadır. Bu ilgili ülke için avantaj kadar dezavantaja da neden olmaktadır.

SSCB'nin dağılması ardında Azerbaycan'ın bağımsızlığını yeniden ilan etmesiyle birlikte Rusya desteğinde Ermenistan'ın Dağlık Karabağ işgali gerçekleşmiştir. Bu işgal bir taraftan yeni cumhuriyeti başta göç sorunu olmak üzere birçok sorunla muhatap etmiş diğer taraftan toprakların %20'sini işgale uğrayan Azerbaycan için ciddi bir travma oluşmuştur. Bu durum Azerbaycan'ın dış politikasına da yansımış ve 44 günlük Vatan Muharebesi sonucu Karabağ'ın azatlığına kadar geçen sürede Karabağ'ın düşman işgalinden kurtarılması Azerbaycan'ın dış politikasında birinci öncelikli alan olmuştur.

Karabağ zaferinden sonra muzaffer ülke olarak Azerbaycan dış politikasında yeni önceliklere yer vermiştir. Bunların başında savaş ortamından kurtularak bölgede ekonomik canlılığın sağlanması, Ermenistan ile ilişkilerin normalleştirilmesi, Güney Kafkasya'da barış ve istikrarın sağlanması, Türk Devletleri ile ilişkilerin geliştirilmesi, Türkiye ile stratejik müttefiklik ilişkilerinin sürdürülmesi, izlenmekte olan denge politikasını revize edilerek sürdürülmesi, AB ile başta enerji olmak üzere yeni işbirliği imkânların oluşturulması gibi konular yer almıştır. Karabağ zaferi sonrasında oluşan yeni jeostratejik durumun sağladığı fırsatları değerlendirmek isteyen Azerbaycan bir taraftan Güney Kafkasya'nın lider ülkesi olamaya aday iken, diğer taraftan da Türk Devletleri ile olan ilişkilerini derinleştirerek gerek ikili gerekse Teşkilat bünyesinde aktif rol almaya aday olmuştur. Bununla birlikte küresel düzeyde de aktif oyuncu olmaya aday olan Azerbaycan başta Bağlantısızlar Hareketi olmak üzere, AB, ABD ilişkilerini geliştirmenin yanında BM, Avrupa Konseyi ve İslam Teşkilatı Örgütü gibi kurumlar nezdinde de itibarını yükseltmektedir.

EXTENDED ABSTRACT

Due to its geopolitical position, Azerbaijan is located at the intersection of energy and transportation lines and has a significant share of the energy resources of the Caspian basin. This feature of Azerbaijan increases the interest of regional and global powers in the country. Although this situation has led to results in favor of Azerbaijan in some cases, it has also led to negative consequences. The 44-day 2nd Karabakh war, known as the "Battle for the Homeland", is the culmination of a bitter memory of Azerbaijan with victory. This victory paved the way for new geopolitics in the region with the independence of the occupied territories during the young Azerbaijan period. This new geopolitical situation seems to have many implications for regional and world politics and has made Azerbaijan an important regional actor and playmaker. In the aftermath of the war, Azerbaijan chose to pursue a policy of peace in the region and to pursue a policy of peace with Armenia, which has not only occupied its territory for years but has also endeavored to destroy the cultural and historical fabric of the region. The 3+3 regional cooperation platform in the South Caucasus was a concrete step towards regional stability. Thus, as a victorious state, Azerbaijan has demonstrated to the whole world that it has no interest in the territorial integrity of any other state, but only in reuniting the occupied territories with the homeland.

Azerbaijan is not only a country that strives for peace and stability in the South Caucasus but also takes important steps in the region by establishing close relations with the Central Asian Turkic Republics. First of all, Azerbaijan has managed to open a new page in the exploitation of the hydrocarbon resources of the Caspian Sea by resolving the issue of oil deposits in the Caspian Sea, which has been a problem between the two countries for years, by signing a joint exploitation agreement with the neighboring country and the Caspian Sea littoral Turkmenistan. This man of Azerbaijan has also reflected on its relations with other brotherly countries. In this context, Baku continued its new moves toward the Turkic World by hosting Kyrgyz President Sadyr Japarov on April 19-20, 2022. Subsequently, President Aliyev visited Uzbekistan on June 21-22, creating both new cooperation opportunities and the necessary environment for the transportation of natural gas from Uzbekistan, which ranks 14th in the world in natural gas production, to Europe through Azerbaijan via TANAP and TAP pipelines. During President Aliyev's visit to Uzbekistan, a declaration on deepening the strategic partnership and expanding comprehensive cooperation between the two countries

was signed. Another important aspect of the visit to Uzbekistan was the common will to cooperate in opening the Zangezur corridor and activating the middle corridor, which came to the agenda after the Karabakh victory. In this framework, it was agreed to establish a working group under the chairmanship of the ministers of transportation to eliminate obstacles related to transit. Taking action to realize this effort, Azerbaijan contacted Kazakhstan and held a Baku forum on June 27 with the participation of the foreign and transport ministers of Azerbaijan, Kazakhstan, and Turkey. The forum, the first of its kind on this topic, aimed to consolidate existing coordination on issues of interest to the three brotherly countries and strengthen regional ties based on mutual benefit. In this context, the issues of enhancing trilateral and regional cooperation and developing the potential of the Caspian Trans-Caspian East-West Central Corridor were discussed. It is also possible to say that underlying all efforts is the endeavor to deliver the natural gas production of the brotherly countries to the European markets through the existing transmission lines between Azerbaijan and Turkey. In the aftermath of the Karabakh victory, Azerbaijan continues to take regional initiatives as well as a global initiative. On June 16, Baku hosted the "9th Global Baku Forum" on "Threats to the Global World Order" and on June 28, Baku hosted a forum for cooperation among the parliaments of the member states of the "Non-Aligned Movement" chaired by Azerbaijan. At the same time, Azerbaijan is improving its relations with the Non-Aligned Movement, the EU, and the US, as well as raising its prestige in institutions such as the UN, the Council of Europe, and the Organization of Islamic Cooperation.

KAYNAKÇA

- Aliyev, İlham (2019), "Qoşulmama Hərəkatına üzv ölkələrin dövlət və hökumət başçılarının XVIII Zirvə Görüşündə İlham Əliyevin nitqi", 25 oktyabr 2019, 11:30, <https://president.az/az/articles/view/34600>, 25.07.2022.
- Aliyev, İlham (2022), "İlham Əliyev Qoşulmama Hərəkatı Parlament Şəbəkəsinin Bakı konfransda iştirak edib", 30 iyun 2022, 11:00, <https://president.az/az/articles/view/56578>, 25.07.2022.
- Aslanlı, Araz (2011a), "Haydar Aliyev Döneminde Azərbaycan Dış Politikası: Genel Özellikler ve Karabağ Sorunu İlham Aliyev Döneminde Azərbaycan Dış Politikası", http://newsaze.com/araz_aslanli_haydar_aliev_doneminde_azerbaycan_dis_politikasi_genel_ozellikler_vekarabag_sorunu-l-1-sayfa_id-676-y-116-id2-7224, E: 20.07.2022

- Aslanlı, Araz (2011a), “İlham Aliyev Döneminde Azerbaycan Dış Politikası, <https://ekoavrasya.net/duyuru.aspx?did=14&pid=10&lang=tr>, E: 20.07.2022
- Elşen, Memmedli (2017), “Azerbaycan-Avrupa Birliği İlişkilerinde Enerji Faktörü”, Akademik Bakış Dergisi, Sayı: 61 (Mayıs-Haziran, 2017), ss. 206-215.
- Erarslan, Fatih, Özdemir, Fatma Nur (Kasım-Aralık, 2021), “Azerbaycan-Türkiye İlişkilerinde Önemli Bir Kavşak: İkinci Karabağ Savaşı”, Türk Dünyası Araştırmaları, Cilt: 129 Sayı: 255, 315-334
- Eyvazlı, Elşad (2017), “Türk Basınında Dağlık Karabağ Sorunu: Milliyet, Hürriyet, Sabah Gazeteleri Örneği”, MUTAD, 2017; IV (1): 57-74.
- Həsənov, Əli (2005), Müasir Beynəlxalq Münasibətlər və Azərbaycanın Xarici Siyasəti, Bakı.
- Independet Türkçe, “Ermenistan, Azerbaycan'a sunduğu teklifin ayrıntılarını açıkladı”, [https://www.indyturk.com/node/510501/d%C3%BCn%C3%BCn/ermenistan-azerbaycana-sundu%C4%9Fu-teklifin-ayr%C4%B1nt%C4%B1lar%C4%B1n%C4%B1-a%C3%A7%C4%B1klad%C4%B1](https://www.indyturk.com/node/510501/d%C3%BCn%C3%BCn%C3%BCn/ermenistan-azerbaycana-sundu%C4%9Fu-teklifin-ayr%C4%B1nt%C4%B1lar%C4%B1n%C4%B1-a%C3%A7%C4%B1klad%C4%B1), Erişim: 26.07.2022
- Kalkan, Duhan (2022), “Enerji Güvenliği Kapsamında Türkiye-Azerbaycan Arasındaki Enerji İlişkileri”, Uluslararası Kriz ve Siyaset Araştırmaları Dergisi, Sayı: 6 (1) (May, 2022), ss.136-167.
- Məhdiyev, Ramiz (2005), Azərbaycan: Globallaşma Dövrünün Talepləri, Bakü, Yeni Neşrlər Evi.
- Ministry of External Affairs Government of India (2012), History and Evolution of Non-Aligned Movement, August 22, 2012, <https://mea.gov.in/in-focus-article.htm?20349/History+and+Evolution+of+NonAligned+Movement>, 25.07.2022
- Peker, Hasan Sencer (2015). Türkiye'nin Enerji Arz Güvenliği Ve Ölçülmesi: Türkiye'nin Enerji Arz Güvenliği Endeksine Yönelik Bir Uygulama. Çankırı Karatekin Üniversitesi İİBF Dergisi, 5(2), 763- 783.
- Sarıkaya, Yalçın (2020), 44 Gün Savaşı: Azerbaycan'ın Karabağ Zaferi, TASAV Rapor, 1. Baskı, Ankara: TASAV Dış Politika ve Güvenlik Araştırmaları Merkezi Yayınlar.

- Sönmezoğlu, Faruk (2009), “Bağılantısız Üçüncü Dünya’dan Çevre Ülkeleri’ne”, İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi No:41 (Ekim 2009), ss. 1-8.
- T.C. Kalkınma Bakanlığı (2018), Enerji Arz Güvenliği ve Verimliliği, Özel İhtisas Komisyonu Raporu, On Birinci Kalkınma Planı (2019-2023), Ankara: Yayın No: KB: 2979 - ÖİK: 761.
- Turan, Aslıhan P. (2010), “Hazar Havzası’nda Enerji Diplomasisi”, Bilge Strateji, Cilt 2, Sayı 2, Bahar 2010.
- Veli, Tuğrul (2007), “Güney Kafkasya’da Kalıcı İstikrar Ve Sürdürülebilir İş Birliğinin Önündeki Engel Duvarı: Karabağ Problemi (Sorunun Mahiyeti Ve Çözüm Yolları)”,38. (ICANAS) Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi, 10-15.09.2007, ss. 1425-1432.
- Yüce, Mehmet (2022), Bağımsızlıklarının Otuzuncu Yılında Türk Cumhuriyetleri, Bursa: Türk Ocakları Derneği Bursa Şubesi Yayınları.
- Yüce, Mehmet (2022a), Azerbaycan-Türkiye: Kardeşliğin Bayraklara Yansıması, Bakü: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

МОҢҒОЛДЫҢ ҚҰПИЯ ШЕЖІРЕСІ ҚОЛЖАЗБАСЫ НЕГІЗІНДЕ 13. ҒАСЫРДАҒЫ МОҢҒОЛДЫҢ КИІМ- КЕШЕГІНДЕГІ ҰҚТИМАЛДЫ ЭТНИКАЛЫҚ ІЗДЕР

Gulkhanys ARYSTANOVA * 

Түйіндеме

Бұл мақалада «Моңғолдың құпия шежіресі» атты эпикалық қолжазбаның негізінде 13. ғасырдағы моңғол киімдеріндегі ұқтималды этникалық іздер қарастырылады.

Жазбада аталған Қоңырат (Onggirat/Konggirad) , Керей (Kere'it/Kereid) , Найман , Merkit (Merkid)  сияқты тайпалар уақыт өте келе бүгінгі қазақ, өзбек, қырғыз бен қарақалпақтың этникалық құрамдас бөлігі ретінде дербес ел болып қалыптасуына негіз болды.

Зерттеудің мәні — қолжазбадағы ерте моңғол дәуіріндегі киім-кешек пен осыған байланысты салт-дәстүрді талдау, мүмкіндігінше этникалық белгілерді анықтау.

Мақаланың объектісі ретінде  «qar-a buluqan daqu/qara buluqan daqu» (қара бұлғын тон),  «бүсе» (белдік) және  «altan büse» (алтын белдік) терминдері алынды.

Нәтижесінде, «Моңғолдың құпия шежіресі» қолжазбасында аты аталған «qara buluqan daqu», «büse» «altan büse» мен қазақтың тон, шекпен, ішік, белдік пен алтын белдігі салыстырылып, ұқсас жақтары көрсетіліп, этникалық іздер бар екендігі анықталды.

Түйін сөздер: Моңғолдың құпия шежіресі, тайпалық және рулық атаулар, қара булукан дақу, бүсе, алтан бүсе, тон, ішік, шекпен, алтын белдік, этнос.

MOĞOLLARIN GİZLİ TARİHİ ESERİNE GÖRE 13.YÜZYILDAKİ MOĞOLLARIN GİYİM- KUŞAMINDA OLASI ETNİK İZLER

Özet

Bu makalede “Moğolların Gizli Tarihi” adlı epik üsluba malik esere göre 13. yüzyıldaki Moğolların giyim-kuşamındaki olası etnik izler incelenmiştir.

Eserde adı geçen Onggirat (Konggirad) , Kere'it (Kereid) , Naiman (Nayiman) , Merkit (Merged) , Tatar , Borjigin/Kiyad , Dörben  gibi kabilelerin zamanla bugünün Kazak, Özbek, Kırgız ve Karakalpakların etnik bir bileşeni olarak bağımsız bir ülkenin temelini oluşturmuşlardır.

Araştırmamanın amacı, eserdeki Moğol dönemi giyim kuşamı ve geleneklerini incelemek, mümkünse etnik özelliklerini tespit etmektir.

* Гүлханьс Арыстанова, Доктора Öğrencisi, Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü, arystanovagulkhanis@gmail.com.

ᠠᠵᠢ ᠨᠠᠭᠤᠨ ᠲᠠᠭᠤ (qar-a bulayan daqu/kara samur kürk), ᠪᠦᠰᠡ (büse, kemer) ve ᠠᠯᠲᠠᠨ ᠪᠦᠰᠡ (altan büse/altın kemer) terimleri makalenin araştırma nesnesi olarak seçildi.

Neticede “Moğolların Gizli Tarihi” eserinde adıgeçen “qara buluqan daqu”, “büse” ve “altan büse” ile Kazakların “ton”, “ışık”, “šekpen”, “beldik”, “daqı”, “jakı”, “altın beldik” gibi giyim kuşamları incelenerek, benzer yönleri gösterildi. Aynı zamanda giyim kuşama dair geleneklerin de karşılaştırması yapıldı ve etnik izlerin olduğu tespit edildi.

Anahtar kelimeler: Moğolların Gizli Tarihi, aşiret ve boylar, qara buluqan daqu, büse, altan büse, ton, ışık, şekpen, beldik, altın beldik, etnos.

BASED ON THE SECRET HISTORY OF THE MONGOLS POSSIBLE ETHNIC TRACES IN THE 13TH CENTURY MONGOL CLOTHING AND ADORNMENT

Abstract

This article discusses the possibility of ethnic traces in the clothing and adornment in the 13th century according to the epic chronicle “The Secret History of the Mongols”.

The tribes mentioned in the chronicle, such as Onggirat (Konggirad) ᠣᠩᠭᠢᠷᠠᠳ, Kere’it (Kereid) ᠬᠡᠷᠡᠢᠲ, Naiman (Nayiman) ᠨᠠᠶᠢᠮᠠᠨ, Merkit (Merged) ᠮᠡᠷᠬᠢᠲ have formed the basis for the formation of today’s Kazakh, Uzbek, Kyrgyz and Karakalpak ethnic nations, as well as their clothing and adornment.

The study focuses on analysing the clothing and customs associated with it in the early Mongolian period of the chronicle and identifying their ethnic traits.

The terms ᠠᠵᠢ ᠨᠠᠭᠤᠨ ᠲᠠᠭᠤ (qar-a bulayan daqu / black sable coat), ᠪᠦᠰᠡ (büse/belt), ᠠᠯᠲᠠᠨ ᠪᠦᠰᠡ (altan büse/golden belt) have been chosen as the object of the article.

As a result, “The Secret History of the Mongols” chronicle’s “qara buluqan daqu”, “büse”, “altan büse” and the Kazakh “iyşiyk”, “šekpen”, “beldik” (belt), “altın beldik” (gold belt) were compared and their similarities shows there ethnic traces.

Keywords: The Secret History of the Mongols, tribal and clan names, qara buluqan daqu, büse, altan büse, ton, iyşiyk, şekpen, beldik, altın beldik, ethnicity.

КІРІСПЕ

Біз талдаған «Моңғолдың құпия шежіресі» моңғол тілдес халықтардың 13. ғасырдағы маңызды жазба деректерінің бірі болып табылады. Бұл эпикалық шежіре, бізге моңғол империясының тарихы, мәдениеті, әлеуметтік өмірі, дәстүрі, әсіресе біз үшін ең маңыздысы киім-кешек туралы ақпарат береді. Бұл қолжазбаның моңғолша аты «Mongqol-un niuša to[b]ša'an» деп аталады. Эпикалық шежіренің ғылыми транскрипциясын П.Кафаров, С.Козин, Э.Хейниш, П.Пеллиу, Л.Лигети, А.Темир, Сумьяабаатар Балдандоржийн, И.Рахевилз сияқты басқа да ғалымдар жасап шықты. Игорь Рахевилз «Моңғолдың құпия шежіресі» кітабының кіріспесінде түркі және моңғол тілдес халықтардың өшпес дәстүрін көрсететін поэзиялық кітап екенін

түсіндіреді. Бұл қолжазба 13. ғасырдағы моңғол-түрік көшпенділерінің алғашқы дереккөзі болып табылады.

1. АЛДЫҢҒЫ ЗЕРТТЕУЛЕРГЕ ШОЛУ ЖАСАУ ЖӘНЕ ТАЛДАУ

«Моңғолдың құпия шежіресі» атты қолжазба бойынша көптеген ғалымдар әр түрлі салада талдау жасады. Жалпы киім-кешек пен дәстүр бойынша Н.Хрипунов, Уламбаяр Эрдэнэбат, А. Мазарчук, И. Ока, М. Содномпилова, М. Горелик, З. Доде, А. Бирталан, Цыбанова Д. мен қазақ ғалымдарынан Н. Базылхан, А. Тойшанұлының жазған еңбектері біз үшін пайдалы болды.

Атап айтқанда, А.Мазарчук өзінің ««Общемонгольская лексика в названиях предметов одежды и украшений в «Сокровенной сказании монголов»» атты еңбегінде киім-кешек пен зергерлік бұйымдарға қатысты қолданылған лексиканы қарастырды. «Моңғолдың құпия шежіресінде» аты аталған киім-кешектердің этимологиясын анықтап, қазіргі халха, бурят пен қалмақ тіліндегі паралелін тапты (Мазарчук, 2019:57-68). З.Доде «Степи Европы в эпоху средневековья» ғылыми еңбектер жинағында жарияланған ««Халат власти» и «пояс покорности» - почетная одежда в монгольской имперской культуре: опыт семантической реконструкции» атты мақаласында ортағасырлық дереккөздерде қамтылған миниатюралардағы моңғол элитасының костюміне анализ жасады (Доде, 2015: 7-74). Н.Хрипунов, 13-15. ғасырдағы костюмнің эволюциясын ескере отырып, зерттеу қажет екендігін айта келе, екі ғасырдағы киім-кешекті жүйелі зерттеу үшін 4 кезеңге атап айтқанда, 1207-1266 ж; 1266-1312 ж; 1312-1359 ж; 1359-1419 жылдарға бөліп, оның тек Жошы ұлысының біртұтас моңғол мемлекетінде болуы кезеңін ғана қарастырған. Сондай-ақ, 13.ғасырдың басында моңғол киімі көшпелілер киімінің тікелей мұрагері болып табылатынын, 1266-1312 жылдары арасына моңғол киім-кешегі түрік халықтарының киім-кешегінің әсерінде қалғандығын, тек қана 12. ғасыр емес, тіпті 10. ғасырда да айтарлықтай айырмашылық болмағандығын, ал 13. ғасырда моңғол киім-кешегі империяның ақсүйектерінің, дворяндарының киіміне айналғанын айтады (Хрипунов. 2012: 386). Ал ол кезеңде аталмыш аймақта өмір сүрген түрік-моңғолдардың күнделікті өмірі, киген киімі, дәстүрі жайлы Марко Поло (Поло, 1873: 250), Плано Карпини мен Рубруктың (Рубрук, 1957:272) саяхатнамаларынан да кездестіруге болады.

2. МӘСЕЛЕНІ ТҰЖЫРЫМДАУ

«Моңғолдың құпия шежіресі» көркем әдеби аудармасында аталған найман, қоңырат, жалайыр мен керейлер сол географиялық аймақта, әлеуметтік және мәдени кеңістікте 13.ғасырдан алдын және кейін басқа этностармен бірге ұзақ уақыт өмір сүрген. Моңғол ұлттық киімінің қалыптасуына сол кездері тығыз қарым-қатынас жасаған көршілес халықтардың ықпалы болды. Бұл жерде моңғол және түрік тайпаларына тән ортақ ұқсастықтарды көруге болады. Осы тұста Л.Гумилевтің екі ұлтаралық жақындық дәрежесімен анықталатын суперэтнос терминін алға тартқымыз келеді. Түптеп келгенде, түрік және моңғолдардың киім кию дәстүрі қарапайымдылығымен қоса сәнділігімен ерекшеленеді. Киім-кешек пен зергерлік бұйымдардың пішімі, әшекейі, орнаментінде кездесетін аймақтық, тайпа-рулық ерекшеліктерді зерттеу арқылы құрамындағы этникалық топтарды анықтап ажыратуға болады. Түрік-моңғол тайпаларындағы сәндік әшекейлердің шығу тарихы олардың сұлулыққа деген талпынысынан емес, адамның қоғамдағы орнына байланысты. Ерекше айтылатыны, түрік-моңғол халықтарының бір-бірімен этникалық әрі мәдени тұрғыда байланысы зор болған. Бірақ ол кездегі этникалық белгілер дегенде, ол замандағы ұлт ұғымының түсінігі мен қазіргі замандағы мағынасы екі түрлі екенін ұмытпауымыз керек. Яғни, моңғол кезеңінде «ұлыс», «тайпа», «ру», қазіргі түсінікте «халық» деп жүрміз. Дегенмен әркез өзінің қай рудан екенін біледі. Қағанат, ұлыс, тайпа (yasun), ру (obogh) туралы Christopher P. Atwood кеңінен анықтама берген (Atwood, 2004: 421).

Осы мақаланы жазуымызға себеп болған жағдай қолжазбада аттары аталған қоңырат, найман, керей, меркіт рулары бүгінгі таңда түркі тілдес халықтардың ішінде де бар болғандығында. Оған дәлел, Гүлғайша Сағидоллақызы, «Поэтикалық фразеологизмдердің этномәдени мазмұны: қазақ және моңғол тілдерінің материалдары» бойынша зерттеуінде оңғырат, керейіт, найман т.б. сияқты кейбір тайпалардың кейінірек қазақ халқының дербес ел болып қалыптасуына негіз болғандығын жазады. Ал 13.ғасырда бұл этникалық тайпалар мен рулардың барлығы «киіз туырлықты» деп аталған. Мұнан басқа «дагуулан нутаглах» яғни, «олармен бірге қоныстанып, көшіп-қонып жүргендер» делінген (Сағидолла, 2003: 248).

А.Маликов «Монгольские элементы в этнонимике и этнотопонимах долины Зеравшана (XV-XIX вв.)» атты мақаласында былай жазған: «Орта Азияға қоныс аударған Шыңғыс хан дәуіріндегі түркі-моңғол руларының түркі тілдес халықтардың арасында сіңіп, өзбек, қазақ, қырғыз, қарақалпақ т.б. халықтардың қалыптасуына

атсалысқандығын білдіреді» (Маликов, 2021: 85). 13. ғасырдың басында найман, керей, меркіт, қоңыраттардың өз қағанаты, ханы мен өзіне тән салты болған. Ол кездегі дүркіреген дербес мемлекет болған ру-тайпалардың аттары сақталып қалған. Мысалы, киім-кешектерінде «керей тымақ», «алты сай найман тымақ» деген ру аттары кездеседі. Қазақстан, Өзбекстан, Қарақалпақстан мен Қырғызстанның ішіндегі халық «қоңырат руы», «найман руы», «керей руы» деген рулық атауларымен жалғасын табуда. Аталмыш елдер әлі күнге дейін ру-тайпалық шежіреге мән беруде. Бүгінгі қазақ халқында келін түсіріп, қыз аларда ру сұрасу маңызды. Себебі, қазақтың бұрыннан келе жатқан дәстүрі — жеті атаға дейін қыз алып, қыз беріспеу ұлы даланың өзгермес заңы. Сондықтан бұл қолжазба тек қана моңғолдың ғана емес, орал–алтай тілдік тобына жататын түркітілдес халықтардың тарихын, материалды мәдениетін, киім-кешек тарихын зерттеуде маңызды.

3. ГИПОТЕЗА

Зерттеу нысаны «Моңғолдың құпия шежіресі» атты қолжазбадан біз таңдап алған «qara buluqan daqu» (қара бұлғын тон), «büse» (белдік), «altan büse» (алтын белдік) бұйымдарында этникалық іздер бар ма? «Šidköl¹» (сыйлық), «emüskel» (киім, бұйым), «киіт²» және белдікке байланысты дәстүрлер бүгінгі таңда қолданыста ма? Осы еңбекте қаншалықты этникалық белгілер бар? Осы сұрақтар негізінде «Моңғолдың құпия шежіресі» атты қолжазбаға сүйеніп, 13. ғасырдағы моңғолдардың киім-кешегіндегі ықтималды этникалық іздерді қарастыра отырып, бүгінгі қазақтың киім-кешегі мен дәстүрін салыстырып, анализ жасап көрейік. Эпикалық шежіреде аты аталған қоңырат, найман, керей, жалайыр, меркіт сынды рулар бүгінгі таңда бірнеше түркі мемлекеттерінің құрамында өміршендігін жалғастыруда. Солардың бірі — қазақ халқы.

4. ӘДІСТЕМЕЛЕР

Мақаланы толық ашу үшін бірнеше әдіс-тәсілдерді қолдандық. Атап айтқанда: баяндау, тарихи-салыстырмалы әдіс пен семиологиялық талдау жүргізілді. Сонымен

¹ «Šidköl» моңғол дәстүрі бойынша қалыңдық үйлену тойының сыйлығын (šidköl) келін өзінің болашақ қайын атасы мен қайын енесіне алып келген. Темүжіннің қалыңдығы Бөртенің шешесі (Цотан) Темүжіннің шешесі Хоэлунға үйлену тойының сыйлығы (šidköl) ретінде «qara buluqan daqu» жібереді. «Моңғолдың құпия шежіресінде» Темүжін бұл сыйды Оң ханға сыйлайды. Мұның түбінде Йесүкейдің көзі тірісінде анттасқан достығы, «әкесінің өзі өлсе де, көзін көрген өлмесін» деп әке орнына әке ретінде санауы, әрі одақтас іздеу мен күш жинау жатыр. Қараңыз: (Мазарчук. 2019:59).

² Киіт, кит (кит кию): әдет-ғұрып бойынша құдалардың арасында жасалатын кәденің бірі.

қатар, «The Secret History of the Mongols» (Игор Рахевилз), «Histoire Secrète des Mongols» (Лайош Лигети), «Сокровенное сказание монголов» (С.Козин), «Моғолларın Gizli Tarihi» (А.Темир), «Монголын нууц товчоо. Үсгийн галиг» (Сумъяабаатар Балдандоржийн) мен «Моңғолдың құпия шежіресі» (Н.Базылхан) еңбектеріне анализ жасалып, салыстырылды. Соның ішінде И.Рахевилздің «The Secret History of the Mongols» аударма нұсқасы мен Нәпіл Базылханның «Моңғолдың құпия шежіресі» аударма нұсқасын негізге алдық.

Л.Гумилев Жер бетіндегі адамдар өмір сүрген ортаны яғни, антропосфераны фольклор, ұлт, этнос деп аталатын қауымдастыққа бөлді. Оның айтуынша, этнос ұғымы этникалық жүйелердің бірнеше түрін анықтайды. Негізінде «этнос» терминін енгізген Л.Гумилев. Этнос дегеніміз сембиоз. Ал сембиоз өзі әртүрлі тайпалардың араласуы нәтижесінде пайда болатын құбылыс. Ғалымның сөзінше, дүниеде таза этнос жоқ. Этногенез процесі жүріп жатқанда белгілі бір ұлттың яғни, этностың бір атадан, бір анадан қалған қасиеттері ерекшеленбейді. Этногенез мәселелері туралы Л.Гумилев өзінің «Конец и вновь начало» атты зерттеулерінде ашып айтқан (Гумилев, 2016: 384). Ал Л.Гумилев «Этногенез және Жер биосферасы» еңбегінде «пассионарлық» ұғымына кеңінен тоқталды. Онда типикалық этногенез процесін және этностар арасындағы өзара байланысты сипаттады. Л.Гумилев теориясы бойынша этникалық жүйе иерархиялық тізбекте дамыды. Яғни, ең жоғарысы суперэтнос болса, ең төменгісі консорция. Л.Гумилевтің теориясында тарихтағы суперэтностарға византия, мұсылман, христиан, түрік және славян этностары кіреді. Соның ішінде бізге ең жақыны түрік суперэтносының киім-кешектері. Суперэтнос көлемі, күшімен емес, тек ұлтаралық жақындық дәрежесімен анықталады (<https://www...>, 14-09-2022).

Қазақша әріптерді латын тілінде транскрипциялау үшін Дәуіт Шомфай Қара мен Ева Чакидің әдісі қолданылды (Кара, Csáki. 2001: 217).

5. АНЫҚТАМА

О.Ковалевскийдің сөздігінде «Qara buluqan daqu»  Dakhou, «daxà fur coat» (turned out with wool up), (Kovalevskiy, 1849:1570), Н.Базылхан «дах (дақы, тері тон, былғарыдан жасалған тон) деп сипаттайды. Дахлах (дақы кию, тері тон кию) (Базылхан, 1984:179-180). Ф.Лессинг, «daxu, дах»  (coat with fur outside) деп аударған (Ferninand,1960:237). Н.Әлімбайдың жетекшілігімен дайындалған жоба «Қазақстан Республикасы Мемлекеттік Орталық музейінің этнографиялық коллекциясы»

каталогтар сериясының 1-томы: «Қазақтың дәстүрлі киім кешегінде» ісмер Оразхан Бітеубайқызының қара және ақсұр түсті ешкінің терісінен құрап тіккен, аязды күндері киімнің сыртынан киетін қыстық сырт киімі (дақы) берілген. Бірақ бұл жерде дақының ұзындығы тон сияқты емес, қысқалау 122 см, қондырма жеңді, үлкен қайырма күйек жаға салынған. Белі сәл ғана қынап пішілген, бүйірінде үшкіл шабулары бар. Иығының ені 83 см, жеңінің ұзындығы 70 см, екі иіннің аралығы 58 см, етегінің шалғайы 257 см, өңірінің ені етегінде 46 см деп берілген. Дақының иесі найман руынан шыққан Рүстем Тойшан (Өлімбай. 2009:186). Бұл «дақы» қазіргі таңда Қазақстан Республикасы Мемлекеттік Орталық музейінде сақтаулы. Коллекцияда бұлғыннан басқа ешкінің терісінен де тігілетінін көрудеміз. Мұражайдағы дақының өлшемі тонға қарағанда қысқа тігілген. Информатор А.Бирталан, моңғолдың «даку» сырт киімінің ұзындығы да қысқа екенін білдіруде (Бирталан. Жеке сұқбат: 2022).

Б.Кәмалашұлы, «дақы» сырт киімін былай сипаттаған: «тұлып тектес, бірақ жүні сыртқа қаратылып, іші тысталап жасалатын, ертеректе аязы қатты, боранды аймақтың тұрғындары киген. Дақының тігілу әдісі: күздікке немесе соғымға сойылған қылшығы ұзын, түбіті қою серкенің терісінен немесе тау ешкінің қылшығын (жүнін) сыртына қаратып, ішік пен тонның сыртына киетіндей етіп тігеді (Хинаят. 2021:126).

Цыбанова 13.ғасырдағы еуропалық саяхатшылардың күнделіктеріне сілтеме жасай отырып, аталмыш ғасырда моңғолдың қысқы киімдері үшін қой, ешкінің терісі мен жүні, қасқыр, сілеусін, түлкі мен бұлғынның терісі қолданылғанын жазады (Цыбанова, 1996: 67-69). М.Содномпилова, Прокофьеваға сілтеме бере отырып, «чагы» атты қысқы бұйым туралы айта келе, бұл терминнің түркі моңғол тілінде *jaqu*, *daqu*, *žaqu* нұсқасы бар екенін білдірген. «*jaqu*» термині ұйғыр тілінен «бару, «құлау» (кез-келген атмосфералық жауын-шашыннан) сөзінен туады. «Салт атпен ұзақ сапарға шыққанда ыңғайлы, тізеден сәл төмен, кең, артқы етек жағы жырық, алдыңғы жағы ашық киім» деп анықтама берген (Содномпилова. 2020:275).

Юсуф Нас Хажибтің (Жүсіп Баласағұн) «Құтадғұ біліг» кітабында § 3836, 4425, 5367, 5825 «*kiş*» (бұлғын, бұлғын тері), § 2558 де «*kişci*» (аңшы) деген мағынаны білдіреді делінген (Yusuf Nas Naci, 2006:1180). Бұлғынның терісі бұйым тұрғысынан алғанда, жұмсақ, эстетика жағынан сәнді, ақсүйектердің ғана қолы жететін, сапалы әрі төзімділігімен құнды. Ал тұрмыстық тұтыну, экономикалық жағынан сол кезеңде ақша

мен айырбастау орнына жүрген. Әсіресе, аңшы тайпалар құндыз, бұлғын терісін сатып, тұрмыстық-әлеуметтік мәселелерін шешіп отырған.

О.Ковалевский ᠪᠦᠰᠡ «byse», ᠪᠦᠰᠡ byse, бұс(эн) ᠪᠦᠰᠡ byse, бұс(эн) терминін белдік, кушак, портупея (porte-épee) (Kowalevskiy, 1846:1227). Б.Базылхан мен Д.Фернинанд ᠪᠦᠰᠡ büse, бус(эн) терминін «белбеу» деп аударған (Lessing, 1960:151). Моңғолдың билік жүйесі жазылған «Цагаан түүх» (Ақ кітап) атты қолжазбада ханның киелі тоғыз құндылығының бірі — ханның алтын белдігі саналады (Сартқожа: 102).

З.Сураганова, «киіт» термині түрік тілінде «киім», «киіну» ұғымымен байланысты дейді (Сураганова, 2009:126). Дәл осы жерде «шапан», «ішік» пен «тонның» ерекшеліктерін анықтап алған жөн болар. С.Қасиманов ішіктің кейде әдіпті, оқалы, шеті жұрындалған қайырма жағалы болып келетінін, ал шапанның көбінесе жүн тартылып бидайланып тысталатынын айтқан. Ішік көбінесе аң терісінен, қой, қозы, ешкі, бота терілерінен құрастырылып жасалады. Тон — көбінесе иленген күздік қой терісінен тігіледі. Тонның жүні ішіне қарайды. Ет жағы қынамен, қабықпен, томар бояумен боялады (Қасиманов. 1969:180-181). Дегенмен, қазақта «таныған жерде бой сыйлы, танымаған жерде тон сыйлы» деген мақал бар. Мәселен, көк кездемен тысталып, өңіріне, етегіне құндыз ұстаған тонның түріне «көк тон» деген (Қинаят, 2021: 126). Бұл тонды ертеректе тек беделді, атақты адамдар ғана киген. Шапан, тон сырттық киімге жатса, шекпен сулық киімге жатады. Тон да, ішік те, дақы да, шапан да «сырттық киімдер» тобына жатады. С.Қасиманов еркек киімдерінің ең қымбаты аң терісінен жасалған ішік екенін айта келе, ішік тігерде қолданған аң түріне қарай бұлғын ішік, жанат ішік, түлкі ішік, қасқыр ішік, күзен ішік болып бірнеше түрге бөлінетінін, аң терісінен тігілген ішіктердің сыртын шұға, мауыты, үш топ барқыт, атлас, көк берен, манат, қырмызы торғын, ләмбек сынды бағалы маталармен тыстайтынын білдірген (Қасиманов. 1969:178-179).

Бұл анықтамадан кейін «Моңғолдың құпия шежіресінде» аты аталған «šidkül» (сыйлық), «emüskel» (киім, бұйым) сынды дәстүр мен (киіт, бес жақсы, көк тон, бас тон, бас киіт) сынды дәстүрлердің функциялық жағынан ұқсас болуы өзіне назар аудартады. «Qara bulukan daqu» бұйымының «дәстүр» ретінде қолданылуын қарастырып анализ жасағанда баламасы қазақта да бар екендігі көрініп тұр. Аталмыш терминді Б.Базылхан «қара бұлғын тон» деп аударса, Т.Тыныбайын (Тыныбайын. 2013:177), § 96 да «бас киіт» ретінде берілген «қара бұлғын жақы» деп аударған. Эпикалық шежіреде бұл киімнің жасалуы, пішімі, қалыбы туралы мәлімет

берілмегендіктен қазақтың сырт киімдерінің ішінен дәстүр, пішімі, жасалуы жағынан қай бұйымына ұқсайтынын білу мақсатында 1. және 2. кестеде С.Қасимановтың «Қазақ халқының қолөнері», Б.Хинаят пен А.Сужикованың «Қазақ халқының ұлттық киімдері», Ералы Оспанұлының «Қазақ халқының қолөнері Қошөтер» кітабы, «Қазақстан Республикасы Мемлекеттік Орталық музейінің этнографиялық коллекциясы, I-том, *Қазақтың дәстүрлі киім-кешегі*, иллюстрацияланған альбом-каталогы мен Ә.Бимендиевтің жетекшілігімен дайындалған «Қазақтар. Тарих және мәдениет» энциклопедиясының мәліметтерін негізге ала отырып, салыстырып көруді жөн көрдік. Негізі, тұтыну, жас ерекшелігі, жыныс ерекшелігі, әлеуметтік дәрежесіне, кәсібі мен үлгісіне қарай сырт киімдердің атауы өте көп болып келеді. Біз тек қана бірнеше түрімен ғана шектелдік.

Кесте 1. Бұйымдарды өз арасында салыстыру

Бұйым	Ішік	Дақы	Дақу, дахлах	Жақы, тайжақы
Танымы	Түрлі аң терісінен жүнін ішіне қаратып, сыртын матамен тыстаған қымбат бағалы сырт киім (Әлімбай Н. (2009:311).	Тұлып тектес, бірақ жүні сыртына қаратылып, іші тысталып жасалатын қысқы сырт киім түрі (Хинаят, Сужикова, 2021: 126).	Н. Базылхан «дах (дақы, тері тон, былғарыдан жасалған тон). «даху, дах» сыртында жүні бар сырт киім деп анықтама берген (Базылхан, 1984: 179-180). А. Мазарчук, «дақу» сыртында жүні бар сырт киім деп көрсеткен (Мазарчук, 2019:58).	Жақы, құлынның терісінен істелген сырт киім. Ертеректе байдың балалары тайжақы киген. Ауқатты адамдар жарғақты тек қара құлынның терісінен дайындап киген (http://www... , Жарғақ, 2.10.2022). Тайжақы – тай терісінен істеген ішік (доха). (Қасиманов, 1969: 238).
Атауы	Бұлғын ішік, түлкі ішік, қасқыр ішік, күзен ішік, құлын ішік, лақ ішік, әдіпті ішік, зерлі ішік.	Дақы, құлын ішік (доха).	Даку, даху, дах	Тайжақы, құлын жақы, жақы, құнан жақы.
Ерекшелігі	Аң терісінен тігілген ішіктің сыртын шұға,	Қайырма күйек жағалы, қондырма жеңді, бүйірінде	А. Бирталан «даку» сырт киімінің ұзындығының қысқа	Жақыға басқа тері немесе мата қосылмайды. Тек

	мауыты, барқыт, атлас, көк берен, манат, қырмызы торғын, ләмбекпен тыстайды. (Қасиманов, 1969:179).	үшкіл шабулары бар (Әлімбай.2009:186).	екенін білдіреді (Бирталан. Жеке сұқбат: 2022).	терісінің өзінен құрастылырып тігіледі (Хинаят, Сужикова, 2021: 126).
Тігілуі	Аң терісінен (бұлғын, түлкі, қасқыр, күзен, қой, қозы, ешкі, бота, құлын (доха)) тігеді (Қасиманов. 1969: 92).	Күздікке немесе соғымға сойылған қылшығы ұзын, түбіті қою серкенің терісінен немесе тау ешкінің қылшығын сыртына қаратып, ішік пен тонның сыртына киетіндей етіп тігеді (Хинаят, Сужикова, 2021:126).	«Моңғолдың құпия шежіресіндегі» «qага buluqan daqu» қара бұлғыннан тігеді.	Түгін сыртына қаратып тігеді (Хинаят. 2021:126).
Киілуі	Жеңіл, жұқа түрін (елтірі, пұшпақ ішік) күз бен жазғытұрым; ал қалың түрін аязда киген. (Хинаят Сужикова, 2021:132).	Қарлы боранды, аязды күндері ішік пен тонның сыртынан киген (Хинаят Сужикова, 2021:126).	«Чагы» атты қысқы бұйым туралы айта келе, (кез-келген атмосфералық жауын-шашыннан) қорғану үшін киген. (Содномпилова. 2020, 275). Бірақ «Моңғолдың құпия тарихында» бұл туралы мәлімет берілмеген.	Жауын-шашын күндері, киген (Хинаят Сужикова, 2021:126). Әдетте тайжақы, құлын жарғақты бешпент, күпі сияқты жеңіл киімдердің сыртынан киеді (Қасиманов. 1969: 181).
Бұйым тобы	Сырт киім	Сырт киім әрі сулық	Сырттық киім	Сырттық киім
Пішілуі	Ішіктер көбінесе аң терісінен құрастырылып, дайындалып пішіледі (С.	Белі сәл ғана қынап пішіледі. (Әлімбай.2009:186).	«Моңғолдың құпия шежіресінде мәлімет берілмеген.	С. Қасиманов та Б. Қинаят та түгін (жүнін) сыртына қаратып, артқы бойын қақ жара, екі

	Қасиманов.1969:180).			иығынан бастап жеңдерінің ұшына дейін құлынның жалын төгілдіріп келетіндей етіп, кейде жалын тек арқасына, екі иығына келтіріп пішетінін айтады (Қинаят, Сужикова. 2021: 126).
Дәстүрде қолданыл уы	Киітке берілуде.	Киітке қолданылғандығы туралы қазірше мәлімет кездескен жоқ.	«Моңғолдың құпия шежіресінде» киіттік, бас киіт ретінде қолданылған.	Киітке қолданылғандығы туралы мәлімет кездескен жоқ.

Дереккөз: С. Қасиманов.1969: 248; Б. Хинаят, А. Сужикова. 2021: 384; Ералы Оспанұлы.2021:465; Ә. Бимендиев. 2018:310).

Б. Хинаят пен А Сужикова шапан, күпі, тон, жақы, жарғақ, шидем, ішік, шекпен, кебенекті сырт киімдерге жатқызса, Қасиманов іштік, сулық, сырттық, бір киер деп төрт топта қарастыруда. Аталмыш авторлар Ә. Жәнібековке сілтеме жасай отырып, Орталық және Орта Азияда мекендеген көшпенділердің тері, жүн және бағалы аң терісінен жасаған бұйым кигендерін жазған (Хинаят, Сужикова. 2021: 120). Киімнің ең қымбаты ішік, қамқа тон. Қамқа тонды хан, би, бай манаптар киген. Қамқа тон — бұлғын, жанат, құндыз т.б.бағалы аң терісінен түгі сыртқа қаратылып, астарлап тігіледі. Нәтижеде Б.Кәмалашұлы³ мен А. Мазарчуктың⁴, мәліметтеріне сүйене отырып түйгеніміз, қазақтың киген дақысы мен «Моңғолдың құпия шежіресіндегі дахудың, жарғақтың, тайжақының (С. Қасиманов), жақының (Б.Хинаят, А. Сужикова) да түгі, жүні сыртқа қаратылып тігілетінін көреміз. М. Содномпилова, дахуды (daqu) жауын-шашында, Н. Әлімбаев пен Б. Кәмалашұлы «дақыны» аязды боранды күндері киілетінін білдірген. «Qara buluqan daqu» терминін «қара бұлғын ішік» деп аударуға келмейді. Өйткені ішіктің ішкі жағы аң терісінен жасалып, тысы тысталған. Ал тонның жүні ішіне қарайды. Дақының жүні сыртқа қараған. Қасиманов С. болса жүнін сыртына

³ Дақы, тұлып тектес, бірақ жүні сыртқа қаратылып, іші тысталып жасалатын, ертеректе аязы қатты, боранды аймақтың тұрғындары киген.

⁴ Daqu» сыртында жүні бар сырт киім.

қаратып, құлын терісінен тіккен ішікті (доханы) «құлын ішік» деп атағанын білдіреді. Бұл жерде ішікті «доха» деп тырнақ ішіне алып отыр. Мына жерде тұрмыстық жағдайына қарай, «доханы» әр түрлі малдың, жануардың терісінен жасағаны көрініп тұр. Қараңыз: (Касиманов. 1969: 92).

Кесте 2. Бұйымдарды өз арасында салыстыру

Бұйымның атауы	Тон	Шапан	Шекпен	Жарғақ
Танымы	Иленген қой терісінен жүнін ішіне қаратып тіккен жылы сырт киім (Әлімбай, 2009: 309).	Астарына жүн, мата салып, сырып тігілетін немесе астарсыз жасалған сырт киім (Әлімбай, 2009: 310).	Жүнмен иіріп, өрмекпен тоқылған киім (Касиманов, 1969:243).	Жүні сыртына қараған, ешкі немесе тай терісінен жасалған сырт киім (Әлімбай, 2009: 301).
Атауы	Қаптама тон, тайжақы тон, көк тон, хұлла тон ⁵ , қаптал тон, жабағы тон, қырмызы тон, оқалы, барша, бас тон.	Сырмалы шапан, жадағай шапан, қаптал шапан, қималы шапан	Шидем шекпен ⁶ , боз шекпен, қаптама шекпен, биязы шекпен ⁷	Қылқа жарғақ, бөкен жарғақ, қозы жарғақ. құлын жарғақ. Тай жарғақ.
Ерекшелігі	Тонның жүні ішіне қарайды. Ет жағы қынамен, қабықпен, томар бояумен боялады. (Касиманов. 1969:180-181).	Шапан жеңі тұтас киылады. Шапан көбінесе жүн тартылып, бидайланып тысталады (Касиманов. 1969:180).	Шекпендік матаны иіріп, өрмекпен тоқып, шапан үлгісінде пішеді (Қинаят, Сужикова. 2021: 132).	Жарғақ тон шапан немесе шекпен үлгісінде пішіліп, қалың матамен астарланады (Қинаят, Сужикова. 2021: 126).

⁵ Өте асыл киім; қымбат жіппен тігілген әсем кестелі тон.

⁶ Қойдың жабағысынан шекпен тыстап істеген күпі.

⁷ Түйе жүнін өте жіңішке иіріп тоқыған әдемі шекпен.

Киюі	Тон қақаған аязда киіледі. Ауқатты адамдар тонды құлан, сайғақ пен жолбарыс терісінен тігіп киеді (Бимендиев, 2018: 306-308).	Шапанның жылдың барлық мезгіліне кие алатын қыстық, күздік түрін киеді. Сал-серілер ең әдемі шапанды киген (Бимендиев, 2018: 306).	Шекпеннің астарлап сулық орнына, арасына жүн салып немесе мақта салып тігілген және жеңіл қаптал шапан орнына киеді (Хинаят Сужикова, 2021:132).	Қыста, жауын - шашында, боранды күні киген. Құлын жарғақты әдетте бешпент, күпі сияқты жеңіл киімнің сыртынан киеді (Хинаят Сужикова, 2021:126).
	Бұйымның тобы	Сырттық киім	Сырттық киім қаптал шапан (сулық киім)	Сырт киім (сулық киім)
Ұзындығы	Ұзын әрі қысқа түрі бар.	Шапанның ұзындығы тізеден төмен.	Тізеден төмен, ұзын.	Жарғақ тон кең әрі біраз ұзын болып келеді (Бимендиев, 2018:310).
Дәстүрде қолданылуы	Қамқа тон сынды бағалы аң терісінен жасалған тонды киітке қосады.	Кәделі бұйым. Киітке қосады. «Шеге шапан», «Шапан жабу» дәстүрі бар.	Кәделі бұйым. Шидем шекпен, боз шекпенді киітке қосады.	-----

Дереккөз: С.Қасиманов.1969: 248; Б.Хинаят, А.Сужикова. 2021:384; Ералы Оспанұлы.2021:465, Ә.Бимендиев. 2018:656.

Н.Әлімбайдың дайындаған каталогындағы КП 13133а: әйелге арналған қамқа тонның жалпы ұзындығы 114 см (Әлімбай, 2009:117); КП 1119: жүні ішіне қараған сеңсең тон⁸ жалпы ұзындығы 120 см. (Әлімбай, 2009:178); КП 5536: жүні ішіне қараған қасқыр тонның жалпы ұзындығы 125 см (Әлімбай, 2009:179); КА 13129: қаракөл терісі, қара теріден үлкен қайырма жағалы, түгі ішінде, жалпы ұзындығы 118 см (Әлімбай, 2009:179) болып келеді. Сайып келгенде, барлығының ұзындығы тізеден төмен. Каталогта көрсетілген тондардың ішінен қамқа тон, сеңсең тон, қасқыр тон, шолақ тон, елтірі тонды көрдік, бірақ «бұлғын тонды» кездестірімедік. Әрі каталогтағы тондардың жүні ішіне қаратылып тігілген. Тек Б.Хинаят пен А. Сужикованың қамқа тонды хан, би, бай-манаптар киген дей келе, қамқа тонды бағалы аң терілерінен (бұлғын, жанат, құндыз т.б.) түгін сыртқа қаратып, астарлап тігетініне мән бере отырып «қара бұлғын тон» деп айтуымызға болады. Ә.Бимендиевтің жобасымен шыққан

⁸ Күрең жүнді сеңсең теріден жасалған, жүні ішінде.

«Қазақтар.Тарих және мәдениет» энциклопедиясында «Аң терісінен тігілген тонға ішік дейміз, бағалы түкті жібекпен қапталған ішікті «бас тон» деп атаймыз, бұл бұйым қыз жасауындағы ең қымбат бұйымның бірі саналады (Бимендиев, 2018: 308)» деп берілген. Бұл жерде ішікті тонның бір атауы ретінде қарастырып отыр. Нәтижеде қазақ халқында «бас киіт» ретінде қойылатын бұйым атауларының көп екенін көрудеміз. Бұл түркі-моңғол халықтарының материалды мәдениет тұрғысынан байлығын көрсетеді. Бұл бұйымдар түр, типтік, аймақтық қалыптасқан локальдік ерекшелік, экономикалық және әлеуметтік деңгейі, көршілермен әсері әлі де болса зерттеп толықтыруды қажет етеді.

6. МӘСЕЛЕНІ ТАРҚАТУ

Моңғол-түрік киім-кешегінің қалыптасуының түп-тамыры сол территорияда билігін жүргізген ғұн, көктүрік заманымен де байланысты. Киімнің дамуына халықтың тұрмыс-тіршілігі мен климаттық жағдайы әсер етеді. Ғалым О.Нұсқабаев, ғұн империясының іргесі сөгілгенде, оның орнына түркілік ұлы қағанат келгенін жазады. Осыдан кейін жұрттар жаңа рулық, тайпалық, ұлыстық бірлестіктерге біріксе, ал керей, қоңырат, найман, қидан, қыпшақ, шивей (отыз татар) және тибет-мәнжүр сынды көптеген тайпалар дараланып бір-бірінен ажырай бастағанын жеткізеді. О. Нұсқабаев «шивейді» отыз татар деп есептегенмен, профессор М. Алпысбес «шивейдің» отыз татар екендігіне күмәнмен қарайды (Алпысбес Мақсат, жеке сұқбат. 28.09.2022). Мұнан басқа О.Нұсқабаев, дәл осы кезеңде бір құрылтайда әлеуметтік-демографиялық мәні бар шешім қабылданғанын білдіріп, құқықтық күші бар заңды бапта ру-ішілік, өзара туыстас адамдардың балалары мен қыздарының бір-біріне некелесуіне, отбасын құруына тыйым салынғанын, яғни, қанның тазалығына мән бергенін жазады (Нұсқабаев.2015:66). Мұнан басқа О.Нұсқабаев, Қоңыраттар (Хунгурлар) көшпелі халықтар арасында өте беделді, текті тайпа ретінде танылғандықтан көршілес тайпа билеушілері қоңырат тайпасынан қыз алып, қыз беруді өздеріне мәртебе санаған (Нұсқабаев.2015:66). «Моңғолдың құпия шежіресі» эпикалық шежіренің § 64. параграфта:

«Біз Оңғырат (Қоңырат) елі
ерте күннен
жиеннің көркімен,
қыздың қоғайлығымен
асқан елміз.
ел – жұртқа шабуылдамай,

көркі қоғай қыздарды,
қаған болдырған сіздерді
«қасақ» арабаға мінгізіп,
қара бураны жетектеп,
қатты-қатты жүргізіп,
ханшайым орында
қосақтап отырғызғанбыз.
Ұлыс елге шабуылдамай,
өңі жақсы қыздарды
өсіріп жақсы жеткізіп,
күймелі арба мінгізіп,
көк бураны жетелеп,
жылдам-жылдам жүргізіп,
жоғары орынға отырғызып,
сыңар етіп жайғастырғанбыз.
Ертеден Оңғырат (Қоңырат) елі
қатұн қалқалы,
қыздар сөзшең,
жиеннің жүзі,
қыздың өңімен
ажарлы болатын едік біз» деген жолдар бар.

«Моңғолдың құпия шежіресі» эпикалық қолжазбада кездесетін «қара бұлғын тон» Қоңырат тайпасынан Темүжіннің шешесіне «киіт» ретінде жіберілген. Эпикалық шежіреде бұл жағдайды былай баяндайды:

Фрагмент: «... § 96 Сенгір бұлақтан көшіп Керлен өзеннің басы Бүргі жағалауында мекендеп қонған кезде Сотан шеше киіттік деп қара бұлғын тон әкелген болатын. Сол тонды Темүжін, Қасар, Белгүтей үшеуі алып келіп: «Ерте кезде әкем Йесүкеймен Керей елінің Оң ханы анда⁹ болған еді. Әкемнің андасы әкем сынды болар» деп Оң хан Туыл өзені Қара-Түн деген жерде болар деп аттанды. Темүжіннің Оң

⁹ Анда болу, анда ретінде сыйласу — әдетте, қандас туыс емес, көңілі жақын адамдардың жасы мен әлеуметтік жағдайына қарамастан өздерінің қалауымен тамыр болу (Бимендиев. 2018:558).

ханға барған соң: Ерте кезде әкемнің аңдасы делінуші еді. «Әкемнің орнына әке болғаныңыз үшін сізге сый ретінде арнайы қара бұлғын тон ұсындым» деген.

Фрагмент:

§ 96. Оң хан қатты қуанып бүй дейді:

Қара бұлғын тон үшін

Қаңғырған еліңді жинап берейін,

Бұлғын тон үшін

Бытыраған еліңді тұтастырып берейін,

Бүйректен сирақ шықпасын,

«Көкіректен сөз шықпасын», - дейді (Базылхан. 2006: 109).

Дәл осы жерде қара бұлғын тон екі ру арасындағы туысқандық, достық қарым-қатынасты, көршілес керейлермен достықты нығайтуда дәнекер болып тұр. Бұған мысал, оқиға желісінде (§ 100-103) үш Меркіт Өгелүн шешесінің қарымтасын қайтару үшін Бөрте-үжінді алып қашып кетеді. Үшінші дәптер § 104 те Темүжін Хан әкесінен (Оң хан) әйелі мен ұлдарын құтқарып беруді сұрайды. Тұғұрыл Оң ханның жауабы: «Мен былтыр айтпап па едім. Бұлғын тоныңды әкеліп әкеммен бір заманда анда болған әкемдей қамқорла» деп кигізген кезде мен саған:

Фрагмент:

§ 104. Қара бұлғын тон үшін,

Қаңғырған еліңді жинап берейін.

Бұлғын тон үшін, бытыраған еліңді тұтас берейін.

Бүйректен сирақ шықпасын,

«Көкіректен сөз шықпасын» деп айтпап па едім.

Енді сол сөзімде тұрып

Бұлғын тоның үшін бүкіл Меркітті быт-шыт етіп,

Бөрте Үжініңді әкеліп берейін мен,

Қара бұлғын тоның үшін

Барлық Меркітті талқандап, Бөрте қатұнды қайтарып берейік біз.

Сен Жамұқа ініңе тіл жеткіз,

Жамұқа Қорқонақ Жұбырда болар.

Мен бұл жерден екі түмен аттанайын, оң қол болып

Жамұқа да екі түмен жасақтап,

Сол қол болып аттансын,

Біздің де болысар шағымыз Жамұқаға байланысты, дейді (Базылхан. 2006: 120).

Бұл жерде қара бұлғын тон стратегиялық, саяси және этникалық маркер ретінде рөл атқаруда. §96 «...сенің маған берген қара бұлғын тоныңа жауап ретінде сенің шашыраңқы ұлтыңды қайтадан біріктіремін», §104 «...сенің қара бұлғын тоныңа қайтарым ретінде бүтін Меркіттерді жою қажет болса да сенің Бөртеңді құтқарамын» деген сөздері мен нәтижесінде оң қапталдан Оң хан 2 түмен (20 000) әскермен, §106 да сол қапталдан Жамұқа мен Тимүжіннің 2 түмен (20 000) әскер болып меркіттерге қарсы шауып Темүжіннің әйелі Бөртеңі қайтарып алды. Сол кездегі киіт пен қара бұлғын тонның ролінің, құндылығы мен мәртебесінің қандай екені осы жерден-ақ мәлім.

Ал енді қазақтарда «бас тон» деп өте сапалы жібекпен тысталып, қалыңдықтың жасауына енетін аса қымбат тонды айтқан. Бүгінгі таңда құндыз жағалы тон қыздың жасауына, сый-кәдеге, киітке берілуде. Киіт дәстүрі бүгінгі қазақ халқында да жалғасын табуда. Қазақта құда болудың айғағы ретінде киітке ішік, тон, шапан, шекпен сияқты жағалы киім береді. «Құдалықтың белгісі — киіт» дейді қазақта. Қазақтың құдалық жолында құда-құдағиларына арнайы дайындап алып баратын көйлектік кездемені, әр алуан жағалы киімдерді «киіт» деп атайды. Б.Қинаятұлы, ескіде бай, би, мырза, батыр, ел ағалары арасында «бес жақсы» деген дәстүр болғанын айтады. Оған қара нар, жүйрік ат, қалы кілем, алмас қылышпен қоса бағалы бұлғын ішік кіреді. Сонымен қатар бұл дәстүрдің қалың мал мен киіт орнына жүргенін де айтады (Қинаят, 2021:132). Қазақ халқы құдасы мен құдағиына киім-кешек түрінде ғана киіт сыйлаумен шектелмей, шама-шарқына қарай жылқы, түйе, сиыр, қой, ешкі айдап, киіт орнына апарған. Оны «киіт малы» деп атаған (Бопайұлы, 2021: 165). «Киіт» беру дәстүрі бүгінгі таңда әсіресе, Қазақстанның оңтүстік өңірінде кеңінен қолданылуда. 13. ғасырдағы киіт беру дәстүрі мен ХХІ. ғасырдағы киіт беру дәстүрінің мән-мағынасында ерекшелік бар.

§ 239 да 1207 жылы Жошы оң қанаттағы ордасымен орман халықтарына барып, ол жердегі халықтың бәрін өзіне мойындатып, қарамағына алған соң Ойрат пен қырғыздардың өмір сүріп жатқан жері Енисей өзенінің жоғары жағына қарай қырғыздарға (kirgis) барды. Йеди, Инал, Алдияр мен Оребектігін есімді қырғыздың қолбасшылары өз қалауымен Жошыға қосылып, ақ сұңқар, ақ айғыр, мен қара бұлғынды сыйға тартып құрмет көрсетеді. Бұл жерден қырғыздарда да ақ сұңқар, ақ айғыр, қара бұлғын екі елді бірлестіретін сый-жоралғы, құрмет ролін атқарып тұрғандығын көреміз. Қымбат зерлі шапан, қамқа тон, бұлғын ішік, алтын белдік, ақ

сұңқар сияқты құнды дүниелер екі елдің арасындағы құрмет, сый құралы, тіпті дау-дамай мен соғысты, жесір дауын, жер дауын шешуге дәнекер болған. Моңғол-түркі халықтарында белдіктің орны ерекше.

Мифологиялық тұрғыда қазақтың түсінігіндегі белдік ұғымын белгілі мифолог А.Тойшанұлы: «Мифтік кеңістік тік бағытта жоғарғы, ортаңғы және төменгі деп үш әлемге бөлінеді. Жоғарғы әлем құдайлар мен рухтардың, ортаңғы әлем адам баласының, ал төменгі әлем түрлі өлім иелері мен қатерлі зияндас рухтардың мекені болып саналады. Қазақ мифінде жоғарғы аспан әлемінде ел бар, олар белдігін басына орайды, ортаңғы әлемдегі елде адамдар белдікті белге орайды, төменгі әлемдегі ел белдікті аяғына орайды» деп осы үш кеңістіктегі тірлік иелері белгілерін таныстырады (Тойшанұлы, 2016:16-17). Киімді мифологиялық тұрғыда қарастырғанда белдік — ортаңғы әлемнің символы, күзетшісі, қуаты. Эпикалық шежіренің §103-те үш меркіт келіп Өгелүн шешелерінің қарымтасын қайтару үшін Темүжіннің әйелі Бөрте-үжінді алып кеткенде Темүжін Бұрқан тау үстінен түсіп, төсін иіп бүй дейді:

§103. Фрагмент:

«Қоғақчын шешейдің
Кемпірқосақ болып
Құлағы сақ естігені үшін,
Көрегендігі дөп келіп,
Бүтін денемді сауғалап,
Байлаулы атымды мініп,
Бұғының жолын қуалап,
Бұтақты үйге паналап,
Бұрқан тауға шықтым ғой.
Бұрқан Қалдұн тауым
Шыбын жанымды қорғадың.
Жалғыз жанымды аялап,
Жалғыз атымды мініп,
Бұланның жолын қуалап,
Қайың бұтақты паналап,
Қалдұн үстіне шықтым ғой.
Қара басымды қорғадың,
Қорқыныш көп болды менде.

Бұрқан Қалдұн тауына

Таң сайын табынайық,

Күн сайын бағынайық.

Ұрпақтан – ұрпаққа дейін

Менің сөзімді ұқсын» (Базылхан. 2006: 114) деп, күнге қарап белдігін мойнына асып, бөрігін қолына ұстап, қолын төсіне қабыстырып, күнге қарай тоғыз мәрте иіліп тағзым етіп шашу шашуы тәңіршілдікпен де байланысты. Ғалым Ақеділ Тойшанұлы, мифология бойынша космоспен, тәңірмен байланысқа түсу үшін белдікті мойынға салып отырған айтады. Мойынға моншақ тағып, кісе белдік салып перзент тілеу, елдің амандығын тілеу; жұт, аштық, соғыс сияқты төтенше жағдайдан қорғауын тілеу осының барлығы космоспен байланысты әрі Жаратқаннан медет сұрауды білдірген (Тойшанұлы, жеке сұқбат: 19.09.2022). Қазақтың басына қиыншылық туғанда мойнына кісе белдігін салып, Жаратқанға жалбарынып, тілек тілейтін. Алматы облысы, Ақши ауылындағы қолөнер шебері, этнограф Дәркембай Шоқпарұлы атындағы мұражайдың кіре берісінде оның құрметіне тұрғызылған ескерткіш осы сөйлемнің дәлелі іспеттес (<https://el.kz>, 20.09.2022). Бұл ескерткіштегі этнографтың мойнына кісе белдік салып тұруының себебін Дәркембай Шоқпаров былай тарқатады: «Ертеде қазақ зарығып қол жеткізе алмай, қатты қалауын (ұл, қыз т.б.) Жаратқаннан мойнына кісе салып тілеу дәстүрі болған. Бұл ескерткіште әкемнің мойнына кісе салып тұрғаны қазақ қолөнерінің, дәстүрінің тілеуін тілеп тұрғанын, қазіргі кезеңде ұмыт қалып бара жатқанын ескертуі ретінде жасадық (Дәулет Шоқпаров, жеке сұқбат: 19.09.2022).

«Моңғолдың құпия шежіресінде» Темүжін мен Жамұқаның ант ішу рәсімі баяндалады. Ол кезде Темүжін он бір жаста еді. §117 де екеуі үшінші рет анттасқанда Темүжін, Меркіттің Тоқтоға бегінен олжалап алған алтын белдікті Жамұқаға тағып, Тоқтоғаның екі жасар құласұр атын мінгізеді. Жамұқа болса Темүжінге Уас Меркіттің Дайыр Ұсұннан олжалап алған алтын белдікті тағып, астына Дайыр Ұсұнның боз жүйрігін мінгізеді. Жамұқа мен Темүжіннің арасында болған анттасуға байланысты салт-дәстүрлік әрекеттер мен сыйлықтардың морфологиясына қатысты профессор Агнеш Бирталан оларды былай тарқатады:

Кесте 3. Жамұқа мен Темүжіннің арасында болған анттасуға байланысты салт-дәстүрлік әрекеттер мен сыйлықтардың морфологиясы

Мысал	Іс-әрекет	Объекті	Мәлімдеме
1. Темүжін - Жамұқа	Сыйлықтар алмасу; Онон мұзында асық ойнайды;	Құралай асық; Құймалы (мыс) шұңқыр асық;	Арнайы сөз жоқ немесе ант
	Садақ атуға жаттығады;	Ұшы арша басты шолақ (тұтқалы) оқ; Бұзаудың мүйізін желімдеп тесіп жасаған дыбысты оқ (ысқырық жебенің ұшы);	Арнайы сөз жоқ немесе ант
2. Темүжін – Жамұқаның анттасқан жері: Қорқанақ Жұбұрдың Құлдақар Құнның (жартас) қойнауында оңтүстік жағында бұтақты ағашты жерде	Көңіл көтеру мен тойлау; Бір көрпеге оранып түнді бірге өткізу;	Меркіт Тоқтаға тегінен олжа ретінде алған алтын белдік; Тоқтағаның қара құйрығы мен жалы сарғыш бірнеше жыл құлындамаған биесі; Уас Меркіттің Дайыр Ұсұннан олжалап алған алтын белдік; Дайыр Ұсұнның мүйізді боз жүйрігі;	Арнайы сөз жоқ немесе ант

Дереккөз: Birtalan. 2007:49.

Ол кездері дұшпанын өлтіріп, үстінен киімін сыпырып шешіп алу, тонын кию, мінген атын алып өзі міну жауының туын жығумен бірдей еді. Тіпті осы арқылы кейде жауының елін бағындырып кетіп отырған. Мажар ғалымы Бирталан Агнеш пен Ақеділ Тойшанұлының еңбектерінде ант ішіп дос болу, анда туралы жақсы мысалдар келтірілген. А.Тойшанұлы «Моңғолдың құпия шежіресінде» бейнеленген андалар Керей Уаңхан мен Йесүкей батыр немесе Темүжін мен Жамұқа арасындағы «андалық» саяси ірі одақтастық дәрежеге жетіп, билік пен байлықты бөлісудің құралына айналғандығын жаза келе мұндай мағынадағы анттасулардың мемлекеттің болашақ тағдырын шешетін ірі саяси тетікке айналғандығын жазған. Алайда А.Тойшанұлы, «анттың» ұдайы саяси мақсатта емес, адам мен адамның немесе жеке тұлға мен қауым арасында болатынына да тоқталған (Тойшанұлы, 2008: 160).

А.Бирталан, Темүжін мен Жамұқаның салт-дәстүрлік сыйлық алмасуының екі жақты екенін, ал Темүжін мен Тоғрылдың бір жақты екендігін жазды. Бұл жерде негізгі элементтің сыйлықтың тең алмасуы және соғыс тәжірибесі сияқты бірлескен

әрекеттерді болжайтын салт-жоралғы сипаттағы ортақ әрекет екендігін білдірген (Birtalan, 2004: 8-37).

Ал енді ертеректе ант су ішіп «дос болу» дәстүрі қазақ халқында да болған. Кейінірек қазақ халқының дәстүрлі құқық мәдениетінде, билер сотында іс қарағанда қолданған. Билер сотында жауапқа тартылған куәгер жауап берер алдында су ішіп, «өтірік», «жалған» айтпауға ант берген (<https://www...>, 21.09.2022). Бүгінгі қазақ лексикасында «ант ету» қолдану орнына қарай әскерге қабылданарда, президенттікті қабылдарда, бір-біріне серт немесе уәде берерде қолданылуда.

§244те Шыңғысхан Хасардың киімінің ұзын жеңінің ұшымен артынан байлап, бас киімі мен белбеуін шешіп алып, оны тергейді. Негізі бұл жерде Хасардың бас киімі мен белдігін Шыңғысханның шешіп алуы оның мансабы мен статусын, шенін кері қайтарып алу мағынасын береді. Оқиға желісінде Шыңғысханның шешесі оның бұл ісіне ашуланып, Хасардың байланған қолын шешіп, қалпағы мен белбеуін қайтарып бергізеді. Бұл жағдай эпикалық шежіреде былай баяндалады:

§244 «Шешесі біліп сол түні артынан ақ түйе көліктеп қарауытты арбамен түнделетіп таң атарда жетсе, Шыңғыс қаған Қасардың жеңдерін байлап, малақай, белдігін алып сөз сұрап тұр екен. Шешесі келген соң Шыңғыс қаған именді. Шешесі ашуланып арбадан түсіп Қасардың жеңдерін шешіп, малақай, белдігін Қасарға алып берді». Елдің алдында қажет болса белбеуін немесе бас киімін шешіп алу абыройын айрандай төгумен атақ-абыройынан, статусынан айырумен бірдей. Қазақта «тымақ ұру», «тымақты тастап кешірім сұрау» деген бар. Бұл бір бітімге келудің жолы. Айыпталушы жақ жөн білетін ақсақалын алып, айыптаушының ауылына барып кешірім сұрағанда ақсақал өз бас киімін жерге тастап мәмілеге келуге, достасуға шақырған (<https://www...>, 14.09.2022).

§ 74 те Н.Базылханның аудармасында «...Тайысығұт аға-іні болып жесір Өгелүн-үжінді бала-шағаларымен, аналар мен ұлдарын туған жеріне тастап көшіп кетіпті.

Фрагмент:

§ 74. Саналы туған Өгелүн-үжін

Шақа балаларын асырарға

Шаш бұрым, бөрігін буынып,

Тон киіп, көйлегін буынып...» (Базылхан, 2006: 94) деп аударған.

Осы арада тағы бір айта кететін жәйт, Н.Базылханның § 74. те «бөрік» деп аударған термині «boqtalažu» (боқталажү). Уламбаярын Эрдэнэбаттың «Монгол эхнэрийн богтаг малгай» кітабы «boqtalažu» бас киіміне арналған (У. Эрдэнэбат. 2006: 152). Ғалым, Моңғол дәуірінде «boqtaу» әйелдердің киетін шошақ төбелі бөріктің бір түрі деп аударған. С.Козин болса «будённая шапка», Ахмет Темир «takke», Игорь де Рахевилз «tall hat» яғни, «pulling firmly her tall hat over her head» деп аударған. «Боктағ» бас киімінің аудармасын қайта қарастыру керек деп ойлаймыз. «Будённая шапка» да «такке» де көріністе әйелдің бас киімі емес. Ал функционалды тұрғыдан бұл жайында Мазарчук, «Общемонгольская лексика в названиях предметов одежды и украшений в «Сокровенной сказании монголов» атты мақаласында өз ойын былай жеткізген: С.Козиннің аудармасындағы «Моңғолдың құпия шежіресі» атты қолжазбамен алғаш танысқан кез-келген зерттеуші, орыс тілінде «будённая шапка» деп аталатын бас киімнің атауымен танысады. Бұл жерде С.Козин аталмыш бас киімді «будённая» деп алуының себебін «күнделікті килетін, жұмысқа киетін бас киім» деп түсіндіреді. Егер шежіренің түпнұсқасы мен аудармасын салыстыратын болсақ, моңғол тілінде бас киімнің бұл түрін кездестірмейміз (Мазарчук, 2015: 65). Эпикалық шежіреде жазылғандай

§ 74. Саналы туған Өгелүн-үжін

Шақа балаларын асырарға

Шаш бұрым, бөрігін буынып,

Тон киіп, көйлегін буынып...»

Онон өзенінің бойымен

Бүлдірген, мойыл теріп,

Күні-түні азық тапты.

Сұсты туған Үжін-ана

Атақты туған ұлдарын асырап,

Шырша сүймейдің түбін қазып,

Сөк жатаған теріп асырады.

Ана Үжіннің шалқан, жауқазынмен асыраған ұлдары

Хан боларға жетті ғой,

Білікті Үжін ананың

Жеміс-жидекпен асыраған ұлдары

Білікті шешендер болды ғой.

Өгелүн-үжін расында өте ауыр жағдайда балаларын өсіріп жеткізді.

Қорыта келе, «boqtalažu» (әйел бас киімі) терминология бойынша «будённая шапка» (С.Козин) мен «таккеге» (А.Темир) сыртқы көрінісі, жасалуы, пішіні, әлеуетін, статусын білдіруі бойынша мүлде келмейді. Бұл тақырып әлі де зерттеуді қажет етеді.

Белдікті қазақтар атқа мінгенде, көшіп қонғанға, жауға шапқанға, бәйгеге қатысқанға ыңғайлы етіп жасаған. Сонымен қатар әр түрлі қару-жарак, ұзақ жолға қажетті заттарын ілуге қолданған. Алтын шытыралармен әсемделген белдікті «алтын белдік» немесе «сары ала белдік» деп атаған (Тохтабаева, 2021: 139). Белдік – былғарыдан жасалған белбеу (Жанұзақов.1999:96). Белбеу – белді буу үшін матадан не былғарыдан, қайыстан жасалған белдік (Жанұзақов. 1999: 95). Ал алтын белдік – күш пен байлықтың символы. Қарапайым шаруа ешқашан «алтын белдік» тақпаған. Оны тек ру басылары, көсемдері ғана таққан. Алтын белдік – мәртебені, статусты, күшті анықтайтын элемент. Бұрынғы кезде адамның статусы, мәртебесі беліндегі белдігі арқылы танылса, бүгінде әскери дәрежені иығындағы шенінен танимыз. А.Комардың шығыс еуропа көшпелілерінің әшекейлі белдіктерінің дәрежелік семантикасына анализ жасап, түрік халықтарының алтын белдігінен де сөз қозғап, белдік жинағына байланысты жеті дәрежені талқылаған. Мақаласында ежелгі түркілердегі «qıg» ұғымы «чин, дәреже» мағынасымен барабар екендігін, ал «курқапын» дәрежесінің «белбеу/дәреже ұстау» деген мағынаны білдіруі кездейсоқ емес. Нақ осы курқапындықтарды әскери қолбасшылардың түп-тамыры деп санаған. Себебі, олар өз арасындағы қатардағы жауынгерден тектілігінен емес, ерекше тұлғалық қасиеттерімен дараланған (Комар, 2005: 161-162). 6-13. ғасырдағы қаған, ябғу сияқты түрік билеушілерінің титулдарын белдік арқылы тану мәселесін кеңінен зерттеу қажет-ақ. Соның ішінде белдіктегі тоға, асыл тастары, салпыншақтары мен әшекейлі қосалқы бөлшектеріне мән беру керек. Бұлғын тон және алтын белдік жоғары лауазымды адамдар тұтынатын бұйым.

Тағы бір мән беретін жәйт, информатор профессор Мақсат Алпысбес, түркілік дәуірден-ақ кейбір титулдар малға қатысты терминдерден құралғанын білдіре отырып, мына мысалдарды келтіреді: «Тай» термині – билеуші әрі жылқының жасы. «Жабғұ» немесе «жабағы» билеушінің титулы және бұл ұғым жабағы жүнмен байланысты. Ал жабағы жүн ол көктемде тұтастай қойдан қырқылып алынған жүн. Жабағыны баланың үстіне жауып, бесігін ораған. Нәтижеде осы бала ел басқаратын билеуші болады деген

сенім болған. «Тай» сөзінен кейін «тайшы» деген титулатура шығады. Ойрат торғауыттары өз билеушілерін «тайшы» деген. Ал «қоңтайшы» деген термин «хан» және «тайшы» атауларының қосындысы. Сол сияқты төрт түлік малға қатысты мәселені де киім атауларымен байланыстыруға болады (Алпысбес Мақсат, жеке сұқбат. 28.09.2022).

ҚОРЫТЫНДЫ

Бұл мақалада 13.ғасырдағы «Моңғолдың құпия шежіресінен» үш бұйым (qara buluqan daqu, büse, altan büse) тандалды. Қазақтың тон, шекпен, ішік, белдік пен алтын белдігін салыстырылып, ұқсас жақтары көрсетілді. Әсіресе эпикалық шежіреде аты аталған «šidkül» (сыйлық), «emüskele» (киім, бұйым) сынды дәстүр мен (киіт, бес жақсы, көк тон, бас тон, бас киіт) сынды дәстүрлердің функциялық жағынан, дәстүр тұрғысынан ұқсастығы анықталды.

Қолжазбада кездесетін қара бұлғын тонның да, алтын белдіктің де өзіндік мәдени коды бар екені оның астарында үлкен идеология жатқаны байқалады. Нәтижеде «The Secret History of the Mongols» (Игорь Пахевич), «Histoire Secrète des Mongols» (Лайош Лигети), «Сокровенное сказание монголов» (С.Козин), «Moğolların Gizli Tarihi» (А.Темир), «Монголын нууц товчоо. Үсгийн галиг» (Сумъябаатар Балдандоржийн) мен «Моңғолдың құпия шежіресі» (Н.Базылхан) атты аудармаларына анализ жасалып, салыстырылды. 4. кестеде «Моңғолдың құпия шежіресі» эпикалық шежіренің аудармалары салыстырдық.

Кесте 4. «Моңғолдың құпия шежіресінде» аты аталған «qara buluqan daqu» мен «büse» «altan büse» терминінің аудармасы. Кестеден бұл бұйымдар жеріне қарай кейде бұйым кейде дәстүр ретінде қолданылғанын көрудеміз.

Сумьяабаатар Балдандорж ийн	Лайош Лигети	С.Козин	Н.Базылхан	Игорь де Рахевилз	Алтан Темір
ᠰᠤᠮᠤᠶᠠᠨᠪᠠᠭᠠᠳᠤᠨᠠᠳᠤᠷᠵᠢᠶᠢᠨ (<i>qar-a bulayan daqu</i>)	§ 96, § 104 <i>qara buluqan daqu</i>	§ 96, § 104. <i>соболья доха</i>	§ 96, § 104 <i>қара бұлғын тон</i> (бұйым әрі дәстүр)	§ 96, § 104 <i>black sable coat</i>	§ 96, § 104 <i>samur kürkü</i>
ᠰᠤᠮᠤᠶᠠᠨ	§ 103 büse бусе	§ 103 пояс, кушак пояс	§ 103 белбеу (дәстүр)	§ 103 belt (ritual)	§ 103 Kuşak

ᠠᠯᠲᠠᠨ ᠪᠦᠰᠡ	§238 алтан бүсе	§238 золотой пояс	§238 алтын белдік (дәстүр және бұйым)	§238 golden belt	§238 altın kuşak
ᠠᠯᠲᠠᠨ ᠪᠦᠰᠡ	§ 117 altan büse алтан бүсе	§ 117. золотой пояс	§ 117 алтын белдік (дәстүр)	§ 117 belt (Merkit) (ritual).	§ 117 altın kuşak
	§ 244 büse	§ 244 пояс	§ 244 белдік	§ 244 belt (take back one's status)	§ 244 kemer (statüsünün, rütbesinin, gücünün elinden geri almak.)

Дереккөз: Сумъябаатар Балдандоржийн, 1990. Ligeti Louis. 1971; Козина С. 1990; Базылхан Н. 2006; Igor de Rachewiltz. 2006; Temir Ahmet. 1986;

Зерттеу нысанымыз болып отырған «Моңғолдың құпия шежіресі» атты қолжазбадан біз таңдап алған «kara buluqan daqu», «büse», «altan büse» бұйымдарда этникалық іздер бар екендігіне көз жеткіздік. Себебі, киім-кешектер атауларының алдында тайпалардың аттары тұр. Біз этникалық тұрғыда эпикалық шежіреде аты аталған үш бұйым мен қазақ халқындағы тип, функционалды жағынан ұқсас киім-кешектер мен осыларға байланысты әдет-ғұрыпты салыстыра отырып, біраз тарқатуға тырыстық. Эпикалық шежіре әлі де болса этникалық тұрғыда басқа салалармен байланыстыра отырып талдауды, анализ етуді қажет етеді.

Қара бұлғын тон мен Меркіттен алынған алтын белдікті сипаттағанда бұл киімдер мен аксессуарларды кімнің сыйлағаны немесе кімнен алынғаны нақты айтылған. Қолжазбада аты аталған тайпалардың киім-кешектерінің ұқсастықтары да жоқ емес. Бүгінгі таңда бұл классикалық деңгейде сақталмаса да, өзгеріске ұшыраса да аймақтық ерекшеліктері ретінде кейбір өңірлерде сақталып қалды. Әлеуметтік жағынан моңғол және түрік халықтарындағы біз зерттеген сырт киімдердің атқарған қызметі ұқсас. Бүгінгі таңда бұл бұйымдар қолданыста болғанмен функционалды тұрғыдан едәуір өзгеріске ұшыраған. Атап айтқанда, белдігін, бас киімін шешіп алу дәстүрлері тарих қойнауына кетті. Жаһандану дәуірінде қолданып жүрген ұлттық бұйымдар әлеуметтік статусты көрсетпейді, «жасанды дәстүр ретінде символикалық, эстетикалық рөл атқаруда. Дегенмен, белдік – табысты, күш-қуатты, кез келген

ыдырағанның бірігуі мен нығаюын білдіреді. Белдік еркектіктің символы. Сондықтан, әсіресе, ер кісілер белдігін белінен тастамағаны жөн.

Қорыта айтқанда, моңғол-түрік халықтары ұлы даланың жауынгерлері, қырандары болғандықтан және бір географияны бөліскендіктен бастапқыда киімдерінде ұқсастық болғанмен бүгінгі таңда буддизмнің әсерінен моңғол киімдері едәуір өзгеріске ұшырағанын, тибет бұйымдарының әсерін байқаймыз. Киімнің дамуына халықтың тұрмыс тірлігімен қатар, климаттық жағдайы да әсер етеді. Эпикалық шежіредегі этникалық іздердің қай жағынан қарасақ та бар екені байқалады. Бұлғын тон мен алтын белдік түрік пен моңғолдың лауазымды тұлғаларының тұтынатын бұйымы болған. Эпикалық шежіредегі «қара бұлғын тон» алтын кемер (бүсе) қазақ халқында кездесетін құндыз жағалы тон, бұлғын ішік, қамқа тон, пұшпақ ішік, алтын кемер т.б. сынды бұйымдардың бәрі дипломатиялық қатынастарды үйлестіретін, реттейтін құрал іспетті болған. Қазақтар күні бүгін құндыз, бұлғын жағалы қамқа тонды, қымбат зерлі шапан мен шекпенді қыздың жасауына, сый-кәдеге, киітке беруде.

Бір сөзбен айтқанда, жаһандану дәуірінде ұлттық киім-кешектер мен киімге, аксессуарға байланысты дәстүрлер «жасанды дәстүрге» (invention tradition) айналса да, әлі күнге дейін өміршеңдігін жалғастыруда. «Моңғолдың құпия шежіресі» — түрік-моңғол халықтарының өз тарихын, мәдениетін, киім-кешекке байланысты сөздік қорды кеңейту үшін таптырмас ортақ қазына.

EXTENDED ABSTRACT

Actuality. This article discusses the possibility of ethnic traces in the clothing and adornment in the 13th century according to the epic chronicle which is called “The Secret History of the Mongols”.

Sources. The following translation books were analyzed and compared: «The Secret History of the Mongols» (Igor de Rachewiltz), «Histoire Secrète des Mongols» (Louis Ligeti), «Сокровенное сказание монголов» (S. Kozin), «Моғолларın Gizli Tarihi» (Altan Temir), «Монголын нууц товчоо. Үсгийн галиг» (Sumyabaatar B).

The epic chronicle did not provide information about the design, form, and style of the qara buluqan daqu. For that reason, in order to find out which product is more similar to Kazakh outwear in terms of tradition, pattern, and style in Tables 1 and 2, we decided to compare them based on these books: «Қазақ халқының колөнері» (Handcrafts of the Kazakh people) written by S. Kasimanov, «Қазақ халқының ұлттық киімдері» (National Clothes of

the Kazakh People) written by B. Hinayat and A. Suzhikova and «Қазақ халқының қолөнері:Қошөтер» (Kosheter: handicrafts of the Kazakh People) written by E. Osmanlı.

We were interested in the fact that the names before of some clothing and the names of ethnic tribes such as Onggirat (Konggirad) ᠣᠩᠭᠭᠢᠷᠠᠳ, Kere'it (Keriyed) ᠬᠡᠷᠡᠢᠲᠦ, Naiman (Nayiman) ᠨᠠᠶᠢᠮᠠᠨ, Merkit (Merged) ᠮᠡᠷᠬᠢᠲᠦ, and the other tribes' names were written together in this sources. But some of them such as Konggirad, Keriyed, Nayiman and Merkit whose names were mentioned in the epic chronicle later were the basis for forming an independent state of today's Kazakh, Uzbek, Kyrgyz and Karakalpak nations.

Today, in the people of Kazakhstan, Uzbekistan, Karakalpakstan, and Kyrgyzstan continue with the tribal names of Konyrat, Naiman, Kerey tribes continue to live and pay attention to the tribe's Geneology (Shejire). The reason for writing this article is that the Konyrat, Naiman, Kerey, Jalair, Merkit tribes, whose names are mentioned in this cronicle, exist among the Turkic-speaking peoples today, one of them is the Kazakh nation. For that cause, we search only “qara buluqan daqu”, “büse”, “altan büse” from the chronicle and compared them with functionally similar items and traditions of today's Kazakh nation.

The Objective of the Research: The object of our research is the comparison of “qara buluqan daqu” (coat with fur outside), “büse” (belt), “altan büse” (gold belt) written in “The Secret History of the Mongols” and Kazakh “šekpen”, “iyşiyk”, “ton”, “beldik”, “altın beldik” compare and show the similarities.

Hypothesis. As a hypothesis, the following questions were asked: Are there ethnic traces in the clothing ᠬᠠᠷᠠ ᠪᠤᠯᠠᠭᠠᠨ ᠳᠠᠬᠤ “qar-a bulayan daqu” and adornment as ᠪᠦᠰᠡ “büse”, ᠠᠯᠲᠠᠨ ᠪᠦᠰᠡ “altan büse” that we selected from the “Secret History of Mongols”? Are traditions such as “kedüt” (gift as a garment), “kiyit” and beliefs, and practices related to belts still in use today? Considering the possible ethnic traces in the clothes of Mongols in the 13th-century compare and analyze the clothing and traditions of today's Kazakh.

Theory and Method: We analyzed the problem by “ethnos”, “super-ethnos”, “symbiosis”. We used several methods to uncover the essence the article. In the particular: narrative, historical-comparative method, and semiological analyses were conducted.

We want to point out the fact that the formation of the Mongolian national dress was influenced by neighboring peoples, with whom they were in a close relationship.

As a result, comparing “The Secret History of the Mongols chronicle's “qara buluqan daqu”, “büse”, “altan büse” and the Kazakh “iyşiyk”, “šekpen”, “beldik” (belt), “altın beldik”

(gold belt) were compared and their similarities were shown. Meantime, named clothing in connection with adornment was compared as well. In conclusion, it can be seen there are ethnic traces in the epic chronicle from any angle. In the end, this chronicle is an indispensable common treasure for each ethnic group to know its history, culture, and clothes and enrich its vocabulary.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- Әлімбай Н. (2009). Қазақстан Республикасы Мемлекеттік Орталық музейінің этнографиялық коллекциясы, I-том, *Қазақтың дәстүрлі киім-кешегі*, (иллюстрацияланған альбом- каталог, Алматы: Өнер.
- Birtalan A. (2004). «A Western – Mongolian Heroic Epic: *Ülğ Tiw*. A Story About the Sworn Brotherhood», *CAJ*, Vol.48, t.1, 8-37.
- Birtalan A. (2007). «Rituals of Sworn Brotherhood (Mong. *Anda bol-*, Oir. and *ax düü bol-*) in Mongol Historic and Epic Tradition», In: Zimonyi, István (ed.): *Chronica. Annual of the Institute of History, University Szeged*. 7-8. (2007-2008) Szeged, Institute of History, University of Szeged, 44-56.
- Базылхан Н. (1984). *Моңғолиа – қазақиа сөздік*, Монгол- казах толь, Улаанбаатар Өлгий, Жаңа Өмір, 1984, б. 179-180.
- Базылхан Н. (2006). Қазақстан тарихы туралы моңғол деректемелері, I-том, Моңғолдың құпия шежіресі, Көне моңғол тілінде түпнұсқалық транскрициясын, ғылыми-мағыналық аудармасы мен түсіндірмелерін, көрсеткіштерін жасаған Н. Базылхан, Алматы: Дайк-Пресс, 400 б.
- Bolat Borayulı. (2021). *Kazak Örf ve Adetleri*, Çev. Gülhanız Arystanova, İstanbul: Step Ajans Matbaa Ltd. Şti., 2021, s. 312.
- Бимендиев Ә. (2018). Қазақтар. Тарих және мәдениет, 3-басылым, Алматы: АБДИ Компани.
- Гумилев Л. (2016). *Конец и вновь начало: Популярные лекции по народоделению*, Москва: Айрис Пресс, с. 384.
- Гедеева Д.Б. (2002). «Сведения о калмыцкой одежде XVIII в. по материалам архивных документов», *Монголоделение*, Вып. 1, Элиста: АПП Джангар, сс. 131 – 134.

- Доде З. (2014), «Халат власти» и «пояс покорности» - почётная одежда в монгольской имперской культуре: Опыт семантической реконструкции, *Стени Европы в эпоху средневековья*, Т. 13/ Гл. ред. А.В.Евглевский. Донецк: ДонНУ, с. 7-74.
- Зориктуев Б. (2009). «О происхождении и семантике этнического названия *монгол*», *Вестник Бурятского государственного университета*, №10, 125-131.
- Жанұзақов Т. (1999). Қазақ тілінің сөздігі, Алматы: Дайк-Пресс.
- János Sipos. (2001). *Kazakh Folksongs From The Two of the Steppe*, Contributors: Dávid Somfai Kara and Éva Csáki, Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Қасиманов С. (1969). Қазақ халқының қолөнері, Алматы: Қазақстан баспасы.
- Ковалевский О. (1849). *Монгольско – русско – французский словарь*, удостоенный С. Петербургскою академией наукъ полной премии Демидова, Том 3, Казан: в Университетской типографии.
- Ковалевский О. (1846). *Монгольско – русско – французский словарь*, удостоенный С. Петербургскою академией наукъ полной премии Демидова, Том 2, Казан: в Университетской типографии.
- Комар А. (2005). Ранговая семантика наборных поясов кочевников восточной Европы VII- VIII в., *Сугдейский сборник*, Выпуск II, с. 160-188.
- Козин С. (1990). Монголой нюуса тобшо, Сокровенное сказание монголов, Ч.Р. Намжиловой оршуулга, Пер. Козина С, Улан- Удэ: Бурядаи номой хэлбэл.
- Christopher P. Arwood, *Encyclopedia of Mongolia and the Mongol Empire*, New York: Facts On File Inc. 2004, p. 678.
- Ligeti L. (1971). *Histoire Secrète des Mongols*, Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Мазарчук А. (2019), «Общемонгольская лексика в названиях предметов одежды и украшений в «Сокровенной сказании монголов», *Oriental Studies*, №1, 57-68.
- Маликов А. (2021). «Монгольские элементы в этнонимике и этнотопонимах долины Зеравшана, ISSN 2500-2902, *Урало-алтайские исследования*, №4, 85-105.
- Марко Поло. (1873), Путешествие в 1286 году по Татарии и другим странам Востока, Спб: П.П.Меркульев.

- Нұсқабаев О. (2015), «Қоныраттар: түпкі ататек тарихнамасы», *Түркология*, №6, 2015, б. 54-82.
- Нарантуяа Р., Монголын нууц товчонд «Хүргэдтээ талбих» ёс заншил тэмдэглэгдсэн тухай, *АЗС*, VIII:10, хх.115-122.
- Намжилова Ч.(1990), *Монголой нюуса тобишо, Сокровенное сказание монголов*, Пер. Козина С, Улан- Удэ: Бурядайд номой хэлбэл.
- Рыкин П. (2002). «Создание монгольской идентичности: термин «Монгол» в эпоху Чингизхана», *Вестник Евразии*, № 1, 48-85.
- Rachewiltz, I. (2006). *The Secret History of the Mongols, A Mongolian Epic Chronicle of the Thirteenth Century*, Volume 1, Leiden, Boston: Brill.
- Сағидолла Г. (2003). *Поэтикалық фразеологизмдердің этномәдени мазмұны (қазақ және моңғол тілдерінің материалдары бойынша салыстырмалы зерттеу)*, Алматы: Ғылым.
- Сартқожа Қ. (2015), Орхон ескерткіштерінің толық атласы, Үш томдық, II- том, ISBN 976-601-301-695-5.
- Сейдімбек Ақселеу. (2008), *Қазақтың ауызша тарихы*, Зерттеу, Астана: Фолиант.
- Сураганова З. (2009), Обмен дарами в казахской традиционной культуре, Астана, КАМ Медиапринт.
- Содномпилова М. (2020), Одежда замужней женщины тюрко-монгольских народов Внутренней Азии: образы, функции, значенияи (cegedek, qubaiki, uuja, degelei, tangalai)// Новые исследования Тувы, №4, с. 272-288.
- Сумъяабаатар Балдандоржийн, (1990), «Монголын нууц товчоо. Үсгийн галиг», Улаанбаатар, Хэвлэлийн комбинат.
- Тойшанұлы А. (2016), *Түрік-моңғол мифологиясы*, Монография, Өскемен: Шығыс ақпарат.
- Тойшанұлы А. (2008), §6. Ант, *Қазақ әдебиетінің тарихы*, 1-том, Алматы: КАЗАҚПАРАТ.
- Тоқтабаева Ш. (2021), *Қазақтың зергерлік өнері*, Алматы: Алматы баспасы.
- Тыныбайын Т. (2013), *Құпия шежіренің құпиясы*, Алматы: Шапағат-Нұр баспасы.

- Шастина Н. (1957). Рутешествия в восточные страны Плано Карпини и Рубрука, Москва: Гос. Издательство географической литературы.
- Цыбанова Д. (1996). Монгольская одежда (по дневникам европейских путешественников XIII в.), (по дневникам европейских путешественников XIII века). Монголоведные исследования. Улан-Удэ, Выпуск 1, стр. 67-69.
- Хрипунов Н. (2012), Одежда знати Великой империи монголов в 1207- 1266 гг, Золотоординская цивилизация, Сборник статей, Выпуск 5, Казан: Институт истории имени Ш. Марджани АН РТ, с. 363-393.
- Хинаят Б., Сужикова А. 2021, *Қазақ халқының ұлттық киімдері*, Алматы: Алматы кітап баспасы.
- Yusuf Has Nacib. (2006), *Kutadgu Bilig*, Çev. Reşit Rahmeti Arat, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Эрдэнэбат У. (2006), Монгол эхнэрийн богтаг малгай, Улаанбаатар: Мөнхийн Үсэг.

ИНТЕРНЕТ ДЕРЕККӨЗІ

- Династия мастеров (2022), «Бюст Даркембай Шокпарулы возле музея», https://el.kz/ru/lp/museum_of_usta_darkembay/, (Erişim Tarihi: 20.09.2022).
- «Лев Гумилевтің этногенездік пассионарлық теориясы» (2022), <https://www.wikiwand.com>, Супер этнос, (14.09.2022).
- Ulagat (2022), <https://ulagat.com>, Өнді киім. (Erişim Tarihi: 22.09.2022).

ИНФОРМАТОР

- Бирталан Агнеш, 7 сәуір, 1961, Budapest. Профессор, Өтвөш Лоранд университеті, Жеке сұқбат: 25.05. 2022.
- Алпысбес Мақсат, профессор, Еуразия ұлттық университеті, жеке сұқбат. 28.09.2022.
- Тойшанұлы А. Халықаралық Түркі Академиясының Президент Кеңесшісі, 19. 09.2022.
- Шоқпаров Дәулет, Ұста Дәркембай атындағы қолөнер музейінің директоры, 30.09.1970, Алматы облысы, Талғар ауданы, 19.09.2022.

